

СУЧАСНІСТЬ

У НОМЕРІ:

Борис НЕЧЕРДА
Квадро. Роман

Микола ХОЛОДНИЙ
Буколіки із зони

Володимир БАРАН
Десталінізація в Україні:
перша спроба

Максим СТРИХА
Держава і культура:
ретроспекція та перспективи

Ліда ПАЛІЙ
Двоїстість у творчості
Наталки Гусар

Ярослав СОЛТИС :
"Злиденна Україна —
це нонсенс"

11 Листопад
1995р.

ISSN 0585-8364

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459; вартість одного примірника журналу в Україні у 1996 році – 130 000 крб.

Адміністрація в Україні: 252034, Київ-34, вул. Золотоворітська, 6, кімната 23; факс (044) 225-02-40

ВІД ПРЕДСТАВНИЦТВА В США

Передплата журналу “Сучасність” в усіх західних країнах становить 85 ам. доларів на 1995 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і коль-портерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу представництва в США і в американських долярах виготовляти поштової перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sučasnist.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ:

Sučasnist /
Mr. D. H. Pyrohiv
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne

ІЗРАЇЛЬ:

Sučasnist /
Mr. Jaakov Suslensky
Ramont P. O. Box 23021
97225 Yerusalem
Israel

АРГЕНТИНА:

Sučasnist /
Dr. M. Wasylyk
Nahuel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

НІМЕЧЧИНА:

Sučasnist /
Ms. Zirka Kowal
P. Fevferstr. 12
D-81373 Munchen

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ

Sučasnist /
Mr. S. Wasylyko
4 The Hollows, Silverdale
Nottingham NG11 7FJ

Представництво в США:
SUCASNIST / Irena Bilewicz
29 CLINTON TERR
IRVINGTON, N.J., 07111
USA
(201) 372-7830

1995 листопад **11**

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (415)

Щомісячний часопис
незалежної української думки

РЕДАКЦІЯ:

Головні редактори –	Тарас Гунчак, Іван Дзюба
Заступник головного редактора –	Ігор Римарук
Відповідальний секретар –	Микола Чубук
Редактор відділу науки і культури –	Вадим Скуратівський
Редактор відділу суспільного життя –	Володимир Кулик
Редактор відділу літератури	Михайло Москаленко
Співредактор відділу літератури –	Лариса Онишкевич
Редактор відділу мистецтва –	Богдан Певний
Художній редактор –	Анатолій Засць
Художньо-технічний редактор –	Павло Щегельський
Коректор –	Тамара Кравченко
Коректор –	Марія Кучеренко
Оператор комп'ютерного набору–	Єлизавета Соколова
Оператор комп'ютерного набору –	Людмила Добрянська

Усі матеріали до редакції “Сучасности” просимо надсилати: з України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав – у США:

УКРАЇНА \ UKRAINE
252034, Київ-34,
вул. Золоторівська, 6,
кімн. 23
“СУЧАСНІСТЬ”

SUČASNIST
29 CLINTON TERR
IRVINGTON, N.J., 07111
USA
(201) 372-7830

Редакція листується з авторами на сторінках часопису, рукописів не рецензує і не повертає.

Видавництва та авторів просимо прислати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані автором, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Журнал “СУЧАСНІСТЬ” від 1961 року видавався Українським товариством закордонних студій. Від 1991 року видавцем “СУЧАСНОСТИ” було дослідно-видавниче об'єднання “Пролог”.

Нині журнал “СУЧАСНІСТЬ” є виданням Української Всесвітньої Координаційної Ради та Республіканської асоціації українознавців.

SUČASNIST (ISSN 0585 –8364), established in 1961, is published monthly. The annual subscription is \$ 85 (US).

POSTMASTER: Send address changes to Sučasnist, 29 CLINTON TERR, IRVINGTON, N.J., 07111, USA

Представник редакції в Польщі – Степан Козак
Представник редакції у Словаччині – Мікулаш Неврлі (Микола Неврлий)

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Галина Крук*. Місто метеликів
- 9 *Борис Нечерда*. Квадро. Роман
- 61 *Микола Холодний*. Буколіки із зони

КРИТИКА

- 72 *Григорій Грабович*. "Чернігів" Тичини
- 87 *Володимир Діброва*. "Чернігів" П. Тичини. (Спроба прочитання)
- 105 *Вадим Скуратівський*. Вичаклювати українського Орфея...

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

- 106 *Володимир Баран*. Десталінізація в Україні: перша спроба
- 118 *Максим Стріха*. Держава і культура: ретроспекція та перспективи

МИСТЕЦТВО

123 *Денис-Лев Іванцев*: "Догори піднесім серце..."

129 *Ліда Палій*. Двоїстість у творчості Наталки Гусар

НАШІ ІНТЕРВ'Ю

137 "Злиденна Україна — це нонсенс"

СПОГАДИ

149 *Іван Гнатюк*. Стежки-дороги. (*Продовження*)

ПРО АВТОРІВ

Галина КРУК

МІСТО МЕТЕЛИКІВ

* * *

*Знов по колу — мов зеки,
заклавши долоні за голови.
І стікає з облич на долівку
омана часу.
Користаючи з паузи,
для існування задовгої,
я міським голубам
свої вимоклі руки кришу.
А вони не їдять —
певно, звикли до кращого викорму,
а вони на дзьоби
піднімають розм'яклі куски...
У яку порожнину
я власну небажаність викину,
розчинивши обличчя
у чорному плесі ріки?
Знов по колу ідемо,
на п'яти свої ж наступаючи,
за стовпами потилиць
не видно живого лица.
І у наших долонях повільно
по краплі збирається
неприкаяна спрага
чіткого, як крапка, кінця.*

* * *

*Настояні на вітрі і на солі.
А море, море — вдаль, і вишир, і вглиб.
Ти надаєшся голосом на сольні,
я надаюся годувати риб.
А що мені до міст?
Усі кінці — у воду!
Були там стіни і багато див.
Скажи, невже за цю дзвінку свободу
іще ніхто так дзвінко не платив?!*

* * *

*Пес безлапий, беззубий
і безголовий,
та й, власне, не пес,
а тінь твоїх пальців
на стіні Міста.
Смішне перестає бути смішним
І Місто відходить,
як подорожній,
закоханий в Альфа-Центавру.
А я залишаюся
без Міста,
без змісту,
без містики
розуміння себе...*

* * *

*Риби мують в озері луску.
Місяць — не човен, а веретено.
Я тебе малюю на піску
мокрому. Подібний. Тільки — темно.*

*Соснам видно далі, ніж мені:
за озерним тихим плесом — річка.
Чи побачу я тебе у сні
хоч би трошки, хоч би через вічко!*

*Сняться тільки хвилі та піски,
сниться та, що коле ноги, хвоя...
Хай мені присниться щось таке,
щось таке...
коли ми просто двоє.*

* * *

*Малюй тонку,
лиш на однім мазку,
на верхньому літаючій листку
акацію, що біло розцвіла,
як білий світ одвіку сажотрусив.*

*І хоч її
не бачено у млі,
і хоч ніхто від білого не вмів,
малюй, малюй, і барви не шкодуй,
допоки вечір почорніть не змусив.*

* * *

*Коли тобі заказано, що сум
тебе вразить отруйною стрілою,*

повір:

*свічки не зрозуміють суть
твоїх, на клантях писаних,
зізнань.*

*А світ змовчить,
наскрізь пропахлий лоєм.
Ти будеш жити. І тобі
на зло їм
писатимуться вірші на паркані.*

СУМНІВ

*Хіба тобі не зелено,
які сніги сліди мої лижуть,
які кола в мене перед очима,
які місяці мене сповідають?*

*Хіба тобі не зелено,
куди я заверну:
за ріг, чи за горизонт,
чи за тінь твою?*

Невже тобі не зелено?!

* * *

*Дні приходять — відходять,
на склі залишаються тіні.
На найвищій із нот
обриваєш бездумну радість —
може, кожен твій подих
буде для когось нині
на заваді.*

*Світ — мов макове зерно:
від кроку до кроку — прірва.
Та, себе простеливши уздовж,
ризикуюєш не впасти.
Щастя — це коли маєш
велику досмертну віру
потаємно себе з божевільні
оцеї вкрасти.*

* * *

*Мені снилося місто метеликів,
де оплакують тих, хто на лампу знадився...*

*А ви купуйте троянди, купуйте,
звісно ж — задля коханої радості.*

*А всі решта ходили похмурі,
бо не добились такого успіху...*

*А ви купуйте троянди, купуйте,
звісно ж — задля коханої усміху.*

*А найдужче там не любили
тих, хто крилами махав невчасно...*

*А ви купуйте троянди, купуйте,
звісно ж — задля коханої щастя.*

*Стало мені їх на правду шкода,
але то вже під ранок снилося...*

*А ви купуйте троянди, купуйте,
поки ще три лишилося.*

* * *

Мамі

*Прилетів такий мокрий.
Холодно.
На вікні посидів: гу-гу.
Нам також набридає, голубе,
на оцім, на бруднім снігу.*

*Ми були, як дерева — голими.
Взяли голість тупі різці.
Залишилося тільки, голубе,
кілька теплих зерен в руці.*

* * *

*Не було доріг на двох —
лиш стежечка в спориші.
Дивився з дзвіниці Бог
на некаяття душі.*

*І плакав у мідний дзвін.
гартований вітром втрат.
Чи вибігти навздогін?..
Чи кликати навздогад?..*

*А ти вже ген-ген. Чужа.
Віддала останній борг.
У сонячних вітражах
молився самотній Бог.*

Борис НЕЧЕРДА

КВАДРО

Роман

Присяята дружині Олі

І вожді сього народу зробляться звідниками,
і проваджені ними погинуть.
Тому-то юнакам його радіти не буде Господь,
а до його сиріт і вдів його
милосердя не матиме,
бо кожен лицемір і злочинець,
і злобне всі уста промовляють.
При всьому цьому не відвернеться Його гнів,
і рука Його не простерта.

Книга пророка Ісаї, IX, 15 – 16

I

Відлуння гуркоту похлинулось пізніше, аніж перестала дудніти під животами земля, і лише понад самими потилицями людей, що за звичкою вони вчасно попадали ницьма, усе ще поцокували довгі чурчелини обледенілих віт плакучої верби по сей бік футбольного (колись) поля.

Тиша відновилася плавом і запала довкруг, як і перше, владно, щільно, безберего... — так би заживилась ошатна трясовина, порушена кинутим у неї каменем.

— Що то було? — тоскно заволав Огарок.

Не громовиця, що щойно стрясла була світ, а саме крик людини просто неба сполохав і поставив на крило рідкісних птахів.

Ясно, що то не ворони. Вороння й дрібніша галич здіймаються безшелесно і враз. А ці вибловки спершу кістяно заплодували маховими перами (хась-хась-хась-хась!), і лише потому та й по тому знезвучились у височині, пропадаючи...

Могли то горлиці бути. Або ж голуби: вошивців-бо не всіх переловлено на харч.

— Що то було!

Огарок став рачки, забарно зіп'явся на рівні, вертячи навсібіч головою. На більше його не стало.

Повзька вільгота з-над моря та кропив'яний мороз утруднювали йому дихання, ба принизливо кляпували дихалку, мовби лейкопластирем; і крикунові сяднула рятівна гадка, що він усього-на-всього галюцинує від браку живла.

Недоладно довгополе пальто нагорі відразу ж увінчувалося чорним і завеликим, як на нього, капелюхом із поважними крисами, тож Огарок у цім одінні мимоволі скидався на людину-невидимку. Правда, між бруднуватим шарфом і крисанею, що сповзала, інколи виникала жменька жовтих зубів, а проте ні самого Огарка, ні тим паче його іклавих сіянців ніхто з чотирьох попутників розгляданнями подосі не вшановував. А зараз і поготів. Бо щойно

гримнуло було віддалеки, то вони як попадали долілиць, то так і залежались переждати жаркий накіт повітряної хвилі.

Відбійна хвиля, проте, не сятла їх, не доскочила бодай смородом попеченої сийкатної целли чи кислінню вжитої вибухівки. Нічого того не було... Та й по той бік стадіону, понад дашня житлового кварталу (що за ним, згодом, і рвонуло було), так і не викотивсь належний клубень червонястого, з сажею, диму, аби мимохідь улаштувати сонцю маленьке затемнення, котре додало б вибуху звичної завершености.

— Що це бу... — на видихові гикнув Огарок, йокнув; так би запалений гонитвою кінь селезінкою грав.

Він ухитривсь посковзнутися ні на чому — на святому, вважай, місці, — купою манаття поліг обіч кремезного чоловіка в бинтах, який через велику нудьгу старався продихати вічко в крижаній шкаралуші снігу.

Майже уводночас із Огарковим падом у поблизькому, по праву руку, деревостої шумко-лунко відчахнулась гілляка з розлогіших, — либонь, уп'ятеро товща за саму себе через облід. Або ж і ціліньке дерево гитнуло. Не первина!

— Що це так бабахнуло, га? І чому серед білого дня? — не вгавав Огарок. — Тепер що, й удень підриватимуть житло? То я вас питаю, Нетребо, не мовчить мені так! Маєте хоч якісь припущення?

А що через докучника продірявити льодяник допіру, мабуть, не випадало, то Нетреба зажурився і спроквола перекинувся на спину. Очні западини лежали йому зроговіло по-мрецьки. Зате устоньки стирчали д'горі двома відкопилками неприродно життерадісної барви. Нарешті вони плямкнули і здобулися на докладну відповідь:

— Хряснув дуб Фроїм Абрамович, і возридала осиротілі віття його: жінка Сара, діти Мойшик, Ізя та Руфочка...

Простецькому обличчю забинтоване чоло надавало мужнього вигляду ополченця обидвох Вітчизняних воєн.

— Припиніть ваші антисемітські вихватки, добродію, — обурився Огарок. — Господи, найшов час блазнювати чи блпознити!

— Ти гля! Жидомасон який вилупивсь...

Нетреба зизооко, бокаса задивився знизу вгору; а що й крихти чогось такого-розперетакого в Огаркові не набачив, то взявся був стенати плічми — те мало б означати насміх. Але спробуйте-но виразно знизити плечима, лежачи на спині! Нічого путнього не вийде. Тим-то всівся по-турецьки Нетреба, позіхом щелепу звихнув, озираючи своїх не-бий-лежачих.

— О поле, поле, хто тебе засіяв?.. — проспівав оперно; долонярою ляпнув об бездиханний кожух обіч себе: — Агов, Шумеровичу! Мовчить... Альо, вас викликає Кремль!

З кожуха опірно збрикнула сідниця.

— То ти не здох, Шумере? В тебе лишень матня мокра, ге? Як ондо в Огарка, ги-ги-ги!

— Ну бля, такий сон спохабив! Лізеш, коли не просять... — Шумерович явив на світ Божий руду голову, здвобіч сплющену так, що вона складалась як би з самих лише профілів. — Ох, і сон був!

— Баба?

— Не твого ума діло.

— Значить, баба.

— Річ природна, — повчально мовив Огарок, — позаяк у місті не лишилося жодної жінки, позаяк їх одурили й вивезли...

— Помовч мені, — прикрикнув на нього Нетреба. — От фрукт: обов'язково його слово має бути зверху. Ягодо, гей! Гарматюков! Кінчай ночувати, братва. Зараз уже чверть по десятій, а я домовлявся точно на десяту ранку. Ходімо, бо ще розминемося з нужним чоловіком! Нас о-он за тою коробкою ждуть.

— А ти певен, що це саме той будинок?
— Ще б пак, Ягодо! Вчора ми допхалися майже до цієї верби, впізнаєш місцину? Оно перед нами, ти гля, шкільний стадіон.

— Сусанін.

— А ондо, праворуч, і сама школа! — переконував Нетреба.

— Ну-у... Якщо вчора то була справді школа, то сьогодні я — папа римський.

— А парти! Ти забув? Там на подвір'ї скрізь валялися парти.

— Еге, парти, як же! — Ягода, сидячи вже, тягуче зчвіркував собі між солдатські кирзяки. — Дрова то були, рухлядь якась трошена.

— Ні, парти! Шумере, підтвердь.

— А-а-а, мені однаково.

— Йому, бач, однаково; йому! — заревнував був Гарматюков. — Таж усім нам, якщо хочеш знати, все до лампочки! Навіть страх...

— Все на світі до лампади: від чарльстона до ламбади, — в риму догодив був Ягода. — Нам усе байдуже, навіть дрисня від страху.

— Н-но, ти! — Гарматюков зморщив лоба. — Льогшей на поворотах!

— А то що мені буде? Дрисня, дрисня! Осьо... — рогачиком із двох пальців Ягода поштрикав у зледеніле вербовиння понад собою. — Наша з тобою, Гарматюков, повна вікторія. Еге ж?

Отарок уже знав, що зараз вони зчепляться. Гарматюков та Ягода гиркаються з будь-якого приводу, а надто ж, якщо котрийсь із цих варивод умисно чи знеобачки мову зверне на страх...

Аби не слухати чергового пересвару (як завжди, проте, незлобиво, лінькуватого навіть), Отарок акуратно вийнявся капелюхом із-під саркофажного ковпачка верби, ступнув назовні, випростався, зробив потягушечки і — наразі зайшовся високим квоктом:

— А що то за один, гей?! Товариство, та дивіться ж, он туди дивіться! Ой, хто то?

Сніговою яскрінню стадіонового поля, навпрошки, просто на них, не кваплячись, упевнено простував у плямистій армійській куртці чужак.

Як на теперішні часи загальної ксенофобії, самочинна з'ява навіть знайомої колісь людини могла призвести до великих неприємностей або принаймні до взаємного ошуканства.

Ватага вдивлялася припишкло, втім, без надмірної тривоги: як-не-як одинак проти п'ятьох: сам має боягись (Гарматюков, одначе, шаснув був правицею до паска і звикло попустив собачку-стопор на кортику, рукоять якого вільно ловилася просто з дірватої кишені пальта).

— Але ж і громило, — зойкнув Отарок.

— Не метай ікру, Отарче, то жданий чоловік, — упізнав оддалеки Нетреба. — Цей чоловік з КГБ.

— Таємник? — спогорда зачав Отарок...

— Та ні, не стукач. Він офіційно в органах, і чин має, може, полковник КГБ — він мені не признався, а я, самі розумієте, не допитувався. КГБ, і все тут!

— Що ви собі дозволяєте, Нетребо? Ганьба, добродію, — висів жменьку своїх жовтяків Отарок. — Шануйтеся! Ви, хвалити Бога, ще на Україні! Тож і абрєвіатури маєте вимовляти відповідно: не КГБ, а КДБ, бо ж не государственная безопасность, а дер-жав-на безпека.

— Іди ти... — А сам Нетреба з випростаною рукою рушив навстріч дльямистому: — Ну, здоров! Здоров мені будь, сусіде!

Той — не відказав.

Громіздко укоренився кроків за сім од гурту. Руки (кулаками) в кишенях. Знає собі ціну. Лице тяжко невиспаної людини на додачу знеживлювалося

сизими, углибленими в самих себе ще й якомсь під череп очницями, котрі охопили ватагу жужмом, однак акуратно випасли з-поміж інших — Огарка.

— А ми ото йдемо-йдемо! Йдемо-йдемо! — Нетреба справляв перед чужака дивні вихилися. — Чимчикуємо, знаця, до тебе... аж тут як не тарарахне!

Плямистий хвицнув головою й заохочуюче вибіг очима назустріч Нетребиній шарпаніні. Огарка ця пантоміма дуже потішила. Придивлявся пильніше. Легковажна шапчина на чужакові не годна була приховати всього черепового огромя; проте Огарка найбільше вразив його лоб із двома гармошкуватими зморшками (чи пак — складками м'ясива), що від перенісся бігли врозтіч до залисин. Ті зморшки, власне, нагадували порожні сосисочні кишечки, задля чогось абсурдного накладені поверх цілком живого чола.

— Трах-бах, тарарах! — аж пашів Нетреба, розказуючи. — Ми й загаялися тут.

Які ладні футлярчики на лобі, вирішив був Огарок. Пасують для схову дияволових ріжків! Або для встромляння в них прапорців на совіцькі свята. ...Підступник, лайно, а не чоловік, цей чужин!

— Ну, то здоров, сусіде, чи як..

— Він що, психопат? — плямистий кулаком з кишені тицьнув у бік Огарка й попередив: — Я з шизофреніками жодних справ мати не буду.

— Що за френік? Шизофренік! — улесливо завсміхався Шумерович: може, запраг на всяк випадок сподобатись, або в такий спосіб — заручитися прихильністю на майбутнє (за що й дістав од Ягоди стусана).

— Не бери в голову, сусіде, просто наш Огарок трохи нервовий парубок.

— І тільки?

Огаркові напарники здружна закивали, мовби в такій одностайності був шанс одвернути від себе підозру в нелояльності, а Шумерович, аби спокутувати дотеперішню — невмасть — лестивість, ще й виспівав:

— Та в нашого Огарка ума палата. Інтелектуал!

— А ти хто?

— Я? Я таксист.

Відтак уявивши себе, давнішого — за кермом тачки, лівим ліктем на сонечку, з юною блядовою в салоні... і-ех.. — Шумерович пришелелпкувано захихотів і поперхнувся тим присмішком, і показав усім античного профіля, і замахнувся топірцем носа на Гарматюкова, котрий естафетно знаходився біч-о-біч і котрий (теж не знати чого) робивсь ідіот ідіотом та, на свій копил, уринав у транс. Оця разюча переміна в поведінці двох напарників прикро вразила Огарка; які жалогідні, мислилось Огаркові, які понижені ворожнечою та ненавистю люди!

— Шумер представився, тепер твоя черга, Гарматюков. — Звеселілий Нетреба уже перейшов був на бік голованя в армійській куртці, розтерзано виструнчився поряд — так наче новобранець-зеленок при знамені полку.

— Нумо, Гарматюков, не соромся, а розкажи-но дяді про себе!

— Кому воно потрібно? — все ще відсторонено, все ще зі свого далекого потойбіччя, вибубонів Гарматюков; аж коли це тямко був гарикнув: — Та до ламбади воно все, до феньки!

— А все-таки? — Нетреба око прискалив і з пошговою грайливістю пошприкав ліктем чужого-плямистого. — Що ти за іден, Гарматюков?

— Сучий син. Достатньо?

— Приємно чути, — мовив прибулець і відрекомендувався: — А я Полковник Без. А тепер переходьмо до суті справи.

— Перепрошую, — звискнув Огарок, — дуже перепрошую! Полковник — це як, з великої літери? А Без? — Огарок показав чужакові всі свої зуби — і той мав нагоду пересвідчитись, що вони з щирого золота. — Ваше "Без" походить від без-пеки чи від без-опасности?

Заскочений цим марнотним поворотом, чужак понудьшав, зате очі йому випірнили навсяк і недвозначно кольнули Нетребу. Втішений Гарматюков показав Огаркові великого пальця. Присоромлений Нетреба заплазував, як міг, одвітним поглядом, юзнув, а потому груддю попер на ватагу, нащось торкаючи свого бинта заохочувальним жестом спокусника неповнолітніх. Одначе сподіваного враження (власне, жодного враження) ця пантоміма на глядачів не справила. Уже ж бо вони оговтались від здібанки з Полковником Безом, їм вернулася колишня (сказати б — за давнена) сонькуватість, а також непомірний, якщо важити на кожну живу душу зосібна, тягар байдужості приреченців.

Проте Нетреба не був би Нетребою, коли б задурно поступився був намірами чи збочив зі своєї стежки.

— Братва, слухай сюди! Ми з Полковником Безом давні сусіди — жили в одному під'їзді і навіть на одному поверсі.

— Конкретика. Зайве, — гидливо дорікнув Полковник Без. — Або до справ, або прощайте!

— Я гадаю, Огарче, що прізвисько Без походить від флори, — подав голос Ягода. — Це або куц такий, або невелике дерево; зараз я напевно не пригадую.

— Не знав, не знав — та й забувся, — улив і свою ложку Гарматюков. — Сучий ти син, Ягодо!

— Ну, грамотії, — то вже Шумерович устряв.

Полковник Без нетерпеливився, раз-удруте поїдсмикнув обтяжено лівим плечем, — узагалі складалося враження, що от-от плоне на цих недорік і забереться геть. Але — зволікав і, зволікаючи, непроникнішав з виду.

Балачка, тим часом, уже на присок вичахла, мовчок — губу на гачок; усі понадимались, як ті сичі на повен місяць.

— Ще раз перепрошую Полковника Беза... Чи має, цікаво, пан-добродій зброю?

— Зброю, яку?

— Відомо яку — стрілецьку. "Калашникова", наприклад. То має?

— За носіння й холодної зброї розстріл на місці.

— Е-е, то за декретом! — одмахнувсь Огарок. — Але він стосується лише рядових громадян, хіба ні?

Полковник Без, що досі байдуже перегойдувався з носаків десантних черевиків на закаблуки, неждано спохмурнів і зсолів на камінь, — саме на таку реакцію Огарок і розраховував.

— Товариство, товариство! — від різкого поруху голови капелюх іще нижче йому насунувсь, а з рясних рукавів вигулькнули на світ неприємно ворущкі пальчата. — Братове, в нього ж під пахвою — висить... висить! Осьо!

Але Полковник Без не давсь, одступив на крок.

— Повірте: наган, там наган! — Огаркові мало не піна з рота. — Перевірте, от перевірте, в нього зброя, зброя в нього!

На крикуна вибалушилились.

Німа сцена. Музей воскових фігур.

Замішання.

Аж коли це на Гарматюкова — начеб як сказ найшов. Обаніж підсік Огарка, мармизою завалив об наст і, сюркаючи дивовижно, мовби та гумова іграшка з пищиком усередині, кулачив ребра сіромасі, що невідь-як усе ж вивернувся з-під нападника і навзнак возліг — терпляче й сумирно.

Спідня золота щелепа вставна випала йому з рота, а горішній золотий міст удари витримав з честю; крисаня ж, уставши на ребро, відкотилася дзигликом — оголила геть лису голову, пошинковане склеротичними зморшками личко та мокрі — чи то від поснігу, чи то від наруги — брезклі очні западини.

Люди поставали собі кружка, спокійно, мовчки наглядали, як Гарматюков нігтями розпанахує крижану кірку і тими гостряками, впереміш із сніговою квапшею, напихає Огаркового рота. ...Звісно, в таких випадках годилося б годувати сирою землею — так-бо принизливиш, але де її сколупиш, сиру? Огарок не опирався, горішнім золотом об язик зжовував холодного кляпа, слинив, глитав і зла, може, не мав.

Покарання (чи як усе-то йменувати?) скінчилось, як і почалося, враз і просто. Гарматюков одшукав у снігу й приніс Огаркові щелепу, обтрисув капелюха і також подав у самі руки. Огарок обдмухав щелепу, вернув на належне місце. Остаючись умисно ненакриваним, спідлоба нищив поглядом Полковника Беза, зо дві хвилини відмовчувався (що-що, а драматичну паузу тримати він умів достойно, як, урешті, й удари...), а перегодом зятято повторив:

— Їхня контора — sic! — припинила своє ганебне існування. Проте я переконаний, що цей пан-добродій зброю собі приберіг.

— Знов за своє? — попередив Гарматюков.

— Та на прах столочіть, а хоч убийте мене, але в цього недобитка кобура під пахвою! Нутробою чую-у... третім оком виджу-у!

І знов Огарком затіпало впересмик.

І дивина: ця його зятятість найперше на Гарматюкова справила враження; невдовзі на Полковника Беза вже всі вони понаставляли різномасні очі, що наливалися, проте, одноманітною жовцю. Юрба, хоч і невеличка, а все ж юрба, натовп...

Полковник Без хмукнув, неквапно розстебнув п'ять гудзів і розлого (так наче на барахолці з товарицем) одгорнув указану Огарком полу. За тим іншу. І став — кажан розкрилений.

Під лівою пахвою на власному, ще фабричному шнурі коричневим міліцейським кийком висіла ковбаса. Копчена.

Якби не мороз, то, мабуть, і духмяна ж... Справжня ковбаса!

Шумерович зі свистом усотував повітря крізь зуби і відвертався, одвертався... аби лишень не видіти, як свавільно, як по-домашньому безтурботно, як неощадливо та ковбасина низу... вкушена!

А поганьблений Огарок тік холодними слізьми, і що більше вони студили шкураття щік, то виразнішало в ньому жадання сповна віддячити Полковникові Безу за наруту, а якщо Бог дасть, то і свічку поставити за упокій.

Вираз мужності зникав проворніш, аніж Нетреба глитав слину, і за себе він не ручавсь...

Полковник Без мазнув сизю віч по голодній зграї, миттю завважив розклад сил і, безпомилно до Гарматюкова простягнувши долоню, одним реченням уколошкав усіх наповал:

— А дай-но сюди свого ножика.

Шумерович зобразив оплески, але тут їх урвав, бо Полковник Без упав на коліно, а на сторчаковому другому, мов об цупкий окоренок, м'ясницьки вивіреними замахами розрубав ковбасину на рівні частки. Собі, однак, узяв меншу — косо-криво позублену ним перше.

— Навались.

...Поки ватага із страмнучим хапом наминала всіма забутий делікатес, Полковник Без — не інакше, аби зашадити рештки їхнього самолюбства — позирав собі то на північ, то на північний захід, а то й круго на схід.

Унюшпливий Огарок, між тим, ладен був об заклад побитися, що тамті делікатні витрішки насправді журним журні були. Персонально журні, а не почекістські, не по-крокодилські!... То що, добродію, і тобі жаба щіцьки да-ла? — втішився був Огарок.

— Не знаю ваших планів, — озвався Полковник Без, — а я б радив подаватись у ліси.

На чисті води, на тихі зорі, подумки додав Огарок. І не схвалив. Ватага чвакала, не чула.

II

— Вертоліт, я чую вертоліт! — загорлав Огарок.

— А нехай тобі, оглашенному... — по хвилі стидкого прислуху дорікнув був Ягода. — Скажеш таке! Було б набагато природніше, якби зараз над нами з'явився НЛЮ.

— Я а тверджу: вертоліт!

— Нетребо, ти до Огарка ближче, звідани йому раз, хай-но стулить хавало.

— Шумерович пестив черевце, посміхавсь. — Інтелігент безголовий, вертоліт йому примандюрьивсь. Звідки? Таж мотори без пального мертвіші за купу брукхту!

Усе ж навіть Полковник Без наслухав чудернацькі з неба згуки.

З-над тамтого боку, де споконвіку був історичний центр міста, з Оперою та гарматою, звідтам щось — як би свиня з пережеру — рохкало часто й ритмічно...

Зрештою, те наслання тривало недовго, незвичні акустичні фанаберії натомість заступила перестрілка гільяк, які відчахувалися, та плямкання і прицмоки ласунів.

Ухопити свою долю й Огарок ухопив — не роззява ж, а все і вуст не замастив! Отак, із нагрітою до запаморочливих пахощів колчениною у змокрий долоньці, отак порско пхавсь Огарок по снігу, переставляючи сіднишко щораз ближче до Полковника Беза, щораз притніченіше, аж поки не засапав був обіч і не простягнув йому пожадану пайку.

— Що таке? — відволікся Полковник Без від сумування в напрямку північної сторони.

— Заберіть, — мовив строго. — Душа не приймає.

— Чому?

— Ви не Христос.

— То викинь.

(“Викинь”! Легко сказати...)

— Нетребо!

— Ав... — Нетреба виїняв з рота обсмоктану до слюдяної прозоріні ковбасну шкурку. — Чого тобі, сусіде?

— Піднімай своїх... порозлягались, а нам час рушати.

— І ти відаєш, Полковнику, куди йти? — поцікавився Шумерович.

— У ліси. Звідси просто на північ.

— Чув, Ягодо? “На північ”! Схоже, Полковникові не доповіли його майори, що вибратися з міста неможливо, — мовив Гарматюков. — Ти як вважаєш, не доповіли?

— Ну-у. Якщо підбиває на північ, то ясно, що не доповіли. Ані майори-капітани, ані секоти.

— Підманули Галю, повезли з собою, — проспівав Шумерович і спересердя кругнув головою. — Ну Полковник!

— Не подобається північ, ходімо на північний захід.

— Але ж там Румунія! — згадав Гарматюков.

— Румунія. А хіба не все одно?

— Та воно, Полковнику, так... Нам до лампочки, що Румунія, що не-Румунія. Нам аби свічок роздобути! Ягодо, а ти чого скривився, начеб їжака ковгнув?

— Бо дурниці верзеш! Йому, бач, і Румунія — рай... А того казанок не зварить, що вони там перші свого чауша кокнули!

— Е-е, коли то було! Може, зараз і вговталось усе... Нам би свічок.

— Уговталось, жди! — сікався Ягода. — То в Румунію, Гармато, га? За куснем кишки сім верст пішки і все рачки.

— І все рачки, і все Молдовою! Від Тирасполя до Тмішоари, — Шумерович тріпнув рудою кучмою, і став навкарачки, і бридко мекнув цапом.

Нетреба й собі долучився до лицедійства: перекинув ногу через Шумеровича, гудав над ним — розкарякою, зображуючи вершника.

— Перепрошую, — Огарок хапнувся Полковникові Безу за рукав, — чи не скажете, пане-добродію, як ся має руська республіка?

— Новороси, чи що?

— Ні, російсько-дністровська.

— Не знаю такої.

— Овва! А гагаузька?

— Немає й такої...

— То що ж там, у Молдові, є?

— Нічого. Абсолютно нічого. — Випручав куртку з Огаркових пальчат і дослухався до пересвару двох варивод.

— Де той Тирасполь, а де — Тмішоара! Не бачу найменшого логічного зв'язку...

— Е-е, Ягодо, не скажи!

А що їхнє патаккання вочевидь загрожувало перерости на розлогий диспут про зв'язок між чортзна-колишніми подіями в Тмішоарі і сьогоднішньою відсутністю свічок в їхньому місті, то Полковник Без хуленько уклинив і своє — ввічливе:

— Товариші, про які свічки мова?

У відповідь на це дурнувате запитання Гарматюков з Ягодою сумирно реготнули, поприставляли до тімен ріжками (чи латинською літерою V) розчепірені пальці, — та й заходилися передражнявати один одного натхненніше, ніж дітлахи в балагані з кривими дзеркалами.

— Бе, бе!.. Бе-бе-бе!..

— Що це з ними? — Полковника Беза здив брав.

Зглянувся Шумерович:

— Ідеться, Полковнику, про звичайнісінькі свічки.

— Стеаринові?

— А то ж які! Хоч стеаринові, а хоч — і з церковного воску. Не автомобільні ж свічі!

— Тепер ясно.

— Гадаю, Полковнику, не все тобі ясно.

— Бо ти йому, абрамчику, не з того краю вузол в'яжеш.

— Гармато! — застережно гукнув Шумерович.

Хихіт зібгав у дульку й без того куцоного носа на Гарматюковому твару:

— А чого? Ти б йому для затравки про своїх мишей розказав!

— Гой недобитий! — Шумерович рвонув кожуха, розхриставсь, ухопив себе за матню і затряс тою жменею. — Гой! Та зараз я з тебе Сосі Лорен зделаю!

— Годі вам, — прикрикнув Ягода. — Найшли коли гавкагись.

— А чого він, чого?.. — мало не плачучи, застібався Шумерович. — Мене від самої лише згадки про мишей на ригачку верне! Гармато, хто тебе просив про мишей? Я ж ковбасятини спожив!

— Ги-ги-ги.

— Ну бля, стривай!

— Шумеровичу, ти не закінчив про свічки... — звернув на рівне Полковник Без. — Вам потрібні свічки, так? Але, наскільки мене поінформовано, в місті

немає жодної свічки. Отже, питання знімається саме собою. Переходьмо до посутнішого...

— Не може такого бути, аби десь не лишився запасець! Треба лише професійно шмон учинити, кумекаєш, Полковнику? Ідеї — твої, бензин — наш. Чого б нам не порозумітися, га? Ми ж і в бригаду збились, аби пошмонати місто гуртом!

— Сушу правду каже Шумер, — підтримав Гарматюков.

— А тебе не трахають, то не совайся. — І знову до Полковника Беза: — Іншим разом я б із Гарматюковим на одному кілометрі і срати не сів би, проте зараз — мушу... всі ми мусимо, Полковнику! Ех, нам би розжитися на свічки — по дожині на брата хоча б! А ще краще — по сотнязі, еге ж, Гармато?

— Ну, й навіщо вам свічки?

— У тебе що, Полковнику, криша зсунулась? Чи нас за придурків держиш! — визвірився Шумерович і випадочно закотив ассірійські очипца: — Друззя... та що ж воно діється, гей?!

— Полундра, — ревнув Гарматюков...

І нараз усі вони, бригадою-кодлом (окрім попервах Огарка), люто і з піною на губах перебиваючи один одного, заповзялись утовкмачувати прості й очевидні істини оцьому прибуді, недолугому анциболу, котрий, напевно, погрузнув у ліношах ума.

— Миші повиходили з підвалів нагору!

— А ночі тепер оно які довгі!

— Я йому про Ярему, а він про Хому! Хай так: зимові ночі довгі, а проте мишва вийшла з підвалів? Вийшла чи не вийшла, питаю?

— Чуйте-но, ви, розумники... обоє рябое! Так і ночі поставали довгими тільки через нинішнє зледеніння! Тоді як мишей — чуєте? — не доймають ніякі бери!

— Тю на тебе! До чого тут бери?

— А до того! Загальновідомо, що на мишей радіація не діє, а пацочки взагалі здатні перебути хоч ядерну війну!

— Допіру не ядерна війна!

— А зате відомо, що самим пацочкам теж відомо, що всякого там бензину, гасу, електрики, газу, мастил у природі вже не існує!

— Перепрошую, перепрошую, — засмикався миттю впрілий Огарок (так у купі-малій немічніші з нападників благають: "Дайте й мені вдарити, дайте-но й мені!"), заскавулив, зазвискував: — Ой, на дідька Полковникові Безу вислуховувати ваші теревені про гризунів? То не шпуга для дослідження та поважних умовиводів! Товариство, та товариство ж... Прошу до уваги! Цей пан-добродій — з органів! А відтак навіть за приписами служби має кохатись у всьому глобальному!

Його затюкали:

— Мишва таки вийшла з підвалів! Не глобально!

— І боїться вона лише світла!

— Поки що боїться, Гарматюков!

— А я про що?

— Про Хому!

— Ну, завели... обоє рябое! Вихід один: протягом усієї ночі кострища треба палити, от!

— А дров напасешся?!

— Гай-гай, де тепер ті дро-о-ва...

— Та й учадіти можна!

— Товариство, згода! Я згоден: гризуні повиходили з підвалів, окупували всі поверхи, і захист од них один — свічка, Божа благодать! Але дозвольте мені! Спеціально для Полковника Беза! З'ясувати ситуацію, що склалася! Так би мовити, з філософського боку...

— Паняй, тільки коротко!

— Та вже постараюсь!

І по дотеперішньому вічовому галасі запала така академічна тиша, що Полковник Без опритомнів од захисної дрімоти.

— Аксіома, — звів сухенького пальця Огарок, — льодовикові періоди повторюються. І що ж? Вимерли мамонти, зате маємо слонів! Не час і не місце вдатися до деталей, чому — слони...

— Дозвольо нагадати інтелектуалові: не про слонів, ти про нас, про людей чепси!

— З людьми, — Огарок скинув капелюх і вдячно вклонився Шумеровичу, — з людьми, на жаль, усе набагато прикріше: вони не вимирають, а щоразу мізернішають, упосліджуються.

Огарок, устерігши загогулину Полковникової посмішки, драматично зловив і поламав ворухкі свої пальчата:

— О, о-оу!.. так... дехто може мені заопонувати, мовляв, про яке там упослідження роду людського сміє просторікувати цей старий пердун, якщо з гадючого яйця Середньовіччя вилупився не черговий монстр, а ясне сонечко Ренесансу?! Нонсенс, мовляв, обмова, лжа! А я так вам на те відкажу: це ще вилами по воді писано, що гірше — інквізиція за часів середньовічної пітьми чи, за Ренесансу, вертоліг у кресленнях отого гомосека?..

— Го-го-го, — вдарив об поли розпащільий Гарматюков, — ко-го-го? У чийх кресленнях?

— Леонардо да Вінчі, шановний... Товариство, дозвольте продовжити! Мавпі, тварині з нещасним грамом розуму, ніщо не завадило стати людиною. Мавпі! То чи знайдуться сили, крім Божої, котрі завадили б людині змавпіти навспак, якщо вона стомилася чи їй уже перехотілося бути людиною? Немає такої сили! Тим-то люд упосліджується, деградує після кожного катаклізму...

— А й справді, Огарче, ти або коротше виступай, або я тебе позбавлю слова, — тоном голови зборів озвався Нетреба. — І по темі!

— Та так... воно, звісно... То є так! — заметушивсь Огарок, геть потопаючи у крисані. — Нех пан-добродій вибачає! За браком часу мушу обмежитися лише вступною до філософських міркувань частиною, а саме...

— Мені достатньо і вступної, — гречно мовив Полковник Без.

— Ягодо, — збрикнувсь Огарок, — на Бога, не штовхайтесь, я ж до мишей і веду: миші йдуть, миші йдуть!..

— Доволі, позбавляю слова!

— Благаю! В частині різне! Спеціально для Полковника Беза!

— Хіба що так... То як, братва, дозволимо?

— Можна, — кивнув за всіх Ягода. — Секунд двадцять йому.

— Третій мікрофон, — гукнув, указавши цілою долонею, і засміявся Нетреба.

— Дякую! До відома Полковника Беза: тільки й виключно та людина, що з настанням теперішнього льодовикового періоду здобула собі свічку, а ширше кажучи, взагалі будь-який свігильник на ніч, тільки й лише така людина іще може убезпечитися від повного звиродніння, — палахкотів апломбом Огарок.

— Від звиродніння, а також іще від одної неприємності, — підкинув і свого терєбла в огонь Гарматюков: — Від неприємності в темноті брати навпомацки сухофрукт, а натомість перекусити дохлого таргана.

Полковник Без намірився був похвалити за збережене в лихі часи почуття гумору, та зненацька всі вони, зграєю (так начеб їх щойно лише збудили від кошмарного сну, в якому вони приневолені були заходитись криком, гукати й нетямитися) докладно й до краю гречно задискутували, чи можна в'ялену, наприклад, терносливину сплутати з чорним тарганом. Із усього, за переважністю аргументів, виходило, що ні, не можна — навіть у цілковитій темряві.

— Запах, — утаковив заклопчну крапку Нетреба: — роздуши клопа. пахне коньяком, а тарган хоч і ціленький, однак посмордує корицею.

— Е-е, не скажи, чоловіче! Не обов'язково корицею — почасти від нього дух імбирний іде.

— Перепрошую, товариство, маю честь доповісти!

І — пішло, мов брехня по селу, захимородилося далі.

Чого лишень не наслухався був Полковник Без, стоячи з перестороги трохи осторонь — трохи начеб оспалий з лица, тоді як на іншому, чий нерви ні к чорту, волосся заворушилося б... На довгому віку йому випадало спостерігати всякої тварі до пари: одні плакали, котрісь істерично реготали, ще інші розколювалися відразу, декотрих не таланило зламати жодним вивіренним способом, а проте всі вони — усі до єдиного! — реагували загалом адекватно на обставини, в яких опинились, а також чітко відрізняли головне від другорядного, майже ніколи не переймалися непосутніми міркуваннями... Ця ж Нетребина ватага хапалася за будь-який привід, аби залюбки, з поважністю лобомудрів ув оксфордських мантіях, розводитися на відсторонені нікчемні теми!.. — і це на нинішню пору, за такої руйнації доокіл? Йй-право, так наче нетутешні якісь... небожителі.

Небожителі з психушки! — дорікнув собі Полковник Без: от із ким, виявляється, має долго свою пов'язати та плани... Ніколи собі не пробачить — так ото ошукатись. Таж не далі як учора мав здибанку з Нетребою, погомоніли, п'яте-десяте, полковницьку фляжку в затінку паркана вговорили без усякого заїдку — і нівроку: і вигляд, і мову, і розсуд мав Нетреба живиські. Головно, без рефлексій мужик, недіткливий — ну, колода колодою. ...Та й інші з його ватаги, кожен зосібна, пересічні мужички. Як на долоні всяк! Огарок? Істерик і боягуз. Ягода, на перший погляд, ніякий: мамула, хіба що очі тямкі та прискіпливі. Гарматюков — цей штучка, в бійці може бути небезпечним: он як цегельно ребра долонь змозолені (карате?); ну, й пика шахраювата. Щодо Шумеровича, то це доконаний ізгой свого роду-племени, якщо подавсь у таксиста не лише з розрахунку, а й за покликанням.

Тобто, всі вони люди — як люди, кожен із осібною вдачею, хистом, уподобаннями; подосі жили собі, ниділи десь у закамарках вихололих жител, боялися, скніли, пережидали напасть, коли-не-коли сторожко вирушали на здобув хліба насущного і по тому знов тяжко переховувалися, плекаючи сподіванки на кращу долго, але плекали — кожен зокрема, кожен! А то ж як інакше? Індивіди-бо, сякі-такі, а все ж особистості! Якщо не сказати — окремішні всесвіти...

Одначе варто було їм збитись у кодро, в випадковий колектив, перейнятий забеганкою порозкошувати при свічках, як відразу колишні особистості перемінились: напропале заблазновали, почали вдавати з себе недоумків, а головне, члени зграї ревно дотримувалися лінії поведінки, котрої самі ж (ані всі гуртом, ані котрийсь осібно) навіть не запроваджували за посередництвом слів, а лише підлабузно, солодко підозрювали, що саме така лінія й улаштуватиме того з них чи того, або ж усіх одразу. То був сказ, добровільна деградація... Машкара, прибрана задля самобезпеки! — так кмітував собі Полковник Без, одсторонено поглядаючи на Нетребину ватагу; і занепадав духом: не скоро... ой, не скоро ж оце набрід удасться обернути на пунтій житгездатний загін.

...Тим часом згряя вичерпала запаси красномовства, вичахла, — вмовкла з переситу.

— Повторюю, — аж тоді стиха мовив Полковник Без, — у місті свічок немає. Тут ви взагалі нічим не розживетесь. Поки не пізно, пропоную купно прориватись у ліси. Все. Даю дві хвилини на роздуми.

Ватазі вже геть заціпило. Носаками скопували наст, позираючи на Нетребу. Огарок, аби сповна видіти свого ватажка, навіть капелюха до краю зсунув — обіруч тримав його позад тімені — і був то як чорний німб.

Деморалізоване бидло, журно майнуло Полковникові Безу.

І справді, по незбіглий хвилині Нетреба виголосив:

— Спершу свічки, потім — ліс.

— Гуд бай, Полковнику! — додав Шумерович.

— Ну що ж... Чорт з вами! Будуть вам свічки.

Полковник Без пройшов крізь юрбочку, навпрост, так би залізяка протягла живе щось, і чвалом рушив у той бік, звідки прийшов був, не озираючись.

— Кроком-кроком, не відставай, б-босото!

— А що? Орел... Цей нас научить свободу любить! — муркнув Шумерович і першим зрушив з утоптаного насту.

III

Далеко попереду корогвою маяла плямиста армійська куртка, а замикав хресного хода дужак Нетреба, якого мучила згагна тяжина в шлунку й хотілося так пити, що він кусав сніг. Од Полковника Беза слалася ламка тінь, а ще далі, за трошеними тополями, рум'яно ряхтіли проти сонця кахляні торці дев'ятиповерхівок, од самого вигляду котрих Нетреба мріяв про замашну кувадлу. Таке з ним уперше лучилося за сивої давнини, коли якось було приспічило на виду кооперативного сортира в Міському саду з левами, а 15 копійок монеткою — для турнікету — "кий чорт унайдеш одразу... Кувадлом би — та по тамтих дзеркалах, із пісуарами вкупі!" Бундочну чистоту, платний-бо порядок, — не зносив! І голосував "проти", ніколи не утримувався, — тільки проти, проти та проти!

Він і допіру страждав; черевизна щиро не подобалась, але ж і кольки, кольки які, м-мамі вашій... ковінька!

— Що? Ви щось сказали, Нетребо? Ковінька?

Огарок чи то пристав був од ходьби в темлі престо, чи просто — горнувся до сильнішого з-межи кодляків, непокоячись.

— Тобі причулося. Наддай ходу! І балухи оно роззуй, аби не втьопатись...

— Пхе, до чого тут придивлятися?

— Як собі знаєш. Мое діло попередити. — Погнав навспак фонтанну слину. — Потім, у разі чого, не скигли!

— Отже, Полковник Без і вас непокоїть? — зупинився зрадлий Огарок. — Дякувати Богу! Порозуміємося з вами, пане Нетребо! А з приводу кедебешника я без усяких еківоків мушу сказати...

— Де т-ти взявся на мою голову. Чимчикуй ондо, розказувач!

Огарок і задибуляв назирці за нерозлучниками (Ягодою та Гарматюковим), лапаючи в кишені неспожиту ковбасу, що холодилась від сусідства з товстим коліном складаної підзорної труби.

Ловкенький телескоп, двадцятикратний, якраз аби до пуття обстежити піку Полковника Беза, що той нетерпляче, перехильцем, уже підкидав був їх за стадіончиком. А проте Огарок не наважився виїняти трубу: піді-но вгадай, як відреагують кодляки на наявність забороненої оптики, чого доброго, знову фізію снігом натруть — Гарматюкову лише дай зачіпку.

А понад те, приємно, чорт забирай, мати хоч невеличку особисту таємничку!

Попаски бредучи клішоногими слідами передніх, Огарок невдовзі спинивсь як укопаний; Нетреба мало не наскочив на нього, лайнувся, а втім, не турнув межі плечі — з чирком сукна об сукно обминув роззяву, — по-смійнувся навіть. Ще по хвилі озирнувся на Огарка, зламаною в попереку; забідкався:

— Ну! Що там у тебе?

— Дивіться... Та подивіться ж сюди, Нетребо! Господи Божечку... ворона!

— А ворона. Бачив я. Ну й що?

— Та вона ж ішла!

— Твою матір нехай... Як ворона ішла, то й ти не барися, дурню! Марш-марш! Наші ондо вже де.

— Та зараз! Зараз я...

На заголеній бетонній плиті, що невідь-як і чому опинилася на колишньому футбольному полі і випиналася врівень із настом, була собі красиво задубіла птаха. Огаркові ще від початку нинішнього великого зледеніння випадало стрічати різні пташині трупики. Були то, переважно, шпаки, що звідчайдуха підзимовували в місті, трохи рідше — хирляки з голубиноного роду й геть рідко — горобці... А це була крупна ворона, коли не ворон; навіть на вигляд — сильна літальна машинерія. Та ба!.. За всіма ознаками; ворона, коли вже знесилена і через облід не годна була крилитися, то намагалась аж доостанку йти пішки. Вона й закоцобла була — так наче навстоячки: напівзігнуті лапки урозчепірку, старезний порепаний дзьоб обіперся об бетон, що й забезпечило рівновагу, — от і стоїть... стоїть собі піхотинець!

— Чи ти заснув отам? — нетерпеливився Нетреба. — Гайда.

— Зараз!

Огарок присів навпочіпки, погладив задертого вгору хвоста, нігтем уколупнув агатове око, — не порушно, так наче припаяна, височіє над нудним бетоном ворона. ...Така собі мила скульптурка впертості на трьох точках опертя.

— Всі на місці? — Полковник Без не приховував гидливості. — З такими твоїми ходаками, Нетребо, каші не зварим.

— Чом це?

— Поясню. Якщо стільки часу згаяли на подолання чистого поля, то що з ними буде в захаращених кварталах? Скиснуть... Рішай, Нетребо, кому з них відокремитися від загону.

Огаркові спекло груди, марно силкувався заволати на гвалт, переконати, що він-бо товариству ще придатися може, прислужитися, і що трубу має — справжній Цейс, а в підкладці пальця зашито діаманти, каратів на... н-н-надцять! А ще має цілу упаківку справжніх антибіотиків!

— Ти веди вперед, сусіде, — поважки відказав Нетреба. — Твоє діло допровадити нас до свічок, а решта нехай тебе не обходить.

— Ми — бригада, — наголосив Гарматюков; а потому ще й підбадьорливо моргнув був Огаркові, котрий од цієї несподіванки розчулився геть.

А Шумерович завершив:

— Полковнику, ти не в своїх казематах, аби командувати.

— Молодці! — зник в себе вічми Полковник Без. — Я вас просто на такий спосіб перевіряв.

— Перевірка на вошпівість? — увічливо поцікавився Ягода. — Іншим разом, товаришочку, не завдавай собі зайвого клопоту. Второпав, кажу? Бо я за себе не поручусь.

— Погрожуєш, Ягодо, чи мені здалось?

— Перепрошую, перепрошую! Чи пан-добродій... е, е... чи Полковник Без ворону теж бачив?

— ???

— Та мертву ж! На нашій стежці. Вона ще так наче дороговказ була...

Але ж і пройда, цей Огарок, найшов-таки чим розрядити напруту.

Завсміхалися; декотрі й самі згадали туку птаху; але всі спрожога витрутили її з пам'яті, як таку, що — не прикмета їм.

Рушили далі; поминули тополеву за стадіоном алею.

Височезні перш дерева (нині загіпсовані — сіро), завмерли нахилено, начеб очерети, у бік сталого вітровіння, а надламані грубі верхки вигойдно звисали додолу на самому лише шкурятті лика або на невидимому знизу деревному сухожиллі. Сухожилок у дерева — страх...

Присадкуватого платана при ближчому дворі — так ніби сокирою розчачнуто навпід, і стовбурове осердя шафранної барви конвульсійно вирізнялося на спокійній білині нежившого тла; товщим одколом платана "Ікарусові" проламано дах, тоншим — обтято приліхтарні дроги, а рештою гіллячного гамузу прикрито звалище якихось бебехів, ящиків та полірованих меблів.

І — сміття довкола... сміття й сміття — сміття руйнації.

Як би Мамай пройшов.

Бракувало хіба що згарищ.

— Огарок! Кажу, не роззявляй вершу, бо п'яти вкушу.

— Га?! Ага, ага... Йду вже!

— 3-3-зараза, — лаявся Нетреба; весь він обернувся на внутрішній слух, і від того дослуху мужне обличчя йому кривило.

Ну, згарищ бракувало — лише попервах, на припочатку постоблєденіння, а допіру й цього добра навалом, — подумки насміхався з себе Огарок... Готовий був об заклад побитись, що будинок, якого вони огинали з тилу, не має жодної цілої квартирки, а заскленого балкона й поготів, і що з горішніх смалених вікон — утору, за тягою — пов'юнилося заліззя кіптюги, і що двері парадних і, може, навіть цоколі побіля них, потрошені кулями з БТРа. Бо ж не зучора пересвідчився Огарок: усі до пня будинки, житлові й ні, чепурненькі лишень оддалеки, а приступиш до котрогось на відстань ока...

— Та що ж це воно таке, гей?!

Коли б Огарок не озирнувся був, то Нетреба таки не посоромився б зігнувшись напополам від крайнього вже болю. А так, при свідкові, лиш мазнув долонею забинтовану голову: під — аж під!..

— Ху ти, ну ти.

А відразу за кількома цими дев'ятиповерхівками кривулькнула затишна вуличка — проз ялівцевий, а отже, прозорий, надійний, парк. О ліву руку зеленіла фарбою дрябно-сіткова огорожа дитсадка... Невдовзі перед очі ватаги вигулькнув — гранітним кубиком Рубіка — типовий казенний дім, із флапштоком та транспарантами по обидва боки.

— Нетребо, чи не райком це?

— Твою м-мать нехай!..

— Ну, що ви там вовгузетесь! — оддалеки, із самого плацика перед кубиком Рубіка, розпалповався Полковник Без: — Кроком, кроком! А ти чого, Нетребо, в сутроб заліг? Не на стрельбищі ж...

— Та що воно за напасть така, братва?! — Нетреба скочив на рівні, проте відразу згином, а згинця пішов, юзом, так наче йому в дихало хтось утилив був шворнем. — Але ж і кольки беруть, гей!

Від отого Нетребиного хрипу Шумерович... о, Шумер і собі! — прислухавсь, і собі вхопився за черевину, і собі закотив очі! З огляду на них, Ягода теж згадав про власну нутроби і дрібно-дрібно захрестивсь.

— Живіт! Ой, мій живіт-т! — не витримав колишнього фасону, зарепетував Нетреба.

— Пузо, пузо! Що з пузом? — підлементовував іще хтось.

— А-а-а, здихаю-у-у...

— Блоймо, пальці в рота, бллоймо! — це Гарматюков.

— Не йде!

— Ув-ге... ув-хе... Пізно!

— Ригачку давай, у ригачку всім!

— Ув-ге... ув-хе...

- Пізно! Ковбаса в кров пішла!
- Чому ковбаса?!
- Нас отруєно, отруєно!
- Що... що-о-о-о?!
- Отрута, от що! Крисиний яд, щуромор!
- Ціан! Ціан!

І впала тиша.

І схарапуджені горлиці (чи голуби) вже поховалися в небесах, і ватага знівиснілими очима попаски пасла готувальника свого; і на півзігнутих ногах, загрибно наставивши ручиська, кокло знехтувало смертний біль у шлунках та зневажило всім на світі, окрім мсти. Так наче на Біблії ці люди заприсягалися вдовольнити єдину, одномоментну, гуртову жагу — піймати Полковника Беза. І вони насували дугою, натхненці та майстриюки, й їхніми видихами був сморід. Все!

Полковник Без утямив те спохвату. Задкував до флагштока, розслаблено стріпуючи руками в зап'ястках — так би атлет розігрівав м'язи та сухожилок.

Дуга нападників от-от мала обцееньково замкнутися довкола Полковника Беза, аж коли це він — осліп, п'ятами вперед — удибнув на приступень сходів і спиною, навзник, шурхнув був за прочинені двері.

— Лови його, лови-и!!!

Але з-за дуба мореного на відповідь — клямка: ляс!

Аж допіру, в чортів голос, і Огарок схопивсь і, мовби гаддя котресь, одкинув геть, у сніг, обрубок підступної копченини. Боже, молився, Стороже людський, за віщо ласка Твоя, Господи, що зглянувся наді мною та напоумив не осквернити вуст моїх ані хлібом антихристовим, ані вином його, ані зіллям його, званим болиголов, а не канулер; Ти змилостивився, Божечку, запобіг, і жигиму через те я й далі, Господи!

— Ламаймо!

— На абордаж!

— Ловімо сучару! Биймо!

Двері (клямка — так наче з тріски) висаджено було вмент, аж кодяки повпадали досередини лантушцям. Огарок і собі метнувся — наздотаняти отруювача.

Хол. Коридор. Двері, двері, двері.

У кабінетах пустка й розгардіяш утечі...

Другий поверх — те ж саме. Двері, пустка, розгардіяш.

І на третьому — кабінети-кабінети, зала для засідань... — теж розор.

Запалені, нависні, вони розгублено презирались і не могли скласти ради, куди-бо запропав утікач.

— Та вік, мати, через вікно дременув!

Кинулися нагледіти сліди до вікон — катма їх, як лисячим хвостом підметено. Шукай тепер вітра в полі.

— А все ти, Нетребо, ти! — непорушнолиций Гарматюков ожив жовнами.

— На хрена ти нам Полковника свого підсипав? Абись отруїтися насмерть?!

— На небіжчика щось ти не дуже схожий, — огризнувся той.

— А-а... то ти хотів би мати мене за падлю?!

— Товариство, братове, запрошую до спокою!

Огарок і цього разу радий був прислужитися:

— Ну, зник Полковник Без, ну то й що з того? Не велика втрата, навпаки

— ми знов самі: самі лише вільні, самі рівні та самостійні люди! Чи не правду кажу, пане-брате Гармато? — зі слізкою допитувався, що гіпнотизувала.

— Авжеж, Огарчику, влучніше сказати годі...

— То й не журімося, панове, самотужки найдемо свічки!

— Отут? — зіронізував Шумерович. — У цій синагозі?

— Огарок казав був: райком, — згадав Нетреба.
 — Це так, Огарчику?
 — Атож.
 — Але чому райком, і чий?
 — На транспаранті було написано "Партія — ініціатор і гарант перебудови".
 — Тоді ясно, чий... — похнюпивсь Ягода, а переогодом: — Якщо райком, то тут десь має бути їхня корчма! Пошукаємо?
 — Бля буду, якщо комуняки не порозтягали все до нитки, — пхекнув Шумерович.
 — А може, сталанить? І хоч ящик мінералки надibaєм!
 По марних пошуках, до всього на світі збайдужілі (як і тоді, було, під обледенілою вербою), спраглі голодарі розпорозились у конференц-залі, відчужило повтуплювалися в каламутні від пилюги, нестандартні, з претензією на венеціанські, вікна; по тому липко переводили зір на калюжки після себе на килимковій доріжці, і заплещувались, і слухали хромовий рип крісел... — благодать яка, Господи.
 Нетреба, з нудьги, подавсь був за стіл для президії на підвишку, щигликом подзьобав у мікрофон, умонтований просто в стільницю і хизувато, панськи відхилив ополченську голову.
 — Раз, раз, раз... проба голосу! проба, проба... раз, раз, — пускав діловиті хрипаки Нетреба. — Раз-два, раз... проба, проба!
 — Справний? — не розтуляючи повік, напивав Гарматюков.
 — Жди! — сварливо буркнув Ягода.
 — Проба, проба голосу...
 — Начальнику, толкни реч! — і Шумерович заохотливо поплескав у долоні, ніким, однак, не підтриманий.
 Нагрітий хром уже не порипував, а плямкав під сідницями. Нудь.
 — Братва, тутай і магніфон есть... О-о-о, — вистогнав ошелешений Нетреба. — П... п... приймач! — Упірнув головою під стіл. — Транзистор, "Океан"!
 Дрімоту з людей — як праником вибито. Їхні шиї повискакували з-межи комірив і древяніли, покіль Нетреба виймався назовні з хромованою шпуквиною вобіруч; борлак йому, добутників, сіпавсь на горлі від хтивого пожаданя.
 — Умикати, га?.. Вмикати?!
 — Радіо, бля, радіо, радіо... — зажебонів Шумерович.
 Ватазі похололо.
 — То вмикаю, — буденно вже мовив Нетреба.
 — Стривайте, приймач може бути заміновано! — зойкнув та й опав за спинку переднього крісла Огарок.
 — А от зараз ми й побачим. — І в лихій тиші клацнув перемикач.
 Однаково тиша. Тиша й тиша, хоч ліктя вкуси.
 Нетреба подлубавсь у приймачі, насилу найшов гніздо з батарейками, одну лизнув.
 — Що? — підскачів Шумерович.
 — Те! Сіли батарейки.
 Утім, Нетреба з приводу негодящого живлення мовив по-філософськи спокійно:
 — Барахло, непотріб. Як і скрізь усе. Скрізь і завжди.
 А відтак із шикарним транзистором ступив на край підвишка, розкрутивсь, так наче металник молота на місці й уллучив приймачем у віконне середохрестя.
 Дружно залунали оплески, на те Нетреба вклонивсь і громіздко посів президію.

— Отже, братва, що в підсумку? Маємо втеклого Полковника, це раз, — загнув пальця.

— І не маємо, — Гарматюков показав на висаджене вікно, — жодної інформації з інших країв.

— Чи я винен, що батарейки сіли? — похнюпився Нетреба.

— Не журиться, — засовався був Огарок, — усе одно наше зверху буде!

— Тільки так! — припечатав і Шумерович.

— Журитися? Цього ще бракувало! До речі, Огарчику, а що то з нами за прикличка така встругнулась? Ти всезнайко, тобі й карти в руки, — промовляв у глухий мікрофон Нетреба. — Чи котрась трута таки була?

— Радше... то масовий психоз, товариство, — скромно відказав. — Одному — примарилося, інші за компанію вже показалися... А все з голоднечі, властиво! Усе-то те через крайнє наше упослідження...

— А таки має клепку в голові! — урвав Огарчині розмисли Шумерович. — Певно що за компанію переполохались! А моє черевце — ось воно: нормальок і порядок! От хіба що пити хочеться...

Нетреба згідливо покивав:

— Нажерлися панського делікатесу — от і згага... Ходімо геть? Все одно тут, як у пустелі.

Наостанок, одначе, все ж обстежили райком вдруте; ніякого спец- чи просто буфета не виявили, зате на стелажах у підвалі надибали купу новісіньких брезентових рукавиць і зелену солдатську каску із стьобаним підшоломником (її нашось затрофеїв був собі Огарок), а на додачу — полотняний громіздкий квадрат, обернений до стіни. Шумерович одважив знахідку на себе, зазирнув на лицьову сторону, ще й помацав для певності.

— А що воно таке? — поцікавився Нетреба зі сходинок нагору.

— Таж картина, бля! Писана олійними фарбами, горбки осью чую під пальцем.

— Не суши собі пласку голову, — невлад і так наче приневолено звеселився Нетреба. — І гайда на вихід, братва!

— Картина... — спантелічено приказував Шумерович, по черзі позираючи то на загіджену підвальну долівку — з акуратними купками випорожнень та сміття невідомого походження, то на стелю, то на намерзлі патьоків під віконницями-граттями, заки видихнув був роздратовано: — Картина... ну, цирк!

— Так... далеко до Ель Греко, — погодивсь Огарок, розвернувши квадрата тлом до такого-сякого світла. — І не Рубенс! Ягодо, ви ще тут? А погляньте-но... Що за мальовидло таке?

— Ані дідька не виджу, пиллока ж...

— А зараз я рукавом, ось такечки, рукавчиком! І полою, пілкою ось... То видите, Ягодо?

Той витідніше примостив полотно, відступив на кілька кроків, указівного й великого пальця — таким собі вічком — наставив до лівого незаплющеного ока.

— Да-а... — вередливим тоном мистецтвознавця почав був Ягода. — Наявна безперечно алегорія.

— Певні цього? — засумнівався був Огарок, а проте й собі склав з пальчат зручного "бублика". — Гм! ось цього, міченого, розпізнати не пшка... а хто другий, я вас питаю? Панок якийсь, гм-гм...

— Сірий ти, Огарок, як шгани пожежника! Придивись-но гарненько...

— Та дивлося ж, дивлося...

На картині були сіруваті присмерки. Скорше вечір, аніж передрання. Замощена круляками вуличка. Казенного вигляду ларьок: у вітрині нещомудрі припаси для подорожніх, вода, кишка спить... Ліхтар — конусом жовтавого

мерехту впоперек картини. На передньому плані двоє чоловіків у повен зріст. Один у фраківій парі, хризантема в петлиці, а сам взутий у личаки з онучами. Цей тримав обличчя за межею світного конуса, тим-то риси лиш означені: борідка, вуса... Що там іще? — водноруч тримає на блюдці з фольги кусник хлібця, а на простергій до глядача долоні полягло масивне виноградове гроно, також де-не-де вже пощерблене зубом. Отже, підвечіркував собі чоловік та й підвечіркував. А поруч цього панка, пліч-о-пліч, додатково поплямований-з'яснений бісиками, що їх випорскувала фольга в руці попугника, підживлявся — безперечно — Горбачов. Обидва змальовані в русі, за крайньої, видать, утоми.

— Не второпаю, — здавсь Огарок. — Ну, і що воно за таке?

— Ясно: підвечірок на ходу. Так би мовити, стайєри погамовують спрагу. ...”Утоли мои печали”, пригадуєш? Це — з Біблії, так?

— Не займайте марно святе писання, добродію! — і напосівся канюкою: — Що то за один, із Горбачем? Га? Коли знаєте достеменно, то кажіть, а не висотуйте жили!

— А напруж-но пам'ять, невже не згадуєш? — під'южував той.

— Зрептюю ви нешляхетний, Ягодо! А загалом, — Огарок задля зручності скинув був капеллошину, — писок начебто знаний...

— Безперечно! Був час, ти його по телевізору разів сто бачив. Мода на нього була! — Ягода скрививсь і голосом диктора припечатав: — Їм потрібні великі потрясіння, а мені потрібна велика Росія! Кінець цитати.

— Допотрясались, — муркнув Огарок, — довеличались!.. — Отже, цей, що з Горбачовим...

— Столипін.

— Той самий?

— Ага, Петро Аркадійович. Також реформатор, що його, за його ж реформи, і кокнув був якийсь есер у нашому золотOVERХому...

— Спохвату і не признаєш...

— А я Столипіна з першого погляду вгадав — ловкенький пензель у цього невідомого майстра. Вернемо картину на місце, чи що? Аби лицем не впала на ці гостряки, — відтудив кірзяком скалки розбитої пляшки.

— Столипін... Столипін... Блазень якийсь, а не художник! Мазанина, — нараз обурено скрикнув Огарок. — Ідіот, що намірився звести докупі речі, котрі поєднати — і немога, і злочинно! Хіба ні?

Ягода пхекнув:

— Таж лише заднім числом усі ми вумні... як та вутка на воді.

Огарок спересердя рішучо наклав крисаню і лишив Ягоду самого.

...У вестибюлі кодію добувало кулаками і не добуло бодай краплі іржавої з автоматів “Газ-вода”.

Нарешті дочекались Ягоду, повиходили з райкому, роззирнулись — ані душі навкрут, ані чичирк.

Огарок задки-задкома, вихилясом, одійшов — угадав місце, де Господь напоумив його викинути ковбасу, і непомітно для зубоскалів підібрав ту пайку. Не пропадати ж добру, справді!

І тут загарчав тигр.

IV

Тигри не вельми здатні до тірольського співу з переливами.

Тигр, що себе поважає, кислу калпожку напрудить од соромоти, якщо раптом до царственного рику підпустить фальцета.

А ще тигри від ненависти до нікчемних лодиськ — не плачуть...

Скільки захвату; яка рідкісна насолода — слухати вишукані матюки та схвально загинати пальці, лічачи колінця, поверхи та надвершя незабутнього фольклорного мистецтва!

— Гар-рр... гир-р-р...

Огаркові крисаня звалилась. Гарматюков — як присів був перше від несподіванки, то так і не випроставсь. Бідолашний Ягода шаснув поза Нетребину спину, а сам ватажок Шумеровича на оберемок ум'яв, аби той, сердега, не втік був світ за очі від горнього згуку.

На райкомівському даху, за ограддям, у здоровецького бляшаного рупора рикав, тримаючись одноруч за горішній флагішток, сам Полковник Без.

— Гар-гар-гар...

А вже-бо він дочерпував запаси батькування, вже й півня пускав на верхах, і в горлі йому скригнуло уперегин, що, певна річ, одне й мало означати — ламанину плачу.

— Если бы выставить в музее плачущего большевика... — задекламував Ягода й похитав головою.

— ...а також осли ви кастровані! — припечатав насамкінець Полковник Без.

— Слабо! — Другим із-межи інших оговтався Шумерович. — Геї, Полковнику, ти на очах утрачаєш кваліфікацію. Піднагущся-но!

На те Полковник Без, так наче мавпа в зоопарку ґратами, затряс був сталлю прута з червоним на ньому прапором.

Перше тої червоні не було на даху, це пам'ятав Огарок твердо. Отже, чекіст там десь найшов кросно й учепив.

— Перепрошую, дуже перепрошую пана Полковника Беза! А тамечки... жовто-блакитного... не знайдеться, часом?

— Зараз подивлюсь. — Полковник Без одступив од крайки кудись углиб дашня, перегода вернувся. — Є.

— Покажіть!

Полковник Без нахилився, налапуючи, а по тому, втримуючи двома лише пальцями, звисив за ограддя жадані Огарком два кольори.

Два кольори, взяті морозом на жерсть.

— А мені звізду Давида найди, — запідсакував на цирлах Шумерович.

— Із могоендовидом, — одказав Полковник Без і верхи на оградку, лицем до публіки, всівся та й закурив, — із могоендовидом, брат, у коробці немає. Іще гаптують, Шумере, твою звізду!

— А що взагалі там іще єсть? — напिताвся Нетреба.

— Ну, коробка. Ось це, — показав рупора, роззирнувся: — Іще круг он є...

— Коло?

— Та коло ж! Намальоване червоною світною фарбою. А в центрі кола — хрест.

— А хрест нащо?

— Мішень, бовдуре! Для точної посадки вертольота.

— Іч! — не образивсь за бовдура Нетреба.

— Пане-добродію, прошу вас, уклінно прошу, почепіть мені жовто-блакитну фану!

— Дуже хочеш? — О... оу, будь ласка! Ну, будь ла-а-аска...

— Чим би дитя не тішилось, — плічми стенив і поміняв одне збляшаніле знамено на інше. — Маєш повні питання радості?

— Пан-добродій вар'ят! Себто... мав я повісти... Полковник Без є недалекий, упереджений чоловік, от! І національно несвідомий... А втім, я можу... я здатен вибачити.

— Можеш, — із нежданою зажурою погодився той і скулено посів ограддя, сфоркуючи з губи тютюнове кришиво.

— І довго ти там сидітимеш? — Ягода збагнув увесь комізм ситуації й ледве гамував у собі позив до реготу.

— Доки схочу.
— А яким робом ти туди втік од нас, га?
— Я не втік, Гарматюков, я евакуювавсь. А як?.. Кожна порядна установа має потаємний хід, і то — на видноті він.
— Бреши! — не йняв віри Нетреба. — Покажеш?
— Тобі? А осьь... і всім вам — осьь, — помахав перехопленою в лікті рукою.
— То чи не гад повзучий, га? — злотився Гарматюков.
Огарок своїм звичаєм (аби й зараз унеможливити сварку) загорлав:
— А що з тамтої верхотури видать, пейзаж, питаю, який?
— Нормальний краєвид, руйни... — Повів головою. — Бойлерна он, іще курить, димок рудий.
— А чи не вона ото вранці вибухнула?
— Не виключено, Огарче. Певно, накопичився десь газ, сталося самозагорання... Буває.

— Аби сталось, як ти кажеш, самозагорання, потрібна іскра, а де нині та електрика? — заперечив Нетреба. — Злазь-но, сусіде, чого там, злазь, не битиму. Ходзь ту, пане! — засміявся.

— А-а... Не битимеш, значить? Ну гаразд.

Полковник Без ловко завузував на стовпчику з масивніших якогось каната й пружним альпійським скоком, у чотири-п'ять доторків о стіну, шугонув додолу. Не даючи глядачам і хвилинки на захват абощо, з боку на бік снувко (ткацьким човником!), миготливо наблизився до Нетреби і щось таке йому поробив, що Нетреба зліг і заскавулив був, горнучи й горнучи коліньми сніг до рота.

— Панікерів знищують як шолудивих собак. Затям собі. А ти панікер — подвійний! Як-не-як верховода в своєму загоні... Ти вставай, уставай, Нетребо, не ганьбись перед заячою командою. Но-но! Ти, Гарматюков, граблі з кишеньки вийми... вийми, кажу, б-босото!

Гарматюков слухняно висмикнув руку.

— Молодець. А тепер, орли, кроком руш за мною. Час як гроші: загубиш — ніхто не поверне.

— Я тобі цього не подарую, сусіде, — відхаркувався Нетреба рожевим. — Дай-но лиш оклипати!

— Завжди до твоїх послуг. Гарматюков, згоден бути моїм секундантом? О, ч-чорт! — озирнувся на дах під жовто-блакиттю. — А варто б і зняти, м-да... Огарок!

— Я.

— Місяць народження?

— Липень. Двадцятье число. А хіба що?

Полковник Без по-борцівськи розслабленою кистю руки недбало покивав на прапорину:

— Бачиш? Лишаю! Як мій подарунок до твого дня народження...

— Красно дякую, — зрадів той. — О, за мною не заіржавіє!

Люди розібралися в похідну вервечку. Щокроку виразніше чули гар.

V

Інші люди в путі не попадались їм. Або в цьому районі не було купного поселення, або ж бомжі чи йнацькі упослідженці завбачно кидались урозтіч: адже Полковник Без умисно вів їх осьовою лінією вулиць, не крипочись, а в цьому була вже подоба військового строю.

Отак і йшли. Вимерлим містом. На видноті. Зухваліші від омонівців часів їхньої найбільшої безкарности.

Під полудень усі чотири крайнеби заснувались анемічним пір'їстим хмар'ям, а проте, з плавом часу, воно наче повичавлювало з себе разки густих цят і плям, які, на свою чергу, також уточили дещо схоже на сукровицю з мо-

локом, бо неби вже нагадували Огаркові суцільне кругове суче вим'я. Дедалі частіше він одслоняв криси, щоб узайве відмігити небесні видозміни, і неохвально похитував головою: бути негоді... А тим часом вовче сонце, зафлажковане здоокола далекими тучами, косо стояло над містом і раювало. Проти сонця перлинилися наростені на руді трамвайових колій, яскрів силікат і бетон під кутом, а скляне мливо під ногами своїм полиском і рипом здавалося довговічнішим за сніг. Яке-небудь авто, приглодомшене при тротуарі деревопадом, і який-небудь увалений навіс на зупинці чи перетворена на гамуз ажурна лава для чекання, а так само он той оранжевий мастодонт асфальтового котка, що ним оборонно забарикадовано було під'їзд-арку... телефон-автомат, урна, розгромлений газетний кіоск або й будь-що інше, випотовлене переважно з металу, — усе це при світлі яскравого сонця виглядало живим і неворожим рівно настільки, наскільки фабричні вироби не здатні боятися власної протилежності — ... брукту. Певно, між бруктом і всякою машинерією, з якої той брукт урешті-решт і походить, немає різниці доти, допоки при перетворенні машинерії на брукт не присутня людина бодай як свідок. Отже, все неживе, все з неживого — жило. Одначе то було життя умовне, вигадане Огарковою уявою з нудьги (і марноти, як вважав) марширування-походеньок у пошуканні свічок. Умовне, вигадане життя! Тоді як його, чоловіка при освіті, безперечно здатного сфантазувати животоки в деревній калічі, — тоді як його якраз оцей єдиний, вартий уваги та пошанування бік навколишнього дійства, не цікавив зовсім. Може б, якби між руйновиц та випало б Огаркові наглядіти пса живого! чи бодай кицьку, чи котрусь іншу хатню худобину (перше городяни казна-що держали в себе на поверхах), — може б, отоді спржота б Огарок гайнув би в розмисли про невмирущість усього теплюкрового, бо ж у таких розумуваннях кохався він потайки та розрадно; може б, у такому разі й озирнувся б на Нетребу, котрий знуджено наступав Огаркові на п'яти, може б, і сказав був, абино втішити цього самовпевненого, а проте невеликого розуму отамана: "Та не карайтеся ви так, чоловіче любий, якось воно та буде, ще не все втрачено, позаяк іще не вмерла Україна!" ...Може б, і промовив таке, може! Одначе в їхньому місті давно не було вже ні бродячих псів, ані котів, — нічого й нікого, що було б спроможне витерпіти випробу, котра випала на людський жереб. Отож, Огарок озиратися на Нетребу озиравсь, а проте задля того лишень, аби вередливо дорікнути підпихачеві: "Не майте мене за товар і припиніть-но брудну лайку! Бо візьму ляжу і не встану, а всі ви хоч гопки скачіть"... Нетреба ж усякраз випльовував бурульку-смоктачку, проте насварював буркотуна лише пальцем; і вони вхекано верстали путь далі.

Попри всі шпети Полковника Беза, попервах упорядкована похідна вервечка роз'єдналася, забарно видовжилась уже на добрячу сотню метрів; тож коли основна група завернула за ріг огорожі давнього литва, в якій за стовпи правили граціозні стволи чавунних гармат, задні, Нетреба з Огарком, пропали йому з поля зору. І Полковник Без сказав собі: баста!

Цивільна публіка доплентала до визначеного ним місця перекуру, втирала шмарки, жижки їй трусилися, скоро міг бути бунт.

— Темп я знижую. — Полковник Без поглянув на годинника. — Я розраховував ще сьогодні вручити кожному по свічці, проте, бачу, не вдасться... Мушу рахуватися з людським фактором.

— Із ким та з чим рахуватись? — наповратився Шумерович.

— Із саботажем. Огарок гальмує просування вперед. Я переконаний, що чинить він це навмисно.

— Суду ясно, — твердо підсумував Ягода. — Огарка слід зарізати. Але перед стратою саботажника пропоную підобідати. Маю сухарі та консерву.

— А в мене як в латиша — хер та душа, — швиденько попередив розпитування Гарматюков. — А що за консерва?

— Риба-фіш. Якраз для Шумера.

— Вдавися ти нею! Шумерович надає перевагу салу, — розреготавсь Шумерович. — І Шумерович тее сальце — має! А також два пакети гречаного концентрату. Ха, на все кодло вистачить!

— Діло, — зрадів Нетреба, — зварганимо куліш. Ти як, сусіде, не проти? Час терпить?

— Світлового дня обмаль, а проте... якщо несила вам без кулеши.

— Іменно так, Полковнику! Хохляцькая душа не моґ'ють без кулеша! — посміювався Ягода. — До слова, Полковнику, ти хто ж за національністю був?

— Радянський. І не лише був, а й є. Ним і смерть прийму.

— З чим тебе й вігаю, Полковнику. Шумере! А гайни в якусь-но хавіру та роздобудь казана!

— Ти б, Ягодо, не дуже командував, — осадив Нетреба. — Та й очі роззуй: перед тобою військове училище... Наважишся? Отож! Поганяймо далі, братва.

До училища таки ніхто завертати не хотів був; мовчливою черідкою ковзали повз гарматні жерла в огорожі, скошували метушкі очі на плац із щитами статутних афоризмів і дзеркалами людського зросту для козиряння й узагалі офіцерського вишколу; побіжно зорили на трибуну з гербом, не віддалену смуту з перешкодами у вигляді лабіринту; небавом проминули гарно обладнаний спортивний майдан, наблизилися до мотнів колючого дроту, котрі, певно, мали символізувати передній край; аж нарешті порівнялися з макетом танкової башти, що націлена була на спеціальну стіну. Все, що подосі мигтіло перед їхнім зором, було скуте панцерним льодом або, в кращому разі, затиньковане туманною на просвіті слюддю, і лишень оту стіну якимось дивом оминуло, не спотворило загальне зледеніння, тільки-но поспіль укрило площину тонким серпанком окрижжя, що проз той серпанок іще виразніше просякав удатно намальований літній краєвид: білі хати на пагорбах, діброва, окремі дерева, синя річечка, хрещатий млин.

Ватага так наче вмерзла підошвами й аніруш, ні пари з уст — начеб уперше вздріла цей, відомий усім городянам, настінний розпис для вправління курсантів у топографії. Так би репані дядьки, котрих опісля наради передовиків сільського господарства табуном зігнали до картинної галереї, так би вони вибалушувалися на "Нічну варту" бергамія Караваджо...

Якісь непевні, неспівмірні з довколишньою розрухою думки спороджувала ця стіна з мальовидлом; і люди з ватаги багли не стрічати поглядом один з одним, аби, к лихій годині, не виказати своєї незбутньої тоскноти абощо; й лише необачник (чи прищелепок) Огарок святечно скинув капелюха і загорлав як на майдані:

— Яка пастораль, товариство, яка пастораль! Нічого не втрачено доконечно, покіль не вищезла така краса.

— Намальована, а не живіська, — ехидно вточив Ягода.

Полковникові Безу чомусь зробилося встидко за Огарків захват, і він хутенько збочив на манівці... — відразу ж за училищем потопав у твердосніжжі чималий сквер, позад нього хмурно горбатіли гаражі, сарайчики, прибудови неясного призначення, бовваніли паркани й парканчики.

Невдовзі все це ватага лишила позаду, навпрост перевалила через закоцоблу гору смітника, заки не сягла одному Полковнику Безу відомим пугівцем якогось подвір'я, утвореного трьома двоповерховими будинками червоної, либонь, іще царської цегли, та високим парканом о тій стороні, де пасувало б четвертому теремкові буть.

Поставали хазяйновито, руки в боки, зароззирались; оглядинами вдовольнились сповна: жодного свіжого сліду людського на снігу, вхідні двері спалені (теж плос: унеможливленоється засідка), зате вікна майже повсюдно цілі, й ознак пожежі не видко. "Можна жить!" — зрадів був Огарок. А йому на те резон-

но докинули: мовляв, а ти, небораче, спробуй-но потикнися досередини — побачимо, чи не всмалять тобі жакана з-поза шиби. Ха, хизувався Гарматюков, серуни! І попідстінню, лопатками об цеглу, протерся був до середульшого вікна. Долонно дашком наставив; трапилось напевно запацьорене скло, бо з досади ліктем висадив заваду і переможно гукнув:

— Я вгадав, це кухня! Тут повно всякого начиння!

— Не репетуй, — несподівано зле засичав Полковник Без. — Ума стратився? Б-босота.

— Ги-ги... Ну, то я лізу? — Гарматюков упхався на підвіконня. — Сорок бочок арестантів, лубе діло, на абордаж!

— Мародер за покликанням, — сказав Огарок Полковникові Безу. — Не чудуйте з нього.

Той нездужав одповісти, бо метеликом із вікна випурхнув чавунний казан, а навздогінці — чудернацький пристрій, що віддалено нагадував мангал; і зрештою на люди туго виставилася Гарматюкова сідниця.

Зцибнув він обережно, горнучи до підборіддя трилітрову банку з льодом.

— Спиртяга? — зачучверився Шумерович.

— Спирт не замерзає, дурню. Вода! — пишався Гарматюков. — Банка під краном, отже, справжня вода, з водогону! Тепер нам і не доведеться розтоплювати на куліш кригу з бозна-чїїми сцяками. Ось вам вода!

Ягода й тут не прогавив нагоду, щоб уколоти спарінг-партнера:

— Пусти дурного Богу молитись...

— Що ти мелеш, що мелеш?

— А те! Вода йому, бачте... Захлорована бовть із крану!

— Братва, що він верзе? — допрошувався підтримки Гарматюков.

— А не роби посміховисько з себе! Вода йому... Таж у водогоні з Дністра, крім котячих пісь-пісь, завжди була вся таблиця Менделєєва. В моїх жилах більше ртуті, аніж крові тече!

— Жовчі в тобі над усе, — запсихував, як велося здебільшого, Гарматюков і знягла дребелізнув банкою об землю.

Посуд — на уламки. Тільки неушкоджений виморозень крутився на землі полірованим боком і, проти сонця, вигравав зсередини бульбашками — незгріш украпленої в коштовний бурштин мухи.

— Пропади ти пропадом, Ягодо!

А що доміся свого, вибив з рівноваги дружка-противника, то завсміхався був Ягода, сумирно мружачись до виморозня; й так наче до ловкої мислі пристав:

— Як на мене, то воно й гарно, що водогін не діє. От не гріх що забожусь!

Гарматюков презирливо хоркнув.

— Відколи настало все це, — продовжував Ягода, жестом факіра з провінційного цирку показуючи довкола, — поллобив я, знаєте, блукати по горішніх балконах і сколовати налід. Не вода з нього, а чистісінький дистилат! І добра цього — справжня Арктика невичерпна! Смакота-а...

— Хтів би я почути, якої заспіваєш, коли ця твоя Арктика в березні розтане к чортам, а водогін так і не працюватиме. — Вже заспокоївся, поважки заперечив Гарматюков.

— О тій порі, гадаю, нас уже тут не буде, — ще поважніше додав Полковник Без. — А в лісах і джерела скрізь, і...

А не вдалось йому, не судилося повніш вихвалити принади лісового життя.

VI

— Тих-хо... тих-х-х... — захрипів був очавлено й аж присів Огарок — на гопки гопакувати. — Що то воно, гей?!

Десь джеркотнула сорока; люди збилися купи, занімували; всяк чув гупт уласного й сусідового серцяти: що? де?

— За парканом, ондо за парканом... — Огарків шемріт гучно перечіплявся об студене золото щелепи. — Товариство, на Бога... Та за парканом же!

Міг би й не приповказувати взайве...

Там, близько, по той бік соснової запони (як унаочнилося допіру, не настільки-бо неприступно суцільної, навпаки — в цьому парканиську найшпихся вічми чималі ворота, що були трималися на блаґенькому, з дроту, гачечку!) — на них доконано чигала небезпека. Була, була ж небезпека, інстинкт не приборкував! Була, погрозно ширяла в повітрі, незримо промінилась ауурою, а проте, над ці жмурки, небезпека мала й цілком осяжне — запах: щось середнє між квашеними яблуками та сірководнем... Ну, а про звуки спотойбіч і казати годі: шерех, потупт, сапання та клац, — як би кількоро мордерців лапгувалися до нападу.

Гайнути навтьоки, проте, було вже пізно, та й незруки, встигли-бо під "мангалиною" багаттячко спорудити, вогонь ясно лизав казана з трілітровим зливком, а злидень Шумерович (ото вже, справді, поспішиш — людей насмішиш!) якраз і гречані пакети розпечатав — увесь із себе їдець такий, увесь напоготові!

Щось би мали вчинити, та — чинило не чинилось, і край.

Аж тут Нетреба вдало згадав, хто тут за командира, тож ополченську голову збочив і — беручим оком посилача на подвиг і смерть — озирнув утихле воїнство.

— Сірка... відгонить сіркою, — глибокодумно зауважив Огарок. — Отак чорти смердять.

Нетреба зневажив зачин пустої балаканини і взяв бика за роги:

— Маємо вивідати, що там таке. Ми — гурт, ми й сила.

Гарматюков позадкував з-перед командирського зору, дрібно граючи борлаком на плямисто зчервоній горлянці. Шумерович... той мислив.

— Ти! — пошепки вказав Нетреба. — Тобі йти.

— Чому це мені? Чом саме я?! — так само пошепки визвірювся Полковник Без. — Он Гарматюков... у нього ж і холодна зброя мається...

— То й візьми в нього кортик!

— Та й не вмю я... не навчений, аби з самим ножем! — відмагався Полковник Без.

Тим часом за ворітьми приготування, видко, завершилися, бо гачка пробували обережно вихитати з кутка.

— Кому наказано? Раз нада, то сполняй!

Гарматюков охоче простягнув зброю, а Полковник Без таки взяв, умить зблякаючи біжучими врозліт, м'ясатими тими зморшками на лобі; виважував на долоні кортик; колупався жалом під нігтем і — зволікав, зволікав.

Ватага незмигливо стежила за цим і ждала.

Аж коли це знагла Огарок схимородив. Чи то пожалів був Полковника Беза, чи то інший дур йому в голову вдарив, а тільки ж виокремився він з неживого гурту і сплякнув молодечо:

— Ех, ви, горе-мужчини! Е, е-е...

Ощадливо, крисами догори, встановив на снігу капелюх, убрався в трофейного солдатського шолома, якомога зручніше припасував реміньчика під жменькою золотих сіянцив і рівною ступою рушив до воріт, посоромивши тих, кому страм і не міг, і не мав бути зараз відомий. Адже коли проводжають одвільглыми поглядами на голгофу, то рідко важать на воскресіння — здебільшого кмігять про оцет о кінці списа...

Огарок у зеленому шоломі цвів на тлі воріт — так наче лопух при неживій чорноті пальґа.

— Давай! — скомандував Нетреба.

— Сам знаю... — Огарок озирнувся на мить і мумійною долонькою висадив гачок догори.

— Ну! — ревно підганяйло.

Скригнули справіку немащені завіси, одплив дерев'яний пліт, одхилився троні-трохи, рівно настільки, щоб Огарок устроїв голову на той бік. Що він і вчинив. І — нічого не сталося. Ще нічого не сталося.

— Ну?!

А вже Огарок розчепірів (по сей бік воріт) руки; ним тіпало, що поли підсакували над снігом, потім обернув на люди збалушені очіці й захихотів, і були ті реготаси безгучні.

— Що? — закричав Полковник Без. — Нумо!

— Там... ондо... Товариство! Таж тутечки... ой, не могу! Викапаний драб! Ух ти!.. Шкура та кості. Достеменно Кінь Блед! Ой, не витримаю, держіть... Апокаліпсис! — І виважив на себе воротизну навшир.

Здаля Полковник Без розчаровано поглядав на сміливця в солдатському шоломі, з якого не злуцено було й нігтика захисної фарби.

Почувши волю, кінь вистромив голову на подвір'я; його лишаюваті вуші стирчали наперед якось, рогачем, а очіська мигтіли на струпиеній морді лихоманливим мерехтом і котроюсь, якби нетваринною, затягістю: зазвичай такі створіння Божі до пуття й самі не знають, що мають учинити вже наступної хвилини.

— А ми вже в матню напрудили. Нетребо, гей, а де наша гречка?

— Чи я пасу гречку?

— Та в Шумера крупець, оно, за кожушиною, — заготовів Гарматюков. — Але ж і хват, оцей Шумеряка: усцикався був з перестраха, але харч уберіг!

Роготнули й решта волоцог, одначе неширо, силувано — хто в ліс, а хто, як то кажуть, по дрова.

Тим часом жеребець уступив на подвір'я увесь, по-своєму роздивився — та підтюпки-тюпки й подався прямиком на Огарка. Той, звісно, посторонивсь, але кінь — за ним. Збочив Огарок, одскочив проворніш, а кінь за ним — цок-цок, одне копито босе (з нього вгору вухналь рогом пре), цок-перецок за Огарком, та ще й наїржує, шкапина клята, й іржання те... ну, не іржання зовсім, а таке собі гарикання нутробне. Далєбі, викапаний гавкіт... Ну — псисько... пес на копитах, а не коняка!

Огарок, накружелявшись, метнувся до гурту, щоб — у прїхисток із людського духу-поту; але ж і одоробло те — назирці... Ватага — врозил, мат-перемать, звісно; маханина руками і шапками — де там! То лише самого Огарка переслідує драб, а то слиною липко значить армійську куртку на Полковникові Безу, чи старими зубами клаца при чуприні Нетребовій.

— Та він болящий!

— Пильнуйся, затопче!

— Тікаймо, сказ у нього, сказ! — Хіба коні хворіють на сказ? Лисиця — так, собака — так, але щоб кінь?!

— Та що ж він робе, сволоч така!

(А власне, що особливого жеребець скоїв? Ну, казана перекинув, ну — вогонь затопав... Тільки б того й дива!).

— Дожилися... — хекаючи на бігу побіля Полковника Беза, бідкався Огарок. — Дожились, уже коні за людьми ганяються! І все зако... зако-коко... закономірно!..

— Стули пельку, — відтручувався Полковник Без, — заткнися теоретику... За мной, орли! Гайда, звідки прийшли!

Із подвір'я кинулись — і кінь навздогном: хропе, вкусити прагне, вгризти; піна з половальника клаптями, шумка сеча на рисях, сморідно, коса йому з нутрощів ремигає, а шерсть од вітру сипається порохом.

— Полковнику, маєш кортика мого, поріши звірину!
— Я тобі не тореадор!
— Ти боягуз, Полковнику, — кричить Гарматюков і навіснішає: — Та зловчись, кажу, спини коняку!
— А-а-а-а-а-а... — верещать переслідувані.
— Ув-в-ва-а-а-а... у-у-ф!
Гоном гнали, бігом бігли.

Незогледілись, як вража вражина відтіснила людей на її відому (конячу?) стежку, вичавила їх, так наче зубну пасту з тюбика, із ширшої вулички на вужчу — зобабіч огорожену колочим дротом, і поганяла далі й далі, в потрібному напрямку.

— Сусіде, та придумай же що-небудь, — гучно благав Нетреба. — Тебе ж учили в органах усякій всячині, курвий ти сиңу!

...Вихопилися на простір, за рідкодеревий підпарк; оминули ще котрусь огорожу й ось воно — іподром.

Власне, то був лише край іподрому, малознана околиця, де чергувалися стайні, фуражирки й такі інші служебки.

— Господи, — спинив біг ошелешілий Огарок. — Таж оця твар Божа до своїх нас спровадила! Часом, чи не...

Не докінчив припущення, бо шкапина, галопом замахнувшись до стаєнь, мимохідь зачепила маслаками і вклала Огарка на діл.

— Оце так алпор! — І Гарматюков свиснув у три пальці.

Огарок корчивсь і кричав на гвалт.

А кінь (як, їй-право, таке неповратливе створіння, що воно домоглося свого співна) пригальмував і зупинився неподалік — так наче вкопався фотографуватися.

— Браткику... що тобі пороблено, га, братику? — нахилився Нетреба над упалим. — Ох, невчас... Ох і невчасно ж ти надумав перекинутись!

— Я знаю... тямлю... — постогнував, а вічми (молитовно) линув до Полковника Беза лишень: — Певно, сухожилок я тільки порушив, ге?

— Якби ж то сухожилля... — скептично мовив Полковник Без.

Кінь усе ще поодаць стоїть. Сивезний, як поглянути. Ребра — хоч у музей викопних скелетів! Але схоркує, похропує звитяжно, й геть не по-собачачи.

Ягода приступив був до конячини, кось-кось, не балуй, і долонею на холку наклав їй, як сповідник котрийсь.

— Не болить, — криком божитья Огарок, — перебудеться.

А кінь під рукою прикуняв собі, гарно йому, придрімує, мало не заспить навстоячки.

— Який-бо ти... — не сердиться на коня Ягода.

Кінь, сливе, і хоче і готов сконати, а проте мусить, конче має допроводити цього чоловіцького розумаху до конюшні! Там — його молода пасія, булана кобилка Аспазія-Мерседес-Друга.

— Ходімо вже, ти, мудлю нещасне, — дихнув Ягода просто в ніздрі коню.

— Належить обстежити ногу, — розмірковує Шумерович. — І в разі потреби, кажу... Але ж у нас жодного матеріалу!

— Маю бинта, — знехотя буркнув Полковник Без. — Еластичного, на жаль, не прихопив. Та роззуйте ж його!

— Ай, — звискнув Огарок. — Умираю.

— Хороба тебе не вхопе, — нудився Нетреба. — Не хвищайся, дай-но сюди взувачку.

... Ягода ж, одконвойований упертим конем до бокса з табличкою "А-М-2", уздрів у ньому злохлу, здугу вже, потвору; сморід гарно гнітився морозцем.

Справу було залагоджено: кінь допроводив поховальника і вийшов надвір іржати. Тепер він дозволяв собі останню розкіш, якою владають лише приречені до скрадливо легкої смерті. Та ще — до краю голодні.

VII

Там було сіно, доста сіна, тюки й паки сіна, засупонені коли шворами, а коли — смужками синюватого залізя, і вознесені задля схоронности в stodолі під самий її верх. І тим-то збереження фуражу досягнуте було цілковито. Подекуди ж у стайнях і в окремих боксах, і в елітних дитсадках для молодняка, і в одкритих оборах для вигулу застоєних дербістів усюдисущий протяг ворущкав і перебирав змарнілі не від зучора спостиглого, незглибимого сну тендітні ворсини на храпах і вухах, грубшу волосінь грив і наївне в їхній цупкості дроття хвостів виляглого кінського племені... У котрого ж Сірка припозичили очей лоди, і чом вони, замість зіпхнути з верхотури тюка чи бодай ослабити невгризиму перев'язь (якщо закласти коням вівса таки не випадало), — чому та чим люди були приневолені покинути любих пестунів напризволяще?

А втім, Ягода приблизно визнав, що саме спонукало тутешніх сокольників-конюших пуститись берега: він, коли ще прошкував за провадатором до закапелка Аспазії-Мерседес-Другої, зірким оком із загального краєвиду вилуштив був кульові позначки. Зірчасті вибоїни, схожі на котячі сліди на снігу, розлогим віялом перебігали по стіні адміністративного корпусу, дзизнули бордюром при біговій доріжці, по тому вихопились на чепурну башгочку, що вивершувала глядацькі трибуни... — одне слово, з крупнокаліберного кулемета звідарили лише в один бік, не виключено, що просто по людях, тоді як стайні, і служебки, і ця stodолка з сіном, і літній фанеровий нужник о праву руку, — усе-то те лишилося непошкодженим. Тобто, в коней не ціпили; відтак на сьому краю іподромю випадало безпечніш і лихо перебути, і товар пашею живить... А натомість — драла!

Коні й вибігли до ноги. Позостався самий лише драб, що йому одному судилось якось опинитися на волі, тоді як усі інші помалу соловіли під замком од голоду та згаги; він мав змогу блукати; й напевно переходив од стайні до стайні, відвідував мучеників; стромляв закохану морду межі боксове жердя до Аспазії-Мерседес-Другої, що перед кавалером чи не найбільше стидалася за струблені нею з голодухи дерев'яні ясла; так, так, йому одному, либонь, як у покару за віщось, що дорівнювало хіба людському прогрішенню, йому одному дана була незнищенність, щоб — бачив, бачив, бачив...

З важкою головою вийшов Ягода надвір.

Сивий драб став до нього задки і, щоб чоловік не міг до ладу розгледіти жалогідь його стану, кінь зронив наляту втомую (і водночас тваринною радістю) голову межі зашироко розставлених, тремких колін.

Ягода забув, як це робиться, щоб заплакати.

Кинувся до стайні. Важелями ніг відколупував од цілої гори — брилу тюка; здвигнув і цибнув за ним униз, навздогін, голіруч виривав жмуття залежаного, з памороззю сіна. Попервах воно нічим іншим, окрім нещастя, не пахло, й лише перегодя, коли добувся до глибу стеблинистого м'ясива, в ніздрю йому вчепивсь агтечний дух різнотрав'я.

Кінь звіддалік і собі озирнувся був на густу пахтінь (яка-бо худобина втрималася б!), а проте, по незбіглий хвилині, він лише глузливо вишкірив у той бік блискучі з нездоров'я зуби і дуже рівним, дуже грайливим, дуже гвардійським ступом відбув на білу студь іподромного поля.

Як був, із квачем сіна в кулаці, дочвалав Ягода до своїх:

— Ну, що тут у нас?

— То що! Збезножив Огарок, от що. — Нетреба закасав невдасі ліву холошпу, аби продемонструвати, що лиховісна синюха пре вже з-під бинта — вгору, до по-дитячому безборонного, в гусячий шкірі, підкоління: — Як бачиш, діло пвах.

— А я от не бачу! Не бачу я, що в Огарка закритий перелом, — запально обстоював Шумерович думку, що її, мабуть, виказував і перш. — Де випин кістки, покажіть? Немає такого! Значить, не перелом це.

— Суду ясно, — кинув Ягода. Подав Нетребі сіңця: — Там цього добра-а-а...

— Йди ти! — відмахнувся був Нетреба.

Та перегодом:

— А й справді: сіно, сіно! Ото я... забувака.

І заходився вправно обкладати сіном заголену ногу; Ягода на ту маніпуляцію крививсь, охвав тихцем і на мигах підбивав Гарматюкова поспілкуватися, осторонь і віч-на-віч...

— Нащо це ти робиш? — поцікавився Полковник Без.

— Та... згадав народний засіб! Матері його ковінька, — незворушно відказав Нетреба. — Раптом та підможе Огарку!

— Як мертвому припарка...

— Ти б не каркав, Полковнику! Ще зурочиш. — Шумерович захекав убік; видих на морозі робився пласким, як сама його голова. — І в чому ж смисл того засобу, Нетребо?

— У спеку щоб мертв'яка не роздимало на цілу гору, то в нас завжди кропивою йому ноги вкуютють. Ноги й усяке-всяке, що тільки мона вкютати. ... Дуже помагає мертв'яку.

Од тих слів Огарок смикнув одеревілюю ногою, начеб ота піддослідна жабка від краплі кислоти.

Гарматюков нарешті змілувався — обернувся до Ягоди, кивнув на Нетребу і недвозначно покругив пальцем при скроні.

— Як це "помагає"? — злігтнув слину Шумерович. — Мертвому?!

— А хто його знає, як. — Нетреба робив своє. — Може, кропива воду перебирає на себе з небіжчика, може, й інше щось відкачує, мов та помпа... Зілля ж! Воно все може... Воно й від посмертних уже болячок також любе-гарне.

— На Бога, Нетребо, — зойкнув Огарок, — які ще там посмертні болячки? Соромтеся!

— Та лежи-но каменем! Який-бо ти, справді...

— Отже, — приступив був до кола Полковник Без, — отже, з-поміж усякого іншого зілля найефективніша — кропива?

— Та вона ж, клята!

— Вік живи, вік учись. — Полковник Без усміхався. — Варто запам'ятать.

— До чого це ти ведеш, сусіде?

— Та перспективку одну маю на оці.

Ягода проказав "цікаво"; Огарок собі постогнував.

— Якщо доживемо до літньої спеки і якщо хтось із нас уріже дуба, то всі ми, — Полковник Без мазнув сизю віч по ватазі, — усі ми наввипередки кинемось полоти кропиву! А наш ото, пильнувальник... пильнувальник пристойного вигляду мерців, Нетреба, значить обкладе нашого незабутнього... знахарським зіллям! А втім, Нетреба по-своєму правий. У деяких країнах, і цивілізованіших од нашої, небіжчика заведено підмальовувати фарбами, накладати рум'яна тощо.

— Навіщо? — гарикнув Шумерович.

— Щоб він як новісінький у гробу лежав.

Загалом тирада видалась найдовшою з усього, що досі виголошував Полковник Без. Проте не вона приголомшила чи присоромила ватагу, а завершення:

— Мужик завжди має бути тверезою людиною. Завжди! І коли він у колективі, і коли сам-на-сам із собою.

— Гм-гм, — сказав Ягода. — Шумер! Ти що це?

Подосі за Шумеровичем жодного разу не спостерігалось будь-якого сум'яття духу, тим-то видіти його допіру таким сконфуженим — незатишно було всім... Хоч круть, а хоч верть, а вже ж приспівав людям час посипати голову попелом; тож по кількох митях жованого мовчання та спритного переховування ватагою метких її очей і прокашлювання, замість скласти вирок, Огарок і розклепив був уста:

— Та не страждайте ви так, парубото...

— Ну, ну? — підбадьорливо скрививсь Полковник Без. — Кажі.

— Товариство! Я належно поцінував обставини, що склались. Висновок: я вам на заваді, я баласт. А ви... неодмінно!.. ви маєте йти за свічками.

— Золоті слова, ще воврем'я сказані, — безбарвно вгулив Ягода, при цьому поглядаючи проз одвільглі вії в далеч недалеко — на коняку серед поля.

— Прикро мені за вас, Ягодо! Але прикро й за себе, бо спровокував вас говорити мені жорстокі речі... Та життя є життя, Полковник Без не дасть збрехати: виживає дужчий. — Огарок одхилив на сніг лисину; проймав його дрож. — ...І ні слова більш!

— Я завжди був гарної про тебе думки.

— Ягодо!..

Тим часом Кінь Блед, упалий на коліна посеред білої тверді, все ще, понад усяку уявлену силу, все ж утримував д'гори дві плутоподібні костوماхи, що крипились обіч охлялого хвоста. — Хуліганська карикатура на янгола! — Полковник Без теж, як і Ягода, задививсь на коня замиловано. Сказав:

— Ходу нам іще години чотири. Од сили п'ять. Але це за умови, якщо не доведеться весь час долати пересічену місцевість... Цей зараз гигне, — стиха муркнув про коня.

— Найшов чим залякувати! Зорієтуємось на місці, й усіх ділов! Інший клопіт маю: Огарка що, лишимо тут гібти? — визивно мовив Гарматюков.

— Чому тут, чому тут, нащо? Та я такий затишок знаю, — кричучи заквапився Ягода і підбіжки почимчикував до стаєнь.

Нетреба підхопив Огарка лантушком, поніс.

— Гадав, ти гівнистіший... А ти як тая пір'іна.

— Ходу, ходу, — підганяв лестиво, озираючись, Ягода.

— Не засуджуй, Огарче. Ну-і... ну!

— Нетребо, не лоскочіть мені вухо вашим диханням!

— Так вийшло, нічого не вдієш... Але на зворотній дорозі ми зайдемо по тебе! Поклястись?.. Не мовчи мені так!

— Ти ще заплач, Нетребо! Хай він похлинеться твоїми шмарками, — розкричався Гарматюков. — Сказано ж вернемося... Значить, так тому й бути!

— Гей, Гармато, чи не вдався б ти своїми обіцянками? — Виблідлий Шумерович над силу намагався не страгитись свідомості: настільки-бо з'яскравлено уявив себе на місці (замість!) Огарка, віддаваного на поталу долі.

...Останній конячий довгожитель іподрому тим часом уже завалився був на підний, брудно, бік, і над його звідсутнім оком сорока замислилась про марноту життя на великому безкомапші та безтрав'ї: вона, літаючи, більше за цих пришепелкуватих людиськ, чи он того коня-драба, знала про дива немилі, що ворохобляться ті повсюд...

Заморочено, черідкою, назирки за Ягодою, чоловіки усотались до стодолі; не знаючи до пуття, як їм належить поводитися (з біса делікатно чи на всі заставки шпетити розтелепу Огарка за його травму), вони при вході збились до купи й удавано заповзято призвичаювали зір до сутінків; а що повадатор Ягода нашвидкоруч уже розправився був із тюком і спритно з вільного сіна зладнав лігво для людини, то проваджені ним ураз подобрішали, з'яснілись очми, як зазвичай лагіднішають і вродливішають люди, щойно їм випадає нагода зробити послугу, котра не складає труднощів або видатків грінми.

— Хар-роші апартаменти, ге? — Гарматюков озирнувся на Полковника Беза, що знадвору підпірав одвірок, але так і не уступив був досередини. — Кльовий, кажу, амбар! Я б і сам не прочь перекантуватися в такому... З хар-рошим бабцом, канешно!

Полковник Без у відповідь обміряв його поглядом трунаря і, не проказавши ні слова, злиз, провалився у надвірному, ще сліпучому світлі надвечірка, знечутнів... За здійсним впливом цей викрут Полковника Беза справив на ватагу враження пострілу стартового пістолета. Лишень Шумерович (із отим невитравно-слов'янським “ех! де наше не пропадало!”) затримався був при Огаркові, підмостив під голову йому ще нові свої овечі рукавиці:

— Так тобі, бля, буде мякенько... Спочивай!

І гайнув за двері, геть, до своїших своїх, які цугом, шпарко торували вже стежку по дотичній до глядацьких трибун постріляних і, водночас, навпрошки — щоб із поворотцем на прозорий, а відтак і безпечний підпарк по сей бік трамвайної колії.

Ловка була то ходьба...

При Огаркові зволікав був іще Нетреба.

Ох, якби не ті рукавички — відступне-відкупне... може б, Огарок упокорився був і прийняв би присуд товаришів як належне...

— Е, е... Не балуйся! — прикрикнув Нетреба: калічка-бо неждано засилкувався вирачкувати з нори, в яку його так майстерно убгано було уперед ногами. — Огар... що це за новості?

А той дерся з лігва напролом. І шойно натикався був на перепону — заступлений чобіг, — миттю зорієнтувався і кидався в інший бік, змушуючи Нетребу присідати, загребущо відтрочувати, — виглядало це так, мовби жовтороте курча вертав він під квочку; тож у яку-бо сторону не смикався Огарок, а всякраз наражався на хромову заваду чи на м'яко наставлений кулачисько.

— Фе, фе... як негарно. Ну от, уже й шляпу згубив! Ай-яй-я, лисину ондо вистудииш.

Огарок схропнув, від натуги очі йому вибільшувались, аж молодішали, а спина, схожа на ригачку жовцю в перепою, цебеніла з підбороддя на шарф, — але де там!

Де там було йому передужати загороджувальну, хазяйновиту долоняру Нетреби: була неминуча і неоминна, мовби та десниця караюча.

І Огарок — здався; припинив безглуздий (як лотерея) бунт, возліг тихо, горілиць, і пережидав, поки дихання йому звільниться від спазмів, які ображали гідність.

— Утрись оно! — Нетреба гидливо прийшовся йому крисанею по губах.
Так.

VIII

Миша, сіренька вульгарно, втім, надто вона вульгаріс, аби бути просто мишкою, шаснула була повз, а проте недалеко, писком круть-верть і — виструнчилась неприродним, деревно-безкорим стовпчиком, — настільки зграбним і таким ото звабним для певного вжитку стовпчиком, котрому лишень дріб'язку малого і бракувало: попереchini та чотирьох похватних цвяхів...

Огарок сказав їй "киш" і гарно склав руки на грудях. А очі він склепить (так вирішив був) трохи перегода. Належить помислити спершу з вічми отверз-тими!

Заміркувалось лобо, думки були поспіль прості, лапідарні. Ось, для прикладу, той-таки хрест.

Чомусь побутує думка, що матеріалом для хреста може бути лише дерево.

А власне, чому лише й тільки — дровиняччя? Пхе, який брак фантазії... Що за фельдфебельська обмеженість! Та на хрест, аби ви знали, паничі, що люди чинять уночі, аби ви знали — годиться не лише соснячина котрась або ж благородний бук, але й усяке живіське тіло. З крові та плоти!

Це ж так просто й очевидно: до одного тіла примоцювати упоперек інше, друге тіло... — чим не вдатна спорудка для розпинання третього? Ха-ха-ха-ха, навхрест! Тіло на тіло! от і готова хреновина для голгофини!

(Ну, а з чотирма похватними цвящинами, задля святого діла, затримки ніколи не буде — попри всі дефіцити...)

"Марю, — попередив себе Огарок, — то від болу в нозі. Треба бути обережнішим із навіюваннями!... Бога гніваю".

Скільки часу збігло, відколи він самотою? Година, менш? Яке це має значення! Повів оком обіч — недавній стовпчик одноза зробивсь шарудкою мишею, нічого дивного, миша то й миша, щоправда, татарськими вічми митотить не надто гостинно, зневажає вторгнення; Огарок здобувся на присміх і, заплющившись, повітря від себе відтругив рукою так, як сповідник відпускає гріхи:

— Киш... а киш!

— Та це я, — учувся натомість голос Полковника Беза. — Вернувся от...

Огарок не зразу оговтався від несподіванки.

— Інакше не можна було, — своїм звичаєм ховав очі Полковник Без. — Нічого не вдієш. Треба!

— Он як? — мовив гірко. — Ну, що ж... Я розумію! Коней, що в поході пристали, червоний командир пристрелює, чи не так?

Полковник Без крикнув, опасисто присів навпочіпки поруч Огарка — мовби в ополонку провалився. Огарок звівся на лікоть навстріч; так і застигли чоловіки — ніс до носа, око в око.

— Не зволікайте ж, нумо! Але, прошу, щоб... одразу, без мук... Приступайте, ну!

— Пан зібравсь на той світ і хце, жеби-м я спровадив туди з комфортом? ...На мітингах ти он яким солов'єм розливався був, — журно докінчив Полковник Без.

— Кат! Покидьок! Нічого в тобі святого...

— Слякоть ти, Огарок. І інших по собі міряєш. — Зароззирався. — Безпечніше перебути он там, нагорі. Зараз я тебе туди доставлю.

Огаркові відібрало мову.

— Так-с! Он і драбина.

— А д... де всі... я вас питаю: де решта? Де? Де?

— Там, — махнув рукою навмання. — Бо де мають бути? Там. Ждуть. Ну, кочуймо на нову явку! Тримайся-но за мене.

— ???

— Ще не второпав? Берися за шипо мені, б-босото!

Присоромлений, ухопивсь. А небавом:

— То від вас... горілчане амбре?

— Сказитись можна — горілкою йому пахне, — Полковник Без, що дряпався під самий дах з Огарком на горгошах, чи то хихотів був гидко, чи то захекувався. — Таж од мене, як твердили декотрі мислителі, смертю тхне!

— Перепрошую! Може... перебільшували? — припустив Огарок.

— Та брехали. Аякже. Через мандраж. — Згодився Полковник Без. — Хух, прийшли! Влаштовуйся. ...Да-а, зручна тут позиція, мужик. Класний сектор для обстрілу! Ту, та це тобі без надобності. Бувай!

— Полковнику...

— Ась?

— Я не бажаю вам нічого лихого. Тим паче смерті.

— Охоче вірю.

— Ні! То є справді так, — загарячкував Огарок. — І річ не в ковбасі, котрою ви поділилися зі мною!

— Не утруднюйся, друже.

— До речі, ковбасу я так і не спожив!

— Твій клопіт. І не бери зайвого в мозжечок.

— А відаєте, чому не з'їв?

У тих словах учувався виклик на прю. Полковник Без із цікавістю поглянув на сіромаху, затим одноїж, задкуючи, намацав щабелину, стелював плічми.

— Тому, що ви не Христос, що одною хлібиною нагодував тисячі люду, — за-смяв Огарок. — Бо ви з таких, кому любосніше ті тисячі порішити одною кулею!

— Однією навряд чи...

— Перепрошую, куля — то є лишень метафора, такий собі мистецький засіб, а мене доймають речі приземленіші, прозові... З якого б то дива ви, катебешник, спадкоємець Берії... такий собі душитель — та зненацька явилися до нормальних людей? Прийшов, їдлечка людам уділяє! Без мидла, перепрошую, в дупу... А хоч до ран прикладай комуняку — такий-бо добрий. Хіба не нонсенс? А так, так є, безперечно нонсенс! Чи, може... приспіло врем'я, обіцяне Богом? — Огарок перейшов на шепіт. — Не допіру-бо сказано: прийде коза до воза... І коза прийшла!

— Скоріше, цап. Утім, з мене досить метафор.

— Момент, пане-добродію: мemento морі! Я стара людина, я нездужаю, те, се... Однією ногою в могилі, а — прагну... по-юнацьки багну зрозуміти механізм вашої метаморфози! Ніяк не могу втямити, що спонукало Полковника Беза зрадити своїх і зробитися ганебним перекиньчиком? І, по-друге, особисто ми з вами віковічно перебували по різні боки барикад. І ось ви — тут... Зі мною! Незбагненно.

— По різні, кажеш? А нехай і так, по різні. — Полковник Без, унизу вже, обтрушувався від остюків. — Краще з розумним утеряти, аніж з дурнями найти.

— Щодо мене прошу не обіцуватись!

— Не обіцуюсь, маю тебе за мужика із здоровим глуздом. От вернуся зі свічками... Дай-но строк, ми ще знайдемо з тобою спільну мову! А там і спільна справа не забариться.

— Вербуєш?!

— А краще б ти мене не сердив, чоловіче.

— Бо що мені з того буде? — гедзь куснув Огарка. — Буде вербуваннячко з мордуваннячком?

— Та ти давно завербований.

— Ха, ха і ха! — дригав цілою ногою, заходивсь од нападу веселощів. — То може, я й псевдо маю?

Цього разу зареваншував сміхом (але — здоровим) Полковник Без:

— У псевдонімі не було потреби. Ти й під власним паспортним іменем добре сприяв органам як інформатор.

— Облуда, брехня! Це ж справдешній Гойя: сон розуму спороджує чудовиськ! Бруднішої інсинуації годі вигадати... Ганьба, Полковнику!

— Слухай-но, ти, лантуше з лайном. Я тебе знаю як облупленого. Зараз я по пам'яті викладу, що ти таке.

— Буду вельми вдячний!

— Останні чотири роки, до цієї самої заварухи вклучно, ти був головою товариства книголюбів.

— Іч, якими секретами владає КГБ. Та в нашому місті про це кожен собака знав!

— І ти підбивав студентів на голодування проти підписання союзного договору.

— Ха, ха і ха! — верещав Огарок. — Та про мою позицію знав увесь цивілізований світ.

— Але "цивілізований світ" не знає, що ти належав до тих, що вітали перший арешт Горбачова на дачі.

— Намова, фальшивка, Полковнику, не було цього! Ти б мені, Полковнику, щось посутніше підкинув, якщо таке маєш, із перчиком... Маєш?

— З перчиком — ні, а з гемороєм — маю. В залізничній лікарні тобі видалили геморою акурат після того, старий цапе, коли ти дуже перестарався на кур'єрці з Литви.

— Дозвольте!

— Не дозволю, — глузував Полковник Без. — А звали кур'єрку чи то Марта, чи то Мірдза. Марта?

— Звідки вам... — в роті йому — так наче ескадрон заночував.

— А я твій, можна сказати, закоханий біограф, і в моєму, — торкнувся кишечок на лобі, — моєму комп'ютері зафіксовано кожен твій крок, слово і навіть кожне сновидіння.

— Кошмар, кошма-а... — Огарок зачумлено стрясав капелюхом. — Ні... я завжди здогадувався, що КГБ має досє на мене, однак щоб я!.. Полковнику Без, то яким же робом я міг прислужитись охранці? Ні й ні, безглуздя, цього не могло бути!

— Ще й як могло. Бо ти розкішний базіка — телефонний, поштовий, мітинговий тріпач. Своїм помелом і виводив на цілу зграю твоїх щирих поплічників. У результаті їм діставався відремонтований кооператорами ГУЛАГ, а тобі — свобода й надалі.

— Господи...

— Так, чиста робота, друзяко, — знущально хвалив Полковник Без. — Один такий, як ти, вартий був десяткох платних ентузіастів. Тож у комітеті обійшлися без надання псевдоніму, до того ж ані копійки не витратили на преміальні для громадянина Огарка Ве Пе...

— Не... на... виджу... — лише за трьома видихами спроміся Огарок на слово.

— Сильно сказано. Проте побережи шал для нервових — на мене це не діє.

Огарок притьма мізкував, нервувався.

— Чого ви хочете? — гукнув з відчаєм у посльозілім оці.

— Вибратися відсіля і бажано живим. І можливо, в цьому ти мені підпоможеш. Потім. Якщо наша босота здибатиметься з іншими людьми. Адже не виключено, — Полковник Без нагнав кривого усміху, — геть не виключено, що по дорозі трапляться нам і твої ідейні близнюки...

— Перепрошую?!

— ...а вони мужички метикуваті, на них іноді можна покластись. Не всіх же вас, демиків, повибивано до ноги, ти як рахуєш? Отож і воно! ...Ну, з'єднаємося з ними, славненько кашу зварим.

— Та краще вмерти!

Полковник Без стримано кивнув:

— Умри. Найду когось іншого...

І по тому гахнув, зачиняючи дверима стодоли, — такими широкими, що могли б вони за певної напруги мозку мислитись як ворота до раю. І бракувало на тамтих воротах лишень святого Петра з копісткою.

— Господи, Боже, триєдиний і всеблагий, — шемрав сирищевими губами Огарок, — заступи, Господи, спаси, помилуй і охорони мене, Боже, Твоєю благодаттю, і пошли мені... пошли мені... пошли...

А проте і в розповні деталей не припускав, що саме послано йому бути може.

IX

Людина, що жестикулює метушливо, а рухається хапкома, рідко буває чесна (Шумерович за чималу таксистську практику переконався в цьому), Полковник же Без, наздогнавши гурт, не завдав собі клопоту приховувати що й інші вірні ознаки нещирості, й окрім того — шепнув був слово отому ланцю, Нетребі. Видко, щось зледьки поважне впакував у вухо, бо Нетреба затято поправив бинтову пов'язку — геть як кіношний матросик, що перед штиковою атакою щільніше накладає собі безкозирку.

Коли Полковник Без крочив повз Шумеровича, аби зайняти місце в голові похідної вервечки, той запитав, перепиняючи:

— Що ти, бля, вчинив з Огарком? Кажі!

Ягода при цім убгав голову в плечі і пришвидшив крок.

Полковник Без одвів невблаганні очі.

— Знай своє місце, ти!.. — нагримав на цікавця Нетреба.

Гарматюков на ходу пригортав був Ягоду за занемічніле плече й вони стиха пересміювались. Поночіло.

X

Що далі, то гучніш одчахувалися гілки. Мороз яснішав.

Огарок розстебнув ширінку, справив малу нужду, заразом обстежив бедро зашкодженої ноги. Була суха, жилага; негаряча навіть під зимкою рукою — справжня нога піхотинця! Втім, Огаркові зараз було не до геронтологічних гордошів.

Насмикав і вкутав сіном ногу, обіклався ним ізобабіч, уместив підборіддя під шарф, потонув у Шумерових рукавицях — все, можна жити. Треба жити.

У шиферній проламіні біля крокви чітко постала самотня зірка.

— Лайно ти, а не зізда Віфліємська, — гидливо вибатькував небо й стулив повіки. — Бридня, маячня, тебе немає! ...Омана все.

У ритмі серцебиття, підголоском, меланхолійно проказував подумки — так наче медитував:

— Ніяких мільярдів і мільйонів, ніяких тисяч, сотень, а також аніяких десятків немає, а хоч би й були, то уявити їх — не мож... облуда це, щоб їх уявляти, нікчемство й утопізм боягуза, щоб їх уявляти, і самоїдство то, і забобон, і нахлібництво то з релігією навиворіт, а коли так, то уявляти будь-яке мнозтво — не смій і не мож! Не мож, не мож і не мож.

Утім, начхати було на зорі котрісь небесні — Для Огарка людство, все людство, звелося до п'ятгох лише напарників, що пішли по свічки, а його покинули.

Нога йому не боліла — нога боліла нозі. Осередки болю ненадовго виникали в ній тут і там, виникали і пригасали, аби перегодом ожити в таких місцях, що їх наперед годі було й передбачити, і все-то те нагадувало дитячу гру в піжмурки або лінькуватий собачачий пересвар у селі... — тобто, нога жила окремішнім, хоч і доточеним до Огарка життям і не заважала кмітувати про свічі, і то не так собі про них, а про свічі неодмінно на терезах долі.

— Істинно, істинно кажу вам я: свічки переважили шальку з милосердям, і недужого та вбогого полишено конати на самоті!

Голос подобався самому...

— Істинно, істинно кажу вам: близько час заклання! Уже-бо й жертovníка, замість пахкою оливою, змащено лоем, а заслона понищена.

Коли б о тій порі мав перед себе дзеркало, постарався б надати обличчю стражденного виразу:

— Покинули!

Та, попри все, вчинок напарників осуду в ньому не викликав, так само, як і почуттів інших. До свого змалілого людства Огарок нічого не мав. Знав, що є таке, числом п'ять, і годі... Ну, повелося людство по-скотячи, ну й повелось! Але ж у них, у кожного, і життя скотиняче (власне життя Огарок поціновував також не вище).

А що напарники через поспіх не помітили навіть, не зважили до ладу, що вони вчинили з товаришем, то Бог простить. Бог простить отим пониженням, загубленим людям, яких (не проти ночі будь казано) не шкода в смерті і за яких не радісно в коханні!

Нетреба.

Шумерович.

Ягода.

Гарматюков.

Полковник Без...

І не закотити очей, і купу шияку не випручати з хребців якнайдовш, і не завити по-песьки на всі чотири сторони руйновищ і льоду:

— Ге... ге!.. ге!! гей!!! Хто-не-буууудь?!

Не докликатись.

...А йому ж таланило на знайомства з людьми, знався з шляхетними розумними чоловіками, та й жінчини траплялися... голодні не лише на передок, а якось у Києві навіть поет один обдарував був Огарка приязню! О, ті часи... Які люди, молоді та ранні, товаришували з ним, уже підстарком, і як він юнів межи них, як дихав повногрудо... і як лобо з поетового вікна на Лавру було поглядати, усвідомлюючи, що за твоє розчулення до сліз господар міг би покарати хіба що тямкою прихильністю!

Поет не мав одного пальця на руці, й коли всідалися були кружати горівочку оковиту, він усякраз глядів соколом, усякраз приказував отак... отак!.. артистично, чи що, приказував: "Ну, наливайте. Хто там ближче до пляшки? Хай наливає! Бо в мене пальця нема..."

За кожним разом оте "пальця...", так наче камінь спотикання, він усякраз долав, вимовляв інакше: то з шарабурним одеським прононсом, то через апостроф після "п", а то й зовсім вилучав самий звук: "...Альця нема", — виходило в нього.

Вада не шкодила поетові незрівнянно грати в карти — рідко траплялися мастаки, що їх би не перетравив він у підкидного дурня. А що Огарок (і на тамті часи — також) пристойно знався лише на двох у світі речах — на преферансі та історії козаччини, — то дуже хутко зробивсь улюбленим напарником поета в грі двоє проти двох. Ох, і давали ж вони з поетом дрозда! Пух і дрантя летіло з охотників ставати на прю з ними...

А часом, уже над ранок десь, коли Лавра золотіла за вікном, а пташва туркотіла і кигикала, коли сонечко обіцяло зійти раз і навіки, було, гості вмовляли поета й він сядно здіймав невиснажене, знане всенькою Україною лице... Господи Боже Ти наш, як він читав свої вірші!

Мій коню між руж! Не руш
Копитом росу вербальну.

(Наступний рядок не пригадувавсь, зате четвертий укарбувався був Огаркові — намертво:

Бо вільно росу — лиш губами.

Мабуть, у віршах ішлося про те, що всяке суще мусить дотримуватися свого функціонального призначення: вороженька личить копитами збити, а росу, річ певна, лиш устами спити...

Як він читав тоді, гей, як троюдив зранені, як зіцляв безнадійні їхні душі! І все — коні, коні... Коні з оболоні, сльози на долоні...

— Гей, хто-небудь?! Лю-ю-ю-ю-ю... ди-и-и-и...

Марна справа, не догукатись.

І допіру, коцобнучи під самим дахом стодоли, посеред кінського, сказати б, цвинтаря без поховання трупів, Огарок уголос перецокував, як би калічив золотом щелепи, згадуваного вірша, і не від чогось іншого, а саме через те, що спотворює наразі почужілу мелодію чужих слів, він утямив, що — блазнос, що зраджує навіч, продає з тельбухами ні в чому не винуватого поета, тобто замість свого збезножілого тіла віддає поетове, віддає його тіло й душу під ніж обставинам, які так невдатно склались. Це відкриття своєї перебільшеної нищоти вжахнуло Огарка і замалим не спаралізувало. А проте скоро, незчувся навіть, як і коли це сталося, ним оволодів уважний спокій прозектора над оцинкованим стоком для нечистот.

І чоловік склав собі справу, що цієї ночі йому не пережити.

Він сповна усвідомлював, що халепа, яка його спостигла, незмірна за тяжиною. І справа не лише в тому, що скульпгавів і ще не відомо, як той кульг окошиться, ні й ні! — значніші, неспогадані досі фрагменти думок опосіли старечу голову, його серце недуже, його нутрбу. ...Суєтно жив, не насправжки, смерть є рятуюнок...

Це звалося вироком долі. Він так хотів, він, — аби це йменувалося вироком долі!

Ще коли несли його до стодоли, а Ягода (помітно!) старався, щоб каліку випадком не доправили були до Аспазії-Мерседес-Другої, ще тоді Огарок учув у собі надлам, майже фізично вчув: так наче трісь-трісь у грудині — в ложечці, кажучи по-простому.

...Тож усе плавом плине належним, і якщо скін, то й скін — пощо-бо хапатися за соломинку? А... звинувачення Полковника Беза? Те-те-те-те, наверх казна-що, сім мішків провокаційної вовни! Та жодної душі він, Огарок, ані недоброхить, ані свідомо не закладав, і край по цим розмислам!

Прислухався до себе, сповитого нічним морозом, який віддаляв од тіла всякі чуття, було добре, нога йому боліла не ближче, аніж європейцеві болить якась там Африка.

Холод змагав, а зміг сон. Розплющені очі нерухомо тьмавіли до зірки, котра аніруш тобі з шиферної дірки, ані тобі схить.

Огарок заспав і снів антибіотиками, заштитими в полі пальта, чув піднебінням їхній кошповний присмак... — А таки не завадило б підживити організм, поклав собі на майбутнє Огарок.

— Ваша величносте, — засюсюкав із припітьом забуття, — Катерино!..

Сонні не лякаються власної мови — власна маячня солодша їм над коліскову, — тож Огарка схарпудило щось чуже, стороннє.

Ще не до пуття прокинувшись, намацав і хапки наклав на голову солдатську каску, долоні зіцпилися в хрупкі кулачата. О ні, так просто він не дасться!

За дверима безперечно не свої, принаймні їх двоє, перемовляються: "Куди ти мене привів? тут безпечно?" — "Я гарно знаю це місце". "А мені щось неспокійно. Давай обстежимо довкола". — "Не варто. Слово честі, не варто. Тут скрізь лише самі здохлі коні". — "А я наполягаю, любчику!" — "От, який-бо... Ходімо вже!"

Огарок виразно почув рип снігу, задишпивий хекіт отого недовірливця, а над усе (свят-свят-свят) музику... Знадвору жебоніла музика! Му-зи-ка... Віддаляючись, мелодія танула, спотворювалась, як було за часів глушення, коли "Голос Америки" зісковзував із своєї хвилі на резервну.

Не щось інше, а саме музика вжахнула Огарка над усе.

— Господи, — завишав, — учини так, аби їх щось відлякало! Зроби так... Зроби, щоб убивали когось іншого і десь інде...

Чомусь не мав сумніву щодо головного заняття цих двох: явно чистильники! безперечно вони! бо хто ж інший швендятиме вночі? та ще з музикою?!

— Господи Йіусе... Матір Божа! — наразі урвав молитву, змокрів аж: — Драбина!

Якщо вони виявлять її, то пропав ні за цапову душу...

Де й узялася міць — з нежданою прудкістю цупив на себе, підважував, перехняблював Огарок незручну тяжину, якось одсторонено завважаючи при цьому тремор в усьому тілі, луск роговиці на нігтях, і те, як пухирно лопається і сходить застійною кривцею геморой; пер драбину волоком, аж поки не вийняв був її всю нагору та не вкрився нею, мовби лядою котроюсь, а проте й тоді, замість радощами, вмився лютими, зненавидними до самого себе слізьми... Що ж я чиню, — карався.

Невдовзі тамті люди вернулися, ступили досередини, зачинилися, і довго, мовчкома, зосереджено (вгадував Огарок) підпірали двері зсередини тичками абощо.

— Мав би давно спитати, — почувся голос задишливого чоловіка, напевно зрілого віку, верховодця, — відкїля в тебе ця річ?

Його супутник, явно молодший — юнак, якщо не підліток — відказав поважно:

— Та... позичив, щоб не віддавати.

— І в якого б ото роззяви? — так наче побіжно мовив. — Та де ще не перевелися справні магнітофончики?

— Ну, де... Там!

— Ах ти, паскуднику! — вибухнув задишливець. — Я тебе — голу. можна сказати, на світі держу, а тобі все мало? До центру ходиш?! На, на тобі ось, на, на! А не потикайся в центр, а не торгуй собою... — Тлумив, одважував ляпаса, що підліток (чи юнак?) аж скавулив був.

Огарок чаївся нагорі, гарячково розмірковував, про який центр мова — чи не про центральну, бува, частину міста?

Побиття закінчилось, унизу стихли, з понурим мовчанням розкладали сіно на ночліг.

— Ну, і як воно там, у центрі?

— Живуть там! — з викликом мовив юнак. — Світло мають, і ще дещо... Але ж і темно тут; ти б сірником присвітив абощо.

— Я тобі присвічу! Сіно скрізь, згоримо на хрен. — І без усякого переходу забалакав грайливо, з підмутикуванням: — Губоньки я тобі не дуже пошкодив, м-м, лобчику?

— Не лізь... — одмагався той. — Не лізь! Ти ж обіцяв спершу нагодувати. Я цілий день rischi не мав у роті!

— Рискі, м-м? Тільки-но rischi? Ах ти ж, пустуне...

Шерехи, совання, зчавлені голоси, присмішок... — Огарок згори наслухав те, мовби радіоп'єсу.

Такий собі театр перед мікрофоном.

ЮНАК. Я змерз і хочу їсти.

ЧОЛОВІК. Потім підхарчуєшся, гаразд? А то тебе знову стошнить, як минулого разу... Присунься-но ближче, м-м, чого ти? (Прохально). Ну чого ти, ч-чого?

ЮНАК. Не займай мене. Ну, я прошу! Болить там...

ЧОЛОВІК. О, твоє бажання — закон! (Чудернацькі звуки). Поторкай мені тут, осьо... дай-но сюди руку...

Аби не чути подальшої мерзоти, Огарок обадолонь запакував вушні, безгучно волав до звізди не-Віфліємської: Матір Божа, Заступнице, що ж воно коїться? Скоти, тварюки...

І неждано, з гарячим накотом соромоти, відрази та навіть розпачу, на слідчий дотик упевнився, що самому в матні йому мокро та слизько... Що то за проява така зі мною, гей! Невже я з тих чоловіків, що легко піддаються сутесті й ладні вивергнути сім'я, щойно вони мимоволі зробляться свідками статевого акту навіть гомосексуалістів?! ...Та попів мені на голову, нависнів Огарок.

І вдруге за сю ніч він щиро запрогнув смерті.

Але замість умерти, стратився лишень свідомості, і в маренні знову цариця Катерина Друга прихильно сяяла діамантами над заколінковану козацьку депутацію: "Устаньте з колін, вольні лицарі, шануйтеся". — "Не встанемо, мамо!" — й оселедцями ті малороси ялозять по візерунчатому паркету. І пропала Січ...

Опритомнів; оргія внизу, либонь, благополучно закінчилась, партнери-бо плямкали ротами, тільки-но жуючи наїдки. Здолу навіть пахощі йшли — буцім і вікопомний голландський сир і начеб як засмачена терпко-квасною приправою домашня котлета.

Огарок злітнув слину й потому доволі спокійно розважив, як та як даватиме раду запаскудженням кальсонам... Ет, засохне-но, то руками потру й вилушу мурд, яко всяку грязь!

(І допіру теж, як споконвіку велося, над усе він пильнував чистоту та гігієну).

— Зараз не завадило б горло чимсь окропити, — мрійно мовив юнак.

— Ото я забудько! Таж я вино маю, цілу пляшку массандрівського! Пий, лобчику, зволяй, а потім ще раз... Ну як, смакує винце? Справжній херес! — жевонів задишливець, улецував. — Е, е! Лиши й мені трохи, от присмоктався...

— Кльове питво, — схвалив юнак. — Шкода, що ми з тобою рідко тепер здібаємось.

— А ти б не вишивав на стороні! — Почувся звук ляпаса. — І чим тебе знаджує центр, ума не приложу... Там що, кожна ялда медом змашена, га? Невже самого мене замало тобі? — випитував чоловік. — Слухай, а яке там житття, ну... в центрі?

— Пий, — одбувся юнак. — Там не життя, а суцільний карнавал.

— Ну да!

— Не віриш — не треба. Пий.

— Твоя черга, лобчику.

З однієї пляшки сьорбають, гидливо казав собі Огарок, бенкетують на руїнах життя... гомосеки! гади розтлінні!.. Ну, та нічого, дасть Бог, уранці заскочать їх тутай мої з Нетребою! Буде їм, начуватимуться, і херес їм буде, і сир, і до сиру... Та за таку справу обидвом яйця поодривати — і того мало, іч, римляни часів занепаду їхньої імперії!

— Щось мене на сон хилить, — здивувався був чоловік. — То як домовляємось?

— Я повартую, спи. Потім змieniш мене; теж покимарю годину-друту. Не заважатиме? Я негучно, — й увімкнув магнітофон.

Досі прірву днів і ночей не чув Огарок нічого іншого, крім дальньої та близької стрілянини, людського крику, нарікань або прокльонів, нічого, опріч деревопалу, вищання голодної мишви по закутах, окрім гнітючої, врешті-решт, тиші, — й ось тобі, маеш: безперечно голосисько Мірей Матє в супроводі гарного оркестру!

Огарок випростався горізнач, очми мрійливо заглядав у шиферну діру, проте ненависної перше зірки на місці вже не було, певно, за законами небес-

ної гармонії та механіки зрушила на мізерний кут, і тепер уже іншому котро-мусь небораці, десь, наприклад, у Парижі, якщо і самий Париж і Мірей Мат'є в ньому — ще суцї нині, іншому зірка змозолоє, видивляє зір, співаючи його до дна. "Дай Боже, — Огаркові дихалку перехоплювало від розчулення та власної доброзичливості, — Господи, пошли і йому, стражденцеві, дрібку музики наостанок! І нехай це буде наша... ой, у лузі червона-а калина..."

— Спиш? — долинуло знизу, й Огарок нечутно скрався на самий край свого ложа, вдивляючись у темінь до щипавки, до зав'ю в очах, як то буває, коли довго дивитися проти дужого вітру.

Мірей умовкла враз, коротко спалахнув сірник — Огаркові не сталанило до пуття роздивитись людеї: так лишень, обрис юнака навкарачках... ну, волосся довге... і все.

— Спить... гівно таке! — загальмовано й так наче незлобиво мовив юнак. — Гей, ублюдок! Спиш, питаю?... Перетрудився, хамло. Вирішив, що за жратву привласниш мене? Ха... Мене?!

Удруте с'яїнула сірникова блимавка й було видко, що юнак знехотя взявся за пляшку.

Темінь, тиша тиша, а по куцїй хвилі почувся хряскій удар, другий... і хропіння.

— Тепер ти в мене навіки заснеш, — безбарвно сказав юнак і було чути, як навпомацки обшукує жертву. Потому присвічував собі та присвічував, а все марно: — Жаль, ніжик десь посіявся... а то б утяв твою смердючу підпорину і вставив би тобі в пельку!

Спазм уже був попустив грудиною й Огарок одхилився навзнак, жадібно глитаючи повітря з трунком різнотрав'я і (чомусь) солі. Тепер його не обходило вже нічого. Не дослухавсь, як убивця розбирає запорину з тичок, як виходить геть, ретельно зачинивши двері, — а по-небіжчицьки склав руки на грудях і мовив себе не дивувати з людської нищості і підступності; бо чим, насправді, цей юний смокчач гірший від його втеклих напарників? Ах нічим! От узяти б для порівняння...

Але тут на Огаркову увагу, що налаштувався був на мстиві, й солодкі через те розумування, відволік стогін убитого. Все безнадійно було зіпсуто! (Геть як в анекдоті, недоречно подумалось Огаркові: ми, чоловіче товариство, сидимо за столом, граємо в преферанс, смакуєм тонкі вина, усе добропристойно-благородно, наші дами сидять під столом, бавляться собі нашими геніталіями, там теж усе добропристойно-благородно, вечір удався був на славу, але тут прийшов отой непристойний Джон і все спортив...)

Тим часом, простогнавшись, недобиток заворушився, тріщав сіном, мабуть що зарачкував; по котрійсь хвилині розкішно врубавсь кишеньковий ліхтар і висвітив на обличчі темний, іскристий мерехт юшки.

— Паскудник... Як він мене, га? Отака ото віддяка за моє добро? М-м-м! Болить. Кат його візьми! — тягуче висякував кров. — Ще й пограбував на додачу... Ну, лобчику, ну вже й ну!

Звівся з колін, ним похитувало, батарейку не економив.

— А казав же, — плаксиво завів чоловік, — обіцяв мені, мовляв, спи, а потім іще... Одурих мене, круг пальця обвів... Ну, падла, зажди! Це тобі дурно не минеться, о ні, ні-і!

— Послухайте, ви... — обурено крикнув Огарок і від цієї несподіванки вмився холодним потом.

— Нйти і вбити! — скривджений чоловік таки що не розчув горнього голосу. — Нйти і вбити, нйти і вбити, нйти і вбити...

Отак, мурмочучи, доплентався до воріт, погасивши ліхтарика, відхилив їх, сторожко постояв на порозі, заки почвалав був геть од нічліжки, ядрено хрумкаючи снігом та зубами.

Оберталася планета Земля, й вже наступна зірка проз отвір в покрівлі задивилась на Огарка, і кінця-краю не видно було сій ночі.

Усе можна знести, передужати, й Огарок передужував, однак нестерпучо доймав холод, самий холод; і якщо перше холод знеболівав уражену ногу, надавав перепочинок недужому серцю, то тепер, одколи Огарок знову зробивсь одноосібним стодоловласником, тепер кров йому згула на патоку, застоювалася в пучках пальців рук, а нижче пояса випадала в осад, як джур, а те ж таки золото в роті вистуджувало порожнину настільки, що Огарок змушений був виїняти щелепу к лихий матері.

Сучив здоровою ногою, обіруч проробляв такі-сякі вправи, по черзі різко, до метеликів в очах, напружував м'язи то на черевині, то на плечах і нижче лопаток, а то грав дупою так, мовби випускав і негайно ловив на люту затиснутого між сідницями металевого карбованця; а проте й ці хитрощі не зараджували справі — холоднеча вже поймала, здавалося, і мозок.

Скільки-бо тих градусів, гей? Ну — дев'ять, десять, хай од сили дванадцять... Не полос же! Як не соромно.

Огарок розлютив себе і сказав: треба ганяти кров.

А він таки вмів (самим лише зусиллям волі, уяви... чи бозна ще чим), умів спрямовувати тік крові до конкретного місця в тілі, накопичувати її там, аби перегодом шумко, відбійно вдарити кров'ю по всіх (передовсім — недужих) закапелках ества.

Навіть за смугних часів Кашпiровського мало хто вірив ув Огаркову здатність, однак що було, те було, і самоук уряди-годи послуговувався щасливим умінням, правда, з обачності не зловживав ним: аби натугою не спричинити геморойну кровотечу... Допіру ж, за нинішньої халепи, було не до розкошів обережності й Огарок поклався на ласку Божу: або кров'ю спливити, або ж вижити.

Пожадане відчуття тепла цього разу з'явилося не скоро, та все 'дно прийшло — попервах зашпори дали Огаркові можливість виявити нігті на кінцівках, по тому гусячою шкірою спришився живіт, як зазвичай велося, коли він приймав був загарячий душ, а ще потому серце йому зайшлося родісним гуптом і так, наче хмелем трохи потьмарило глузд.

Огарок посміхнувся; через непотрібність скинув рукавиці, викутався з душного шарфа; спало на думку, що в столі чи десь поблизу неодмінно знайдеться пугній костур: то не штука вломить дрючка! — Тішив себе ілюзіями, укладав плани на прийдешній ранок: а хороба мене не вхопе!

Звеселілому, йому забалгось, на завершення, вдатися ще й до навіювання за методом такого собі Сигіна — Георгія, здається, Миколайовича... психотерапевта, що той, як подейкували навораченці до його віри, в сімдесятирічному віці й дитинку нажив...

— Молодая-молода, юна кров шумує в моїх жилах, — уголос передражнив Огарок зачин усіх ситінських настроїв на навіювання; проте миттю висварив себе, Хому-невірника, за таке блезнірство.

Заплющив очі, зосередив увагу на тому, що мав невдовзі вимовляти; нарешті заговорив, ледве ворущачи губами, проте достатньо виразно, аби чути слова:

— Мушу яскраво уявити, про що йтиме мова. Треба яскраво-яскравіш уявити, про що мова. Яскравіш-яскраво-найяскравіш уявити, про що йдеться. Йдеться про мою ногу. Йдеться про мою ліву ногу. Йдеться про мою ліву пошкоджену ногу. Яскраво уявляю мою ліву ногу. Яскраво-яскравіш уявляю мою ліву пошкоджену ногу. Яскраво-яскравіш-преяскраво уявляю, яскравіш уявити неможливо мою ліву пошкоджену ногу. Бачу всі сутлоби, бачу розтягнене сухожилля, бачу пухлину й синці...

Попервах губи йому пересихали, заважало, потому призвичаївся; подальше вимовляв просто, так, ніби по-дитячи; вимовляв чисто, механічно, а відтак без найменшого зусилля; і що далі, то повніш уява брала гору над його волею.

— Я намагаюсь якомога глибше уявити, що діється, глибоко-глибше, глибоко настільки, що глибше уявити просто неможливо, — так я глибоко прозираю мою ліву пошкоджену ногу.

Зробив невеличку перерву, на вдих-видих один, і провадив далі, вимовляючи фрази мало не всуціль:

— Змолоділа, молодим-молода, юна кров шумує в судинах — змолоділа, молода-юна кров обрушується по судинах донизу — змолоділа-молода-могутня кров уривається в область урази — потужний потік юної крові омиває кожен м'яз, сухожилок і суглобець — нестримно-нестримний потік омиває кожен м'яз, сухожилок і суглобець — і вся нога оживає — усі нерви, усі м'язи та сухожилля ноги народжуються новорожденно-свіжими — уся нога відроджується-народжується новорожденно-справною — зараз-зараз народжується новорожденно-справною, ідеально справною — глибоко уявляю, глибше уявити неможливо, що діється з ураженою колісь ногою — уражена колісь нога працює так само, як і здорова — так само, як і здорова, ще краще від здоровшої працює вражена колісь нога — в уражену колісь ногу вливається новонароджене життя, що бурхливо розвивається — в'уражену колісь ногу, у поперек, у головний-спинний мозок, у ногу, у поперек і знову в ногу неперекорно-неспинно, неперекорно вливається новонароджене життя, що бурхливо-бурхливо, ще бурхливіше розвивається — багатирська молодість народжується в моїх ногах — зараз-зараз, швидко-швидко, швидко-енергійно-бурхливо міцніє кожен м'яз, сухожилок і суглобець — я намагаюсь до кінця збагнути, що здійлося, я до кінця збагнув, що здійлося тепер і що діється іще — щосекунди мої ноги стають дужчими — дужими, ще дужчими, якомога дужими — я намагаюсь сповна осягнути, що діється — голова мить за миттю, постійно-невгавно активізує розвиток моїх м'язів на ногах — голова активізує-активізує розвиток мускулатури — глибоко-яскраво уявляю, до кінця усвідомлюю, що діється — щосекунди в моїх ногах народжуються нові-нові здорові сили — з кожною секундою мої ноги стають сильнішими — багатирська сила народжується в моїх ногах — новонароджене життя зараз-зараз спороджує багатирськи сильні, невтомні ноги — новонароджене життя спороджує багатирськи сильні, невтомні ноги — новонароджене життя спороджує швидко-сильну-енергійну ходу — народжується легка-бистра-весела хода — зараз-зараз народжується легка-бистра-весела хода — іду, мовби птицею на крилах лечу — пташкою на крилах лечу птахою... — хода легка й широка — поступ легкий-вільний — голова легка-легка, легка-світла — іду, мовби птицею на крилах лечу — поступ легкий, легкий-вільний — голова легка, легка-світла, легка-невагома — іду, мовби на крилах... — яскраво відчуваю мою завзятість молодецьку, силу багатирську — іду, мовби пташкою на крилах лечу — з кожною секундою здоровшаю-кріпну, стаю молодшим — кінець мого життя все далі, все далі віддаляється в майбутні роки кожний прожитий день, на багато, багато днів збільшує-збільшує тривалість мого майбутнього життя — я живу за законом: чим старше — тим молодше... — щосекунди я здоровшаю-кріпну, стаю молодшим... — іду, мовби на крилах лечу — іду... лечу... — йду, йду...

Огарок уринав у сон, лежав розхристаний, з уваленим, без вставної щелепи ротом — спеченим ротом марафонця; далеко, в присмерках передрання, з гуркотом одчахувалося на зледенілих деревах приречене віття, писком-шерехом одспівувала їхній скін невтомна мишва в сні, й геть безгучно крізь пергаментні повіки продзьобувалась до Огарка бліда безіменна зірка з шиферної діри, всього того не міг ані чути, ні видіти; і не відав оцей ходак-

піхотинець, "мов на крилах лечу", що тіло йому, заговорене за Ситіним, домерзало на пси.

XII

Билися Гарматюков з Ягодою; зяято, насмерть, а не до першої лише крові, як одміряв був Нетреба; знехотя дозволяючи в такий спосіб з'ясувати правоту котрогось, і тим аби відновити колишні добрі стосунки. Що призвело до сварки, достеменно ватага не знала, останні-бо години друзяки тримались осторонь: секретничали, навіть анекдотами розважались осібю; а проте ніхто не мав сумніву, що заводіякою був отой потайник, отой бікфорд Ягода, гнилок!...

А насправжки вони гиркатись зачали, так наче не поділили були чогось, іще на колишній базі оптової торгівлі, де згряя — добряче попотівши — розбираючи завалля висадженого динамігом пристінка, розжилася на чудові харчі та речі (хоч і не надибали бодай манпюної свічечки); гризлися вони і гризлися, коли по всьому добутники кружка снідали-підполуднували; не вгавали і на ходу, вимахуючи руками та обмінюючись кривдними прізвиськами. "Що ви, дійсно, мов ті базарні дві баби! — спересердя кинув був Шумерович, якому ця парочка, справджуючи півнячі танці, заступала дорогу і раз по раз збивала дихання з піхотного ритму. — А кулаки вам нащо?" Нетреба презирнувся з Полковником Безом, той зобразив значну ступінь індіферентности, але таку, що в ній прочитувалось: нехай кулачаться. Тож Нетреба витоптав у снігу квадрат рингу і попередив: до першої крові, Гармато! Бо таки ще до початку бійки всі надавали перевагу маслакуватішому Гарматюкову. "Апріорі", — мовив з цього приводу Полковник Без Нетребі, що прилаштувався був поруч і так само, як і Нетреба, байдужо сперся спиною на подовбану кулями стіну дев'ятиповерхівки, тоді як Шумерович розлігся горизнач, високо задерши на кучугуру шумкі з походеньок ноги. "Так, наш різник дасть бубні! — А що Полковник Без запитально ворухнув бровою, то Нетреба й приповів: — Гармата служив у Севастополі офіцером куди пошлють. А після отого повального скорочення флоту цього парнягу, що, крім як висаджуватися десантом, у всьому іншому ні бе ні ме, тож коли його коліном під сраку витурили в нікуди, він по блату влаштувався на м'ясокомбінат ув убійний цех... Гармата нахвалявся мені, що на спір голою рукою звалює корову! Ох, дарма я загадав їм до першої крові, бо ж оцеї убійник і юшку не пустить, а за одним ударом порішить Ягоду... Гей, ви, починайте, чи що? Сходьтесь!"

Так наче з цепу зірвались обидва. Обмінялися кількома зуботичинами, втім, недошкульними, бо хапали один другого за рукави. "Байбаки, босота", — зневажливо махнув був рукою Полковник Без.

Одначе невдовзі бійці стямились, установилася дистанція, зачали молитися з холоднокровним, тупим завзяттям, і скоро з'ясувалося, що зовні миршавий, дівчачокостий Ягода тямиться на азах рукопашного бою і, на противагу Гарматі, котрий те й умів, що навдалу роздавати нищівні (коли б улучав) удари, перший зацідив суперникові ногою в лице — те трапилося неждано для всіх, якомсь блискавично: Ягода крутнувся одноніж, а другою, вільною, й умастив так, що Гарматюкову кров ринула, мовби з різаного кабана. "Ого; — спохмурнів і стрепенувся Полковник Без, — тут запахло східним єдиноборством!" — "Ну, допіру він його прикінчить, — спокійно розмірковував Нетреба. — Тільки-но вхопить на оберемока, як Ягоді й капець вийде". — "Ця бієчка тягне на нічию, — вдавився позіхом Полковник Без. — Парі?"

Тим часом Гарматюков, розтелесований до краю і балухатий червоно, надав темпу, ганявся за Ягодою і навіжено зревував, коли той в'юнко вивертаяся з обіймів... А блідий і наче збезочілий від жорстокости Ягода за найменшої

нагоди діставав і жалив приятеля, жалив нещадно — жалив по голітках, у коліно та підчеревину, сам, однак, помітно видихаючись, бо ж і йому перепадало... Коли ж він, укотре славно зорудував був ногою й у шмаття розтерзав брову, Гарматюков не знепритомнів, а лишень недобре лизнув збіглу до рота цівку і клинок веселої сталі залискотів йому в кулаці сторч. Ягода навпроти — мовби запасний воротар перед пробиттям пенальті.

"Зараз я тобі гівна випущу, а печінку сирою з'їм", — буденно проказав Гарматюков. Зреагував на те Полковник Без із милим таким запізненням: "Конкретика... Зайве!" А ті двоє, пильні та непримиренні, зачеберяли ногами, заколували, кожен зосібна готуючись до одним-єдиного стрибка... "Слякоть, а не бійка", — занудьгував Полковник Без — за одним махом і суперників розборонив, і Гарматюкова обеззброїв (хоча, по хвильці, кортика йому повернув, гидливо тримаючи за вістря).

Як не наполягав Нетреба, однак рук один одному не подали; Шумерович лаявся: "Ну, бля, чим не придурки?"; а Полковник Без, як би нічого не трапилося, очолив вервечку — вони рушили далі.

Путь версталася довга, частіше їм випадало хекати сніговою цілиною; склалося так, що й колишній порядок змінився: Ягода горнувся до Полковника Беза, Гарматюков охоче прийняв опікування заднього Шумеровича, який постачав був хусточками та бинтовими тампонами, а посередині — відпочивав од товариства й любосно віддавався нудзі Нетреба.

Урешті Полковник Без оголосив привал, утомлені люди радо повсідалися до купи, просто неба, на брилі бозна-якого походження. Обідали. Кортик пішов по колу — дірявили, нівечили баночки справжніх марокканських сардин, подрібнювали булігу шматкового шоколаду, підколупували целофанову обгортку на порційних "кирпичиках" небаченого досі хліба. Усе-то те добро (й не лише згадане) напхом ватага напхала в пістряві рюкзачки, надібані на тому ж таки складі, — власне, в потайному закапелку... Перед тим, як забратися геть, удатники відновили завалля пристінка, втім, скорше замаскували хід, маючи на оці запасись харчами сповна тільки тоді, коли остаточно забиратимуться з міста — на волю.

Їли з апетитом наймитів на випробі у хазяїна, проте не поспішаючи, охайно; хіба що Шумерович обідав був — як позичав, і думу котрусь думав так зосереджено, що Полковник Без не втримавсь і прищучив:

— Набридла сардинка?

— З чого це видно?

— Мнеш як тхір жабу!

— А тобі не однаково? Я взагалі перехтів жерти.

— То не маєш клопоту? Можу загадати одну робігоньку! Так собі... одна нога туг, друга там.

— Ну?

— А піди-но на розвідку.

— ???

— На розвідку чи в дозор, як тобі більше подобається.

— І куди ж, інтересуюся взнати?

— А туди, — показав навмання.

Шумерович уважно подививсь на Полковника Беза, той навзаєм.

— Ясно, — за хвилину по цій дуелі Шумерович мовив надто по-солдатськи і взявсь одколювати від шоколадної брили.

Руки йому доволі помітно трусились, кортик зісковзував, сіючи кришиво навбіч; ватага спостерігала; нарешті виломив чималу грудомеху і дбайливо загорнув у носовичка, запас яких одтелер у нього був невичерпний.

Не перериваючи трапези, дивились услід, поки Шумер не завернув був за ріг, аж потому зирнулися поміж себе. Нетреба похрумкотів плечима і припустив:

— Цей наш акуратист пішов так, аби не вернутись. От руку на відруб!

— Не велика втрата. — Полковник Без змив долоні снігом, ним же і втамував спрагу, затим розклав гармошку карти міста й утипивсь.

— Про руку ти сказав, чи про Шумера? — То Гарматюков у чортів голос спохопивсь; пересів ближче, правим незаллятим оком прометушившись по карті, роззирнувся довкола і впевнено тицьнув мізинком у вощений папір.

— Вірно, ми справді знаходимося тут, — похвалив Полковник Без. — А засвігла маємо дістатись ось сюди, бачиш? Якщо навпрошки, то це недалечко.

— І все невговораною... цілиною чалапати? — мирно почав Гарматюков.

— Може. Я не знаю.

— А якщо я нездужаю чи видихнусь? — наганяв собі злості. — Де ж це таке видано, щоб мені — цілиною пхатись?

— Завелике цабе?

— Бугаїсько ти клятий!.. Цілина йому, бач, до феньки... Бо тебе не товчено так, як мене, а я вже видохся, вже! Бо цей гад повзучий легені мені на млинця розплющив! — тицьнув кулачишком у бік Ягоди.

І в тому жесті не було найменшої ворожості, хіба що в уцілілому очу, невиразному подосі, на одну лише куцу мить об'явився вираз чогось певного, таки що людське почуття: в зиніці болотяно спучилась і відразу лопнула, щезаючи та вирівнюючи попередню гладінь, тільки-но сама сіра байдужість. Поглядом навзаєм і Ягода віддячив такою ж — тванною, цвілою — ніякістю...

— Ти ж мене, Полковнику, в разі чого на плечах не понесеш? — напосідався Гарматюков, бризкаючи слиною.

І Нетреба нагадав про своє верховенство:

— І взагалі, сусіде, дуже мені видається, що ти нам голови дуриш. Де обіцяні свічки? Немає. А тепер іще кудись зманюєш! І по цілині все, цілиною, до пояса в кучугурах... Так не мона, сусіде!

— Якраз тебе, Гармато, на плечах я понесу, — мирнолюбно почав Полковник Без, а проте надалі йому й рота не дали розгулити.

Ягода:

— Ти справді, Полковнику, робиш з нас дурників! А це, попереджаю, небезпечно.

— Де свічки? — товк свою Нетреба. — Або свічки, або... Або!

— Ну! — пирхнув Ягода, уважаючи це найкрасномовною підтримкою товариства.

— А я куди веду? Безголові!.. — Полковник Без пальцем показав Гарматюкову на карті: — Читай! Ми знаходимося тут. А бажана точка — ось. Прочитуєш, що там?

Гарматюков збрижив лоба, двома пальцями, наче циркулем, міряв, примірявся, заки радісно не вигукнув:

— Оце так да-а, Полковнику, ти голова! Адже то військовий окружний універмаг? Ось де товарів!

— Навряд чи там є свічки, — остудив запал. — Усе виметено до гудзика. Нам іти далі, наша точка — онде, бачиш? Трохи ліворуч... Такий собі хитрий склад.

— Таємний?

— Угу, підземний. На випадок війни.

— Ха... — реготнув Ягода, — не діждалися ми війни з Америкою, самі себе вколошкали.

— Навпростець... воно й близенько, — почухав голову Гарматюков, — але ж, Полковнику, сам бачиш: ухайдакались люди...

— Коли так, можна й круталя дати, — нахилився, припрошуючи й Гарматюкова до карти. — Звідси йдемо до трамвайної колії, цілини тут з кілометр буде, далі вийдемо на телецентр, а звідти, нами ж утоптанною стежкою, поїд

іподромом, училищем... улізнаєш?.. і просто на універмаг. А від нього, крути не крути, мабуть-таки невтопганим снігом... метрів чогириста буде.

— Попід іподромом? — Ягода й собі присунувся до карти. — Де?

Йому показали.

— Там Огарок, — нагадав Ягода.

Нетреба вдав, що недочуває.

— Правда, — твердо наклav долоню на карту Гарматюков. — Я обіцяв йому, що вернемось.

— От-от: якщо Гармата обіцяв, то так тому й бути, — іронічно мовив Ягода.

— Товарищі, та ви що? Де там Огарок? Мужики! Якщо він не цілий дурак, то ще уранці так-сяк дошкандибав додому! Відлежуватись...

— У нього немає доми, — журно докинув Нетреба. — В нього жінка повісилась, коли жіноту тільки-но почали всю дочиста вигрібати з міста на евакуейшен. — І дрібно захихотів од слова-покруча.

— Конкретика. Зайве! — відмагався Полковник Без.

— Полковник правий: до чого тут Огаркова баба? Ну повісилась! — поставив крапку Гарматюков. — Але він — там, у стайні, і його маємо забрати.

— Це ви серйозно? — зверхності Полковник Без не приховував. — Навіть якщо він не околів і справді жде, то навряд чи доцільно брати його з собою в далеку путь: і нам морока, і сам — тільки мішень для снайпера... Я не проти, щоб одвідати його, навпаки — готовий сам допроводити Огарка, куди заманеться.

— А куди йому може заманутись?

— Єсть же в Огарка якась криївка? — втрачав терпіння (а разом і попередню впевненість у собі), непокоївся. — То що — вчинимо, як підказує здоровий глузд?

Та з-за рогу якраз вихопився був огненний Шумерович: застережно аговкав і тряс — так наче здаватись у полон прийшов — д'гори вознесеними руками:

— Шухер, бля, холоймес!

Ягода, в'дливо:

— А ти варнякav: дремене Шумер... То що, Нетребо, даєш руку на відруб?

— Здоровий глузд і підказав. — Нетреба все-таки з подивом позирав на повернення. — Ну, бригада в повному складі, тож ідемо? По Огарка, тобто...

— Чистильники! там чистильники! — добіг Шумерович і дубленим лантухом зависнув був на Ягоді. — Цілий загін!

Стетеріли, людям кров одхлинула з облич, одхлинула... і знов їх заквігчила плямами; хіба Полковник Без не стратив самовладання: очі йому з млявої допіру сизи поробилися жалькими кропив'яно.

— Де? Показуй! — присунув карту до Шумеровича.

— Я на цій хреновині не тямлось!

Саме те, що Шумер згедзькався і не забажав карту (це завважав і з цього подивувався Полковник Без), чудодійно уплинуло на спаніковане кодло — заперезирався люд, запідморгував, а хтось і присмішка пустив був у жменьку, — відлягло кодлякам, очі видивляли на розвідника, а той збадьорений короткою увагою товариства, поважно провадив далі:

— Чистильники! За два кілометри відсія, якщо не за півтора... Вони по цей, по наш бік площі.

— Гм, яка це площа за два кілометри? — Гарматюков потягнувся до карти. — Щось я не пригадую, щоб на такій відстані звідси була якась там площа.

— Це ти мені розкажуєш, таксистові? Та я своє місто, дарма що в руїнах, як свої п'ять пальців! Площа є. Площа 10 квігня!

— А-а, ця... — знігився Гарматюков, — так би відразу й казав! Я чому зразу не зорієнтувавсь, братва? Бо в останні роки площа йменувалась якось інакше... щось не з квігнем було пов'язане...

— З січовими стрільцями, те? — припустив був Ягода.

Свою версію назви площі висловив і Нетреба, й вони поодиноці устрявали в суперечку.

— Оригінально ви себе поводите, — над відчуття морозу поза шкірою, Полковник Без усміхався. — Мається реальна небезпека, а ви язиками плещете про площу. Забули? Нагадаю. Остання її назва "Відродження України". Задоволені? Шумеровичу, а чи не приснились тобі чистильники?

— А зброя! А бронезилети! — божився той.

— Гм! Далекувато від лінії центру міста, — склав гармошку карти й сховав; розважає утелос: — У них, на лінії, що визначає центр міста, стоїть своя варта, вона воює з усіма і проти всіх.

— А ти буцімто знаєш! Ти там був? — заглузував Ягода.

— Не був, але знаю. Тепер щодо чистильників... Як правило, вони орудують у буферній зоні, і лише там, Шумеровичу. Чистильники рідко потикаються за межі своєї зони настільки далеко, щоб опинитися за два кілометри від нас. Бо це третя зона — демаркаційна, зона передмість. А ти кажеш про чистильників; ні, щось тут не те. Все-таки, може, привиділось тобі?

— Ага, полтергейст, привиди! Якого рожна, Полковнику? Біжи та сам подивися, вони там слідів насвинячили, о! Порожню обойму від "калашника" викинули, пару пивних бляшанок із-під "кессера" лишили... о!

— Австрійське пиво? М-да, напій лише для білих людей... Схоже, товарищі, нашим безжурним екскурсіям настав кінець. Ходімо, Шумеровичу, покажеш... А ви, раджу, займіть он той будинок і припишкніть, поки ми не вернемось, — розпорядився Полковник Без.

— Іч, — одкасив губу Нетреба. — Розкомандувався сусід.

Ватага, через пересит, аніруш із місця привалу; люди правили теревені; з нудьги грали на ласощі в очко, подрімували.

Гарматюков візьми та скажи недоладно:

— Якби Шумер не вийшов на чистильників, то Полковник їх би вигдавав.

— У мене очко: туз і десятка. — Ягода відкрив карти, зацікавлено, проте, мружачись на Гармату. — Так що відтепер я банкую, Нетребо.

... Полковник Без туча тучею вернувся. — Справа стоїть так, — сказав. — Їх шестеро. На щастя, просуваються в протилежний від нас бік. Однак це нічого не означає, скоріше, нас ждуть нелегкі часи: та шістка будь-коли може виявити наші сліди. Ось чому тепер ми просто змушені вийти на задану точку! І ми дістанемося до неї, за всяку ціну і якнайшвидше. Все! Запитання є?

— Запитань нема, на точку. Веди перед! — Нетреба незмигну втупився в очі Полковникові Безу. — На точку, але спершу йдемо до Огарка.

— Та хіба могло бути інакше?! — полум'янів ассрійськими очима Шумерович.

— Не могло. Таке моє командирське слово! Ти поймав, сусіде?

— Та схаменіться, ви!.. Зміркуйте: Огарок перебуває в надійній схованці, до того ж — сам-один, і лежить! А ми, цілий загін, увесь час у русі, на видноті... Таж виявити нас — елементарно! Це просто, як... як...

— Просто, як два пальці обісцяти, — лестиво підказав Шумерович і, перший з усіх, заступив йому дорогу. — То ти недочув, що звелів наш командир? Повторити?

І кодію постало перед Полковника Беза, пліч-о-пліч, моторошнувате: з однаково порожніми, зневиразнілими очима; однаково (по-мавп'ячи) плямкі пащеки видихали й одригували благородні пахощі шоколаду.

— Бозголов'я яесь. — Не дозволив собі навіть пошепки поскаржитись на неспогадану ламанину в скронях. — Та вони тут подуріли всі! Скретиніли... Ну, кретини, ну й виродки, виродки!

Мав негайно до чогось удатись, до чогось розумного, а проте різкого — хоч би й силу застосувати.

Як на те, на поблизькому дереві з шрапнельним вищанням одчახнулася дебела гілляка, заскочене тим кодію на мить утратило монолітність, тож Полковник Без гідно пройшов проз люд — очоловати хресного хода.

XIII

Рум'яний і напрочуд статечний Огарок розкошував, не стільки споживаючи вишукані найдки, скільки відповідаючи на град запитань.

Найшли його не в самій стодолі, а позад, у затишку на лаві — грівся був на циганському осонні, празникував, не скинувши, проте, сталевого шолома. Бо ще здосвіга марилося Огаркові, що хтось-таки скрадається за дверима, дуже обережний, ні разу-бо і горлом не скрипнув на морозі, і хода — в один доторк, летюча, так наче балерина новенькі пуанти пробує. Тож Огарок і намислив був, що лишатись і далі на верхотурі все ж небезпечно: за наступним разом прихисток може обернутись на пастку; відтак діждавсь антракту в пурханні незримі балерини і перебрався додолу.

Уже при світлі дня наважився відхилити двері. Нічого, що б насторожувало, не виявив. Хіба що саму дециду: з боку стаєнь кілька разів долинув був безживний стукіт — скоріш, удари металом об метал, аніж копитом об мостину... Коли б Огарок надав був тій прояві належного значення, не довелося б, як з рідкого решета, градом поту заливатись йому. Одне слово, перегода вибрався з озвучуваної стайні і наміривсь у сторону трамвайної колії такий собі джинсовий мальчик при магніфоні через плече, і пугівель йому проліг акурат повз Огаркову стодолу. То що цікаво: проходячи мимо дверей, за якими — ні живий ні мертвий — чаївся Огарок, легкоступ ані зупинитися при них не зволив, ані кинути бодай побіжний погляд... Проминув стодолу — так наче не він тут уночі учинив був замах на вбивство! Марш-марш, кроком-скоком! А все ж Огарок устиг розгледіти крізь дірку від сучка в дверях: ловкенький юнак, якщо не сказати — красень: повногубий, ніжновусий, а хвиляєте довге волосся взяте на потилищі гумовим перевесельцем... Тьху, та й годі!

Пройшов, подавсь, а потому, либонь, не повертавсь на іподром. Ні, таки напевно не навідувався: Огарок-бо увесь час на бачності був. ...Але, коли-не-коли, спросонку, візьме та й схимериться магнітофон!

Отож, Огарок упивавсь увагою братчиків, розкошував, а вони тим часом пішли по другому колу розпитувань (то лише Полковник Без нетерпеливсь, йому й першого кола було предосить, тож никав собі десь у стодолі, нишпорка, винюшував по-своєму).

— Значить, можеш-таки ходити? — захоплено ляпав Шумерович об барабан дублянки. — А покажи-но!.. А без костура — можеш чи слабо?.. А чим ти таку паличку зладнав?

— Можу пересуватись і без підпірки. Але з нею я поважніший, — терпляче відказував і демонстрував Огарок. — А ножа я в стодолі найшов.

— Мисливський, — визначив Нетреба. — За часів застою такий ніж усього п'ять карбованців коштував. Гарна річ!

— То візьміть собі. Беріть, прошу! Такий мені ні до чого, бо ж і за переконанням і за стажем я давній пацифіст. Прийміть дарунок, Нетребо, бо інакше — ображуся.

— Ну, спасибі тобі! — наразі мало не розчуливсь Нетреба, проте ні сіло ні впало спохопивсь і запитав: — А чого це ти, пацифісте, усе роззираєшся та витрішки справляєш?

— Та, знаєте... Товариство, о... товариство! Прощу до уваги, наслухайте! Та слухайте ж...

Понаприслухались.

— Ну? — похмурому Гарматюкову те заняття набридло.

— Перепрошую, — знігивсь Огарок.

— Їж на здоров'я! — то Ягода.

— А все ж бо, товариство, — Огарком пересмикувало, — то чи не чулась вам шойно... музика?..

— Хіба що музика небесних сфер! — і далі збиткувався Ягода.

— "Музика", ну ти, бля, даєш! Огарче, може, тобі криша на radoщах поїхала?

— То що, мені лишень причулося? Була музика, була: тру-ру-рум!

— Цього не може бути, а хоч заріжте мене: вчора збезножив, а нині здоровіський? Ой, щось тут не теє... Гей, а чи не симулював ти, часом, Огарче? Ану, закасуй штани, показуй! — напосідавсь Ягода. — Гм! І синець на місці... і пухлина ось, гм! То як же ти годен пересуватися, клятий дідугане?

— Таж оповідав я... — І кожному зосібна, крім причепи Ягоди, уділив пайку золотого блиску зубів: — Аутотренінг! Сила волі. Дух... Правдиво, я себе скорегував трохи. Переробив, тобто!

— Який-бо селф мейд мен! — Ягода, проте, хутко посерйознішав: — Ти чоґо, Полковнику, щось негаразд?

— Норма, — відказав той.

— Да? А пика в тебе заклопотана, начеб от-от маєш двійню родити, хлопчика й дівчинку.

— Яґодо! — цикнув Нетреба. — Полковнику?

— Рушаємо. Порядок як і раніш: я попереду. Огарок!

— Я! — і наблизивсь.

Полковник Без кинув йому під ноги пластиковий корок і стиха поспитав:

— Маєш іще що-небудь доповісти?

— Ні.

— А пляшка хересу? Перше її в столі не було.

— Не можу знати.

— Пляшку закривавлено. Кров геть свіжа — через мороз.

— Справді?.. І що мені до того?

— Неакуратно, живчику ти наш, неакура-атно. Перша заповідь бойовика: сліди своєї роботи належить знищувати... То пацифіст, кажеш? Х-хе! Нетребо, приймай нашого голубка!

...Заледве добулися до військового училища, як з боку моря неждано вперезало сніговим зарядом. Хурделиця, проте, не розгулялась, та й вігер-свіжак удався веселим — попутним.

Уряди-годи Огарок оглядався на заднього — і Нетреба щоразу наставляв йому великого пальця: молоток, мовляв, тримаєшся, майже не накульгуєш! Огарок стягався був на посмішку, а сам напружено вдивлявся проз і позад командира — у заптриховану рідкосніжжям долину. Мав-бо доконче визначитися, чи воно дійсно так є, чи тільки-но мариться з передрейфу зайчачого: буцімто вулицею, такими-о поперечними короткими перебіжками, назирки за ватаґою снує-посновує пряжу переслідування... — юнак.

Гріх нарікати: просувалися сятнисто, в пристойному кросовому темпі... Полковник Без мав був рацію, коли застерігав людей не тішити себе марними надіями щодо військового окружного універмаґу — стояв громохко-порожній, як церква пори скасування Христа атеїстами. ...Ватаґа і занепала духом, свічок-бо знову катма, — ошукав Полковник, заморочив!.. Таж аніякі спокусливі речі-манатки, тривні харчі тощо, не годні були замінити їм свіч!

Зтрая ремствувала, заґоляла ікла; на додачу люди зґадали, що намерзлись украй, що бажано б випити гарячого шоколаду, те-се... Рапґтово найшла на них заґальмована сонькуватість — та сама (знав Полковник Без), в якій бродять

дріжжі заколоту. Він кидався від одного кодляка до іншого, тормосив так, що голови їм метлялись ганчір'яно, умовляв, погрожував — а марно й марно. Лише за активного втручання Огарка, що не хотів, аби, передовсім, юнак наздогнав їх, та ще через вічну Нетребину нудьгу, котра інколи налаштувала його самого на байдужий послух, удалося-таки виштовхати кодлю надвечір, а шпаркий вігер довершив справу: гнав людей у три вирви, мусіли братись у підбіжки, — настрої однава поліпшився...

Смеркало. Смеркло. Визвідило. Маківка місяця вигулькнула з-поза темного прута міста, завагалась. А, як не дивно, підупадав мороз.

— Чи скоро, Полковнику?

— Поряд уже.

Нарешті геть скиснув попутний вігер, і що далі, то трудніш було йти...

— Твою матір нехай! — грудьми попер Нетреба. — Куди ти нас привів? Це ж усього-на-всього районне бомбосховище! І випатране к тому ж, — указав на висаджені двері. — То де ж твій хвалений склад, що на випадок війни?!

— Тут, — притупнув Полковник Без. — Бомбосховище — так, воно про людське око тут. А самий склад, вірніше — цілу базу, розташовано відразу за стінами бомбосховища.

— А вхід де?

— Стою на ньому. Півметра снігу, метр землі, а далі — відсувна броньована плита.

Хтось розчаровано присвиснув, а Нетреба:

— То копаймо, чи що?

— Щоб одслонити плиту, потрібно набрати цифровий код, якого я не знаю.

Гарматюков аж застогнав був од люті.

— Товариші, — провадив Полковник Без, — доведеться обійтись без комфорту — ніяких підйомників і ліфтів! Я розумію, ви стомились... але іншого рішення, крім як йти далі, я не бачу.

— Ну бля-а...

— А це далеко? — пискнув із-поза спин Огарок.

— Ближче, ніж до твого хересу. За мною!

Подолали ще з кілометр, якщо тільки, звісно, відстань не вибільшилася хворобливою уявою.

Випроба не закінчилась і на цьому: посеред котрогось зачуханого скверика довелося вигвинчувати металевий, товстий — у два обхвати — кожух повітродувки. Ця труба виверщувалася конічним дашком, привареним на арматурних стояках, а з боків мала безліч круглих отворів, в які ватага вставила, замість важелів, усяку похватну всячину й такі сколоровотила вражину! — Така робота не під силу була б одному чоловікові, бодай такому дойді, що й Полковник Без.

Повідпадали на сніг, відсапувались, настовим розтоптаним кришивом студили роти, Нетреба, своїм звичаєм, уже встиг був упасти в лобу зажуру, поки Полковник Без вигрібав дів'яче сміття-патиччя-каміняччя з про-духовини та виважував назовні загороджувальну, чавунного литва, решітку.

— Готово. Хто за мною перший?

— Я, — мовив Огарок. — Глибоко?

— Метрів дев'ять, якщо не помиляюсь.

— О, та тутай огумовані скаби! Як у тролейбусі...

— Буде тобі зараз тролейбус! — похмуро дихав у потилицю Шумерович.

Попхалися. Зійшли на бетоновану долівку. Попідстінню, навпомацки, рушили на звуки Полковникової ходи. Провадатор ненадовго присвічував запальничкою і, зорієнтувавшись абощо, завертав ув один із кількох завулків. Ішли цутом, тримаючись плеча переднього. Повітря стачало. І мишви не було чуть!

Нарешті Полковник Без одчинив котрісь двері й увів їх досередини.

— Постійте тут. І не розбігайтесь мені, а то шукай потім вас...

— А ти куди?

— Піду світло ввімкну.

— Що?!

— Тут єсть автономна електростанція. Моліть вашого бога, аби справна була. — І здимів...

— От візьме й покине нас у цьому підземеллі, — нервово захихотів Ягода.

— Типун тобі на язик! — це Нетреба, зчавлено.

У сухій темряві, в тиші, що закладала вуші, вони равликово дослухалися до себе, й кожен зосібна прагнув, одначе не наважувався, брутально вилаятися або ж висповідатися.

...Боляче поробилось очам від неону, світло тріщало в трубках попід стелею і здатне було звести з розуму; поволі-волі розліплювалися пальці й відслонялися од віч брудні долоні; процес призвичаєння до забутого світла не минув дурно: застрибали, заулпокали, пускали бульки... — так наче здитиніли були кодяки, так ніби подосі не вони тримали за пазухою сторожкого каменя, чи, як Гарматюков, кортика...

— Та чого ми в цьому передбаннику тіснимось? — завершав був Шумерович і вказав на ґратовану стіну та двері-ґрати, що заступали хід до середини просторого приміщення зі стелажми обастінь. — На приступ!

— На абордаж! — і собі ревнув Гарматюков.

Висаджувати двері не довелось — із замка стирчав здоровезний ключ.

Збуджені ще, увійшли, посправляли витрішки; крім стелажів, з якимись полотняними мішечками та картонними коробками, в кімнаті був самий лише стіл з телефоном і бібліотечна драбина-складень.

— Альо, вас викликає Кремль, — кривлявся Нетреба в мертву слухавку.

А хтось, чи не Ягода, поцупив був додолу мішечка з нижчих, одірвав супонину з ярликом і витрусив уміст на лінолеум.

Од вигляду витрушеного збезмовнів...

Цей вереди, втім, стало не надовго — люд прочувавсь і захланно, з гиканням бойовища, кинувся стрясати, руйнуючи, стелажі; мішки й картонки зсипалися долу; і було їх рвано, шматовано, гризено; і схожий уміст копичивсь і купчився посеред кімнати; Шумерович, а за ним Нетреба й решта, натогували кишені, пухирили пазухи; і злихоманені, вже нічого не видючі очі тільки-но пантрували за гребками сильних рук — рідше власних, аніж сусідових... Гарматюков, той узагалі возліг на цю купу, совав ногами і звискував у захваті, мало не плачучи.

За тим поважним заняттям і заскочив був їх Полковник Без. Ватага трохи стямилась...

Він сперся спиною на ґраття, журним оком перебіг од одного здобувача до іншого, по дорозі чіпко завважив: одтіснений у закут Огарок ніяково посміхався йому, тримаючи трьома пучками (так наче ревне намірився перехреститись) одним-одного зеленця.

— Славно, славно попрацювали...

Полковник Без нахилився до паперової купи, поґрібся по-курячи, бридливо підніс до очей жмут.

То були гроші. Гроші та купони-талони, спецпосвідки на отримання продовольчих товарів, запрошення до їдалень за місцем проживання, перепустки до районних аптек або кварталних нічліжок. Але переважно все-таки гроші.

Весоюзні рублі — і давніші, "павловки", і приєстанні, з маршалом. Були тут українські карбованці — "кравчата" і пізніші "рафаїлики"; були естонські марки, молдавські леї... банкноти з кучерявим — грузинським або вірменсь-

ким — письмом... траплялися і благородно зужиті від тривалого обігу знаки КВ: долари, марки, фунти...

Полковник Без одна по одній ронив ті асигнації під ноги, звільнені долони стрянував, як од пилюги; запитально подивився на Огарка (а решта кодляків — на них, двох).

— Уперше живцем побачив долара, — поважно вирік Огарок. — Лишу собі на згадку.

— А я — московського рубля з генералом! — звеселився Шумер і, поплювавши, ляпнув собі на лоба московку.

Мовби за командою "крутом", Полковник Без крутнувся на закаблуках і вийшов геть...

Народ німував. Народ висмикував з-поза ремня сорочки, витрупував пазухи, випорожняв кишені та покректував, неширо хихикаючи.

Потьмарення минулося.

У коридорі нашли Полковника Беза — сидів навпочіпки, брилою.

— Роботу движка, — мовив буденно, — я запрограмував на півгодини, потім світло відключиться. Цього досить, аби взяти необхідне і вибратися на поверхню.

— А я б не від того, щоб тут навки поселитися, — сказав Нетреба. — А хіба що? Тепло, сухо і мишей не чує!

— Не раджу. Місце небезпечне: про нього напевно знають і власті з центральної частини міста. Будь-якої миті можуть наскочити і... Не раджу!

— Де свічки, знаєш? — спитав Нетреба.

— Тут поряд. Я на командному пункті схему погортав: одразу за арсеналом має бути комірчина. Освітлювальні пристрої.

І дійсно, що відразу...

Комірчину перевернули догори дном, однак елементарних стеаринових свіч не знайшли.

Свічок не було, свічечок, блимавочок!

Руки повпускались...

— Що за наслання, що за манія така патологічна, чи вам електроди котрісь у мізки вживлено?! — вибухнув Полковник Без багатослівно. — Та на який чорт вам оті вонючі свічки, коли ось... ось вам і ось — армійські потужні ліхтарі! Комплекти багарейок!

— Чи не пішов би ти?.. — з урочою, тихою затягистю мовив Гарматюков. — А пішов би ти...

— У свої ліси, — уточнив Шумерович. — Ні, з тобою свята не жди!

— Постривайте, — втрутився хазяйновитий Нетреба. — Ліхтарі нам узяти варт, знадобляться. Бо чи з Полковником, чи без... а свічки ми шукатимемо й далі.

— Дошурупав! Хоч один — і то хліб... Хтось має бажання екіпіруватися, ні? — Полковник Без покругив на вказівному пальці грімку в'язку ключів. — Тут мається солідний вибір, декотрим генералам і не снилась така амуніція.

— Свою вдягачку маємо, — за всіх одказав був Нетреба. — Свічок нема, то забираймося звідси на воздуся!

— А арсенал? — здивувався Гарматюков. — Не робімо дурниць! Ти з ключами, Полковнику, йди-но та відчиняй.

Той несхвально покругив головою, а проте, щоб не зчинилася нова шурабура, завів їх і до арсеналу.

У пірамідах, на спеціальних підставцях, а то й просто в целофані, масно вилискували: автомати Калашникова (загальноармійські та куцостволі, десантні), пістолети Макарова, ТТ, допотопні револьвери часів першої громадянської війни; з іноземних систем — бідненько — були тільки легковажні італійські "беретти", дамські браунінги... але й кількоро замащних нікельованих бельгійських люгерів нашлося на полицях.

Очі розбіглися Гарматюкову, хапався то за ту зброїну, то за ту, зважував на долоні, підкидав, постогнував.

— Професійний кілер, — у нікуди бовкнув Огарок. — О!.. Вже й око примружив, гейби прицілюється вбити.

— Та не мружиться він! — зареготав Ягода. — То я, Огарче, я такого фінгала йому на всю гляділку вліпив! А що, Гармато, файні цяцьки? Таке, що візьмеш котрусь, ге?

— Беру... — хрипко відказав. — Ось що, десантяку! І набой! П'ять рожків... тра-та-та-та! — Стрівся з докірливим поглядом Полковника Беза. — Ну, хай не п'ять... а три можна?

— Чого ти в нього канючиш? Усе це не його власність, а наші спільні трофеї. Ну що ж! Коли так, я теж візьму... — по-хазяйськи завагався Нетреба, — нагана!

Полковник Без, позираючи на них, ошадливо знижував плічми.

Поки хтось озброювався, Шумерович тишком-нишком скинув був дублянку і припасував по собі бронежилета, горбатіючи з нього.

— І чого б я ото мнявся? — знагла розлютився був Гарматюков. — Лови момент, Огарче: Полковник благословляє!

— Ми з Шумером не хочемо, — статечно відказав Огарок. — Ми з ним принципові противники будь-якого насилля.

— Побралися пава з раком, пава раку лиже сраку! Впізнаю тебе, Русь... жидка побратано з хохлом! — Його перша злість, так само неждано, змінилася на зажуру: — Ох, безталанний ти наш Огарчику...

— Півгодини минає! — нагадав Нетреба. — Чи всі, хто хтів, озброїлись? То ходімо, чи що...

Зігхнув Полковник Без, узяв і собі люгера, люгера з наплічною кобурою.

...За компресорною вже, що дудніла, мов холодильник, мало не коло самої повітродувки Ягода й перечепився був об ящик.

— А що в ньому за товариць? — і "калашником" висадив фанерину.

Гарматюков заглянув йому з-понад плеча:

— Освітлювальні ракети. Петарди... Ось ця, наприклад, з парашутиком, до-овго висить.

— Забороняю! — кишкнув Полковник Без. — Ненароком пульне котрийсь, і нас викриють.

Випхались на поверхню.

— Шикуйсь, — наразі скомандував Нетреба, — рівняйсь, струнко! О, це вже на щось схоже. Воїнство! Полковнику, я пропоную, щоб за командира був ти. Це буде по справедливості...

— Боже мене збав. Я звик керувати людьми, а не абсурдом.

(Закінчення в наступному числі журналу)

Микола ХОЛОДНИЙ

БУКОЛКИ ІЗ ЗОНИ*

СПІВЕЦЬ, ПРИПИСАНИЙ ДО ЗОНИ

Життя висить на зрушеній дротині:
ступнєш — і, може, небо спалахне...

Петро Перебийніс

*Тягнуть газ у чорнобильській зоні.
Кажуть, довго ще будуть тягти.
Поступово, неначе бізони,
ми повинні у землю лягти.
Не загрожує нам голодуха,
і не всіх позгинали корчі.
Бо сюди від нечистого духа
присилають нам чисті харчі.
За туманами жовтими вранці
по Дніпру пропливають плоти.
Можє, справді то наші обранці
перевозять до зони хати?
Перемігши у герці з єдиною,
зачерпну самогону корцем.
Народився на світ я людиною,
а, на жаль, помираю борцем.
Заспіваю у хорі з комахами
у садку, що давно переспів.
Хай товариш де-небудь за шахами
мій почує піднесений спів.
Кажуть, він і до мене по відео
усміхнувся із панських одеж.
Не журюся: із Риму Овідія
рабовласники вигнали теж.
Прописали його у Ладижині.
Все одно не зміліла ріка.
Зі столиці єфрейтор нас вижене,
а із пам'яті — куца рука.
Пролунали громи над столицями.
І народ констатує: то ми.
Де оті, з золотими петлицями,
що про нас написали томи?
... Опустіли гаї прибережні,
і нікого вже газ не втіша.*

* До цієї публікації включені, крім нових, твори, відхилені або преіаровані при редагуванні "Вибраного". — Прим. авт.

*Відлетить у світи незалежні
незалежна співцева душа.*

Остер, 23. 12. 92

БАГАЖ

*Ходять наші вірші Лондоном і Прагою.
Записали в Києві нас у вороги.
Оточили й наші б витвори увагою,
якби ми не мали хоч по півноги.
Раптом ніби сяйво над тобою бахне —
і озону пахощі розіллються аж!
Та редактор скаже: "Дуже слабо пахне..."
Консультант підтрима: "Замалий багаж..."
Скільки б не сидів ти над рядками зрання,
все одно почувеш: "Ти нам не рідня".
Бо гроша не варті всі твої дерзання,
якщо у підвалі не сидів і дня.
Хочеш, щоб хвалила критика поеми,
то візьми закутайся у старе рядно
і кричи з трибуни: "Опинились де ми?"
І волай подужче: "Ідемо на дно!.."
Голову над піснею не ламай про Вінницю.
Не кажи: "Засіли в музиці осли".
Дбай, аби на мітингу виламали вилицю, —
і тебе в історію медици внесли.
Їдеш до столиці з рідної оселі —
на порозі ще раз зупинись і зваж:
чи везеш потрібні пахощі в портфелі
і вагу належну має твій багаж?..*

Остер, 19. 12. 92.

РУХ УПЕРЕД

*З колоском украденого жита
ти не раз, народе мій, дрижав.
Володимир, Лазар і Микита —
кожен тобі радощів бажав.
Уперед виносили ногами
й рухом уперед це нарекли.
Все одно померли "ворогами"
ті, що до Канади не втекли.
Хто не був у кримському полоні,
то в колгоспі... Що це я кажу?
У трусах, немов на стадіоні,
сьоме літо колами біжу.
І ніхто услід уже не свище.
І не чути оплесків ніде.
І уже не знаю, куди вище
мене вища сила поведе?
Ходить смерть поліськими лугами.*

*Ходять кабінетами чини.
Як нестимуть їх вперед ногами,
друже, ширше двері відчини!*

16. 06. 91.

ОСТЕР. ЕКСКУРСІЯ ПО БАЗАРУ

*Застібаючи підтяжки,
поспішаю на базар.
Продає ребро і ляжки
хвайна дівка із Козар.*

*Задоволений конякою,
циган дивиться під хвіст.
На базарі вкупі з дякою
все це має вищий зміст.*

*Пан гармонію тримає,
паршивенькі є баси.
Тітка дядькові ламає
навіл палку ковбаси.*

*Молодий торгош невзуту
озуває на дощу.
Чути крик: — Сім тонн мазуту
хто бере, тому спущу!*

*Там жінки немов під струнку
стали в чергу. Що то є?
Яйця вищого гатунку
дід задарма віддає.*

*А у мене жінка й діти —
все, що дав еСеС — еСеР.
Буду з жінкою радіти,
що Героєм став Насер.*

31. 01. 95.

БРАТІЯ ВЕДЕ

(майже за Павлом Григоровичем)

*Ой, коли ми вже сконаєм?
По президіях куняєм.
Прошу не грубить.
Свого ближнього до ями
заохотимо киями
й будемо любить,
будемо любить.*

Чути ввечері і вранці:
— В нафті плавають іранці,
треба б навзаєм.
Біжимо до них галопом
і Америкам-Європам
руку подаєм,
руку подаєм.

Здаємо в оренду води,
закриваємо заводи,
ростемо ж ми гей!
Їдуть всі до нас бандюги,
наркомани і б...ядюги.
Хата без дверей,
хата без дверей.

Біля нашого кордона,
мовби залишки гондона —
Чорноморський флот.
Він не сіє і не косить,
а три пальці нам підносить
аж під самий рот,
аж під самий рот.

Проти сейфа, проти пломби
в нас гранати є і бомби.
Ще й підмога йде:
збільшовиченого діда,
що лишився без обіда,
рекетир веде,
рекетир веде.

Не на Рейні, не на Марні
хтось украв шрифти з друкарні.
То не в нас, не в нас.
Уночі льохи тривожим.
Треба — власника стриножим.
О прекрасний час,
неповторний час.

Без репресій і терору
нову дачу прокурору
збудували вмить.
Сплять сини під килимами.
Хай за них черешня в мамі
трохи пошумить,
трохи пошумить.

Швидко вихрещені зеки
нас від Лади до Ревеки
гонять нагаєм.
До зими готові з літа:
у старого замполіта
сподні дістаєм,
сподні дістаєм.

*На культурну стали ніжку:
сто письменників на книжку
і на п'ять родин.
Ми плануєм творчі гони.
Епігони, епігони.
Та все ж як один,
та все ж як один.*

*Від корита до корита
вся земля уже порита.
Чесний хто — вгадай.
Мов на палубу пірати,
лізуть всі в лауреати:
премію подай,
премію подай!*

Остер, 02. 03. 95.

МЕТАННЯ ІКРИ

*З небес тепло повіяло у світі,
І радість зміни викликали ці.
Плечистий вуйко у русинській свиті
Блука по річці з дошкою в руці.*

*Великдень віддзеркалює росина,
Мажорні когут пробує лади.
Горять святково очі у русина,
Прикуті геть до бистрої води.*

*Перехрестився лівою ногою
На ці потоки, майже нічий.
До нересту, охоплені жагою,
Пливуть самці супроти течії.*

*"У цій воді утверджуюся лем я", —
Радіє щира риб'яча душа.
Хоч половина риб'ячого плем'я
Ніколи вже не вислизне з коша.*

*Нове життя народжується в піні.
Але старе ще мислення у риб.
Не міряли б їх дошкою по спині,
Наївними не вирости коли б.*

*Сідаю в електричку, де нівроку
У карти грають неuki й спеці.
Ще трохи — і ні бистрого потоку,
Ані русина з дошкою в руці.*

Голубине, 27. 04. 95.

НА БАРИКАДИ!

*Я в полоні, мила, у полоні.
Манять твої очі на Інгул.
І за моря Чорного долоні
Вже не вліпить партія прогул.*

*Надувний матрац — то барикади,
Де нема класового тертя.
У тобі наступної декади
Відшукаю точку опертя.*

*Проведем обнявшись нараду.
Є раціональне в тім зерно.
Ти над кілем візьмеш свою владу,
Я вхоплюсь надійно за стерно.*

*І яке то щастя серед буднів,
Коли вдвох, обнявшись, пливете.
Запитайте кабінетних блуднів:
"Для чого на світі живете?"*

*Не біжу затверджувати плани?
Поживу без планів і програм.
Я в твої закоханий талани,
Мов Петро Масоха у сто грам.*

*На Кінбурні, люба, на Кінбурні
У тобі велике щось зачну.
Ну, які ж усі отії — дурні,
Що на зміну квапляться нічну!*

*Із червоним прапором крокує,
Хто на нас націлював "глазок".
А мене на інше провокує
Голубий за хатою бузок.*

*На твоїм коханні, як на ватрі,
Спалахну сильніше від пожеж.
Гляну на морозиво в театрі.
— Хочеш?
Відкажи мені: "Авжеж".*

05. 06. 95.

ТРАКТИР

*Є балики. Й сини є.
І не тече з простати.
Небо вгорі синіє —
Доле, яка проста ти!*

*Дружно ховали Риму
Без дорогого пошту.
Добра душа із Криму
Бомбу поклала в пошту.*

*Баба моргнула діду
Щось на предмет теракту.
Кіньми на Київ їду
По Броварському тракту.*

*Все оновилося вельми.
Нові у вулиць назви.
Нові слова у шельми:
"Топай, не шпорілись разві?"*

*Маєш талант в затінку,
З торбою стань і вий ти.
Гарно — пройти по ринку
І без затримки вийти.*

*Що то воно за хата —
Кругла на дасі кришка?
Морда в вікні пихата,
Ніс — як пудова шишка!*

*Чути про ріст Китаю,
Зміни в наступнім році.
— Що за трактир? — питаю
Дядька з києм при боці.*

*Дядечко, стримавши подих,
Діяв, як страж закону:
Сам я летів по сходах,
Зуби забрав — з балкону.*

8. 06. 95.

ЖИТТЯ В БАГНІ, або ІМПЕРАТОР У КУЯЛЬНИКУ

*Знову їду, Світлано, на гряді.
Як свинюка, полежу в гряді.
Цікавіше, у всякому разі,
Ніж лежати на Курській дузі.*

*Є перекази, сам імператор
До Куяльницьких їздив калюж.
Як придворний його літератор,
У болоті собі постелю ж.*

*Подоляка несе чемодани,
Прибувають луганські пани.
Звідусюди лежать громадяни
У грязюці, немов кабани.*

*Я не вірю уже астроному,
Що існують світи без хвороб.
Закотився в багні рятівному
На студентку старий хлібороб.*

*Затягнуть би босяцької ноти,
Не відправлять за це у Надим.
Не одну я для цілої роти
Затягав, коли був молодим.*

*Медсестер тепер слухатись мушу.
Ох, ці сестри. І сестри, і мед.
Зігріває грязюкою душу,
Як погляну і взад, і вперед.*

*Вдячний Марксу й марксистській науці,
Ставлю їм по великій свічі,
Бо майбутнє суспільній тварюці
Тут диктує аналіз сечі.*

*Лікар дивні виводить каракулі,
Резюмує багатий білок.
Ми колись про багатство балакали,
Обриваючи листя з гілок...*

*На танцюльки піду з інородною,
Материнські забувши слова.
Обіллюся водою холодною:
Позитивно на нерви вплива.*

*Всі кишені промию водою.
Ох, мені ці південні сонця!..
По Одесі пройду з Нечердою
І в Карпати майну до Скунця.*

*Він не тільки поет, а й оратор,
Верховинських улюбленець руж.
Розповість, як один імператор
До Куяльницьких їздив калюж.*

25. 07. 95.

ПОЛІТ У ЗАМКНЕНОМУ ПРОСТОРИ: СПРОБА АНАЛІЗИ

*Колись на хуторі у лісі
Мене у школі звали "шкраб".
Зі стін вожеді дивились лісі,
В літровій банці плавав краб.*

*Розмах для творчої роботи —
Горба випростуй і роби!
Від понеділка до суботи
Стояли дні, немов гроби.*

*Біля колгоспної худоби
Наук прищеплював ази.
Потіли юні дурнороби.
І для словесної оздоби
З району їхали тузи.*

*На плані першому телята
Дядькам райцентрівським були.
Дитячим потом вся полята
Земля від Сяну до Сули.*

*Давно уже після уроків
Дітей не гонять на снопи.
У Мертве море до пророків
Ведуть обрізані попи.*

*Сховався спритно за тризуба
Знайомий всім партійний чин.
І якщо вріжеш раптом дуба,
Киї цього вкраїнолюба
Дорогу встелять на спочин.*

18. 07. 95.

ГОРІХИ З ІНГУЛЬЦЯ

*З Інгульця — горіхи,
А із Бугу — сіль.
Натягну для втіхи
Шкіру на кисіль.*

*— Де у тебе серце?
Чи не тут?..
— Еге...
— Я — твій Саша Герцен
І Микола Ге.*

*Відцвіли акації —
Треба ж отако!
Буду на вакації
Гладити трико...*

*Пролетить кохання,
Наче бурелом.
Стану до світання
В полі джерелом.*

*Мо, одного разу
Припадеш до ня.
Грали мої м'язи,
Наче у коня...*

*Хворого Оленька
В траурі жона.
У грудяці тенька,
Ніби в кажана.*

*І ходжу без гриму,
І не граю роль.
В гроті біля Риму
Жде мене король.*

*Мріяв я про сина...
Секундант іде.
З неба чиясь синя
Зірка упаде.*

*Відвезе плебея
На той світ пором.
Все одно тебе я
Покохав пером.*

4 червня 1995 (за 15 днів до зустрічі...)

СКІФСЬКА ПЕКТОРАЛЬ
(фантазія ля мажор)

*Весняних настроїв буяння!
Молив і Будду, і Христа,
Щоб у моє сонцестояння
Не зашпандерили хреста.*

*Любов — не просто гарна книжка
І не між пальцями вода.
І займе хто її півліжка —
Напевне, й дідько не вгада.*

*Мене експерс привіз зі Львова,
Хоч я не Льова і не Лев.
Була б лише погода кльова
І щось цвірінькало з дерев!*

*Тремтить під сонцем річки піхва,
І манить цвітом алича.
На білім дні останки скіфа
І рештки скіфського меча.*

*Тут ознайомлюся з прогресом
І смакуватиму юху.
А може, я прибув експресом,
Як сніг торішній на даху?*

*Сходжу до Миті і до Севи,
Знімусь з верблюдом в ательє.
Подам купона дідусеві,
Нехай і він комусь налле...:*

*Моя душа для всіх відкрита,
Немов "Столична" на розлив.
Та чом замовкла сеньйорита
І чим її я розізлив?*

*Які у тілі — всім байдуже —
Солодкі котяться вали!
Скажи мені, Південний Буже,
Навіщо вишні зацвіли?*

*Удвох у бабиному літі,
Неначе тіні сидимо.
Я працював у головліті
І юний був, як Адамо.*

*Якісь метелики на стелі,
Не втну, оселя це чия.
Мов гість непроханий в пустелі,
Не дотягнусь до ручая.*

*Немов потрапив до вертепу.
На жаль, костюм не для вистав.
Хотілось виорати степу
І гуси вигнати на став.*

*Я подолав етапи сніжні,
Спаливши сто і сім полін.
Та перса, перса її ніжні
Вік цілуватиму з колін.*

*Йдемо по скошеному житті
І мовчимо, як цвіркуни.
Я хочу жити, жити, жити.
Хай трохи висохнуть штани.*

*Куди не глянеш — дика м'ята
І ковила, і ковила...
О доле, круками зім'ята,
Куди мене ти привела?*

*Давай утни веселу, Ніно.
Удар по клавішах, Равель!
Мовчить і флейта, й піаніно,
І не курличе журавель.*

*Своя у кожного лампада —
Оце і вся тобі мораль.
Для мене срібло листопада —
Неначе скіфська пектораль.*

*Піду і здамсь якійсь дурені,
Що перед лісом не кривля.
Колись заплаче в чорнім крені
Та, що ловила журавля...*

Біля вікна у поїзді Миколаїв — Київ, 05. 05. 95.

Григорій ГРАБОВИЧ

"ЧЕРНІГІВ" ТИЧИНИ

Чи можна
не гоготать, коли доба, доба
гогоче!

Павло Тичина. "Сковорода". Симфонія

Після "Замість сонетів і октав" "Чернігів" — найбільш строго цензурована поетична збірка Тичини. Перша, з часу її першої появи окремим виданням у 1920 році, а згодом — у "Збірці збірок", "Золотому гомоні" (1922), не перевидавалася навіть частково, і лише в 70-х роках уривки з неї були надруковані у кращих советських розвідках про Тичину¹. "Чернігів", уперше опублікований 1931 року й повністю включений у третє (1932) видання поезії Тичини, у всіх подальших виданнях був скорочений лиш до двох віршів — "Мій друг робітник водить мене по місту і хвалиться" і "Ленін" (тобто, "Тут саме демонстрація проходить..."). Згодом було "реабілітовано" ще два вірші, й таким чином одна половина збірки стала доступною для читачького загалу². Доля обох збірок — ще один пам'ятник советському підходу до літератури, але якщо модель цензури — чи насправді самоцензури³ — навіть у її застосуванні щодо "барда Революції" добре відома, то історія "Чернігова" має особливий іронічний підтекст. Отож, хоча в цій книжці йдеться про вищою мірою санкціоновані теми, — індустріалізація, революційне завзяття, перебудова суспільства, сам Ленін, — й інтерпретуються вони з показною традиційністю, вона все ж зазнала тієї ж долі, що й "ідеологічно хистка" й "абстрактно гуманістична" збірка "Замість сонетів і октав". Незважаючи на кілька перших позитивних відгуків, зокрема прихильні рецензії поета Ніколая Асеева й критика А. Лейтеса⁴, негативні оцінки зробилися домінуючими. Причини такого осуду доволі очевидні, і що офіційнішим був критик, то відвертіше він подавав їх (оцінки) як "формалізм" поета і його "неспроможність узгоджувати форму й зміст". Вірець категоричних й відверто спрощених оцінок надibuємо у книжці Арсена Іщука: "Глибокі ідеї, велике історичне значення "Чернігова", твір, збудований з багатого й життєвого матеріалу, не були донесені поетом до читача, оскільки обрана ним форма не відповідала змісту. Тут поезія багато втрачає внаслідок кричущої невідповідності змісту і форми. Вражаючим прикладом цього є вірш під назвою "Ачи не есть се самі нахвалки або ж запаморочення від успіхів". Темою вірша є рік великого стрибка. Це складна, відповідальна, історично важлива тема. Вона вимагає таких художніх засобів, що забезпечили б емоційний контакт читача з ідеями, втіленими в даному образі. Слід піднесено й урочисто говорити про національні події, що є основою цього твору. Поет, однак, вибрав форму "частушки"...⁵ Звісно, відгоді такі критики, як О. Білецький (у його передмові до видань поезії Тичини 1957 й 1961 рр.) і особливо С. Тельнюк у недавньому дослідженні, робили спроби захистити "Чернігів"⁶. Але своїм намаганням щось пояснити й пом'якшити, вони роблять цілком очевидними як силу початкової ворожості, так і живучість тих поглядів, відповідно до яких цей твір і цей період є "хворобою росту"⁷. Подібний тип ретроградної поетики (вкупі, звичайно, з відмінними ідеологічними засадами) надихав емігрантського поета й критика Євгена Маланюка, коли він оголосив "Чернігів" "психопатичною збіркою автопародій"⁸. Однак, незважаючи на літературний догматизм обох таборів, "Чернігів" знаходиться аж ніяк не на манівцях, а в найголовнішому руслі поетичного розвитку Тичини; із синхронної й діахронної перспективи це не так відхилення від правильного шляху, як осердя його творчості.

По суті, "Чернігів" — ніщо інше, як "відсутня ланка" у складній еволюції поета; він є ключем до розуміння шляху (який для деякого є стрімким зісковзуванням)⁹ від "Соняшних кларнетів" і "Глугу" до "Партія веде" й пізнішої поезії. "Чернігів", словом, яскраво висвітлює різні зміни, що відбуваються в поезії Тичини, — в тематиці, просодичних й лінгвістичних засобах, в ідеології поета і його ставленні до репрезентованого світу. Він досягає цього завдяки майстерності, що унікальна водночас своєю сконденсованістю й короткочасністю свого розквіту. Як і в усіх попередніх книжках, стиль "Чернігова" неповторно самобутній, але це також остання збірка, де виражається така міра складності, яка асоціюється з ранньою поезією Тичини; пізніша творчість, тобто та, що залишилася неушкодженою офіційним прагненням звести все до спільного знаменника, досягла своїх естетичних ефектів іншими, "простішими" й традиційнішими засобами. Білецький, безперечно, має рацію, вважаючи, що "Чернігів" з огляду на його очевидний зміст започатковує новий період у творчості Тичини¹⁰. Після високо громадянських й трибунних моментів "Вітру з України" (1924) (порів. "Відповідь землякам", "За всіх скажу", "Великим брехунам"), пізні 20-ті засвідчують різке сповільнення ритму творчості й самовираження, насамперед у медитативній, самозаглибленій поезії "Кримського циклу" (1925) й у страдницькому й не менш рефлексивному, по суті, майже містичному "Чистила мати картоплю" (1926), за який Тичина був звинувачений народним комісаром Чубарем у "торгівлі націоналістичним опіумом під прапором пролетарського мистецтва"¹¹. Звичайно, медитативні, інтроспективні елементи й містичне відчуття єдності із всесвітом, природою і людською громадою також цілком виразно простежуються у "Вітрі з України". Проте своїм беззастережним зверненням до соціальної й колективної сфери "Чернігів" означив різкий відхід від попередньої поезії. Це виглядає так, неначе Тичина нарешті скорився імперативу, що його глибоко відчував, а в одному з віршів підкреслив тим, що вклав його в уста самої природи:

Весна встає, весна встає,
 весна до мене промовляє,
 дитя моє!
 Зеленими листочками,
 голубими очками:
 чом не горниш огнем-співом,
 чом не з колективом?
 Весна призналася до мене
 зеленими листочками¹².

"Чернігів", одне слово, реалістично відтворює "колектив", а отже — задає тон для переважної частини пізнішої поезії Тичини. Це здійснюється, однак, з використанням усього спектру поетичних ресурсів поета й без розриву тематичних нитей, що тягнуться з його попередніх збірок.

"Чернігів", що його сам Тичина називав "нарисом в поезіях", порівнювали з формою літературного репортажу¹³. Згідно з Білецьким, його героєм є "те саме місто, у якому поет провів своє дитинство й почасті роки ранньої зрілості, місто, що повернуло свою молодість завдяки радянській владі". "Час дії цієї збірки, — продовжує він, — охоплює один день, що є типовим не лише для життя нового Чернігова, але й для всієї Радянської України"¹⁴. Хоча ці спостереження містять елемент істини, вони вимагають глибшого дослідження. Таке дослідження буде тим доречніше, що очевидний зміст збірки (його Білецький вважає простим і відвертим)¹⁵ тонко визначається самим способом і манерою викладу. Йдеться не лише про питання, яке ранні критики розглядали як напруту між "формою" й "змістом" поезії. Тут навіть "зміст" — тематика — значно складніший, ніж здається напозір. Традиційний аргумент, що у цій збірці просто зображуються нові "соціалістичні" досягнення і що, крім того, "головний намір поета — відтворити пафос і героїзм робочих людей, відтворити високі темпи, з якими народ виконав завдання соціалістичної перебудови, активність, енергію й ефективність мас, що є основною рисою нової епохи"¹⁶, цей аргумент зводить складну структуру до вузького ідеологічного прочитання.

Ключем до цієї структури найкраще могли б служити, мабуть, драматичні принципи цього твору. Бо "Чернігів" насамперед є драматизацією нинішнього дня — драматизацією, однак, що своєю стилізацією, своїми формальними рисами, своєю конденсацією етосу цілого суспільства й своєю презентацією вибухонебезпечної, однотонної ідеології дуже нагадує сучасний відповідник містерії. Драматична тенденція, звичайно, цілком виразно простежується на протязі всієї творчості Тичини. У "Соняшних кларнетах" вона з'являється як драматична сцена (наприклад, "По хліб йшла дитина", "Одчиняйте двері"), як драматизована розповідь ("Скорбна мати", "Війна" й особливо "Золотий гомін") й практично в усіх інших віршах як драматизація ліричного сприйняття. У ранній період вона найповніше втілюється у "феєрії-драмі" "Дзвінкоблакитне" (1915 — 1917) і психодрамі "Розкол поетів" (1919)¹⁷. Пізніше "Замість сонетів і октав" ґрунтується на унікальному монтажі рефлексії й драматичної сцени. Хоча прямолінійна й традиційна драма (чи "драматична поема", як називає її Тичина) "Шевченко і Чернишевський" (1939) не зовсім вдала, два інших його довгі твори, героїчний епос "Шабля Котовського" (1938) і "симфонія" "Сковорода" (1920 — 1940), демонструють драматичний принцип на високо ефективному й майстерному рівні. Вміння Тичини викликати "трансцендентний" драматизм виявляється у його чудовому (і довго забороняваному цензурою) вірші "Чистила мати картоплю". Поява божевільного батька, який вважає себе Богом, віддає тотальну, містичну драматичну напругу, що охоплює всю реальність — неживе й людське, земне й величне:

Навстіж з розгону розкрилися двері, і звідти кричало:
Падайте долу: явився Христос! Зустрічайте, співайте,
Бийте в кімвали, тимпани: явився Христос-бог і цар ваш!
Тиша настала. Чавун зашипів. Грізно-синя — тиша — у

вікнах —

Благословляючи направо й наліво, увиходив
до хати бог: у сорочці під поясок,
босий, лоб узенький і два пальці.
Бог: Утомився я! Сяду, посижу. А що там ти вариш?
Знаєш, сьогодні возносись на небо і так було жалько,
Так же вас жалько.

"Чернігів" переважно позбавлений подібних містичних обертонів. Однак, як ми згодом пересвідчимося, він втілює драматичну тенденцію Тичини на різних рівнях своєї структури: від загальної будови, де центральні проблеми з'являються як актори на сцені й одержують "сценічні вказівки" засобом діалогу між поетовим "я" й архетипним робітником, до драматичного змісту окремих віршів і, нарешті, до найменших семантичних й поетичних одиниць, виповнених динамікою та енергією.

Сутнісною, визначальною рисою того драматичного портрету, яким є "Чернігів", служить його зосередженість на "народі" й супровідне використання форм і засобів популярної літератури. Залишаючи на потім докладніший аналіз, ми можемо зараз відзначити кілька етапних моментів цього розвитку. Передусім "Чернігів" знаменує початок переходу Тичини в 1930-х роках до популярних бурлескних й просто-народних форм: цей процес сягає найвищої точки — і є найбільш успішним — у вже згаданій гомерично-гоголівській поемі "Шабля Котовського", але йому також належить провідна роль у збірках "Партія веде" (1934) і "Чуття єдиної родини" (1938). Тичина вдається до традиції українського в е р т е п у та інтермедії XVII і XVIII ст.: й досягає різних, переважно комічних ефектів через характерне співставлення низького й буфонядного з піднесеним і книжним стилями (хоч і не в "Чернігові"). Залишилося непоміченим те, що ці форми набули поширення на українському літературному терені. Зокрема це було в дусі "Літературного ярмарку", альманаху офіційно розпущеного ВАПЛІТЕ¹⁸. Протягом свого трохи більше ніж річного існування й перед лицем дедалі загрозливішого офіційного невдоволення тут продовжували публікуватися твори високої літературної проби, що належали різним "опозиційним" письменникам¹⁹. Альманах й справді функціонував на штиб ярмарку, змішуючи різні неоднорідні матеріали й висуюючи певного (анонімного)

письменника — вигаданого "Ярмарком", що представляв фіктивну редколегію із 697 членів, — на роль церемоніймейстера для кожного випуску²⁰. Його поточний коментар (переповнений багатьма прихованими езопівськими натяками) прямо називався інтермедією. Таким чином різні об'єкти дискурсу — люди з вигаданого натовпу, такі письменники, як Бажан або Гофман, чи оселедці в бочці, — матеріалізувалися й долучали свої голоси до поліфонії ярмарку. Динаміка, життєвість і невгамовне відчуття комічного подавалися, як основні характеристики української традиції й сучасної "молодої України", і цей портрет одержував історико-літературне підтвердження завдяки посиленням не лише на інтермедії, але й на гоголівський всеукраїнський Ярмарок²¹. Ці ж характеристики вкупі з центральним поняттям суєтного мікрокосму України становлять також осердя "Чернігова" Тичини.

"Чернігів" також цілком відверто збудований як цикл повідомлень, що безпосередньо належать народові. Така проекція vox populi, як один з варіантів згаданого вище використання народних форм, характеризує поезію Тичини 30-х років, — передусім у "Партія веде", але також у поезії воєнного часу "Перемагають і жить". (У певному сенсі це можна вважати перехідним етапом між ранньою імпресіоністичністю, символічною й переважно "суб'єктивною" фазою і пізньою "об'єктивною", де він відкрито прибирає поставу квазіофіційного речника нації, як свідчить воєнний вірш "Я утверджуюсь". Проте така періодизація ускладнюється тим, що від самого початку творчого шляху поета легко простежується співіснування інтимних і трибунних елементів, — порівняймо, наприклад, поезію, що передує "Соняшним кларнетам", чи "За всіх скажу" ("Вітер з України"). Визначальною різницею є, радше, ступінь домінування тієї чи іншої тенденції, а також цілковите прийняття офіційної лінії у пізній "громадянській" поезії). Проекція голосу народу має в "Чернігові" подвійний ефект. По-перше, ефект тематичний й ідеологічний: мірою того, як його почуття й слова стають матеріалом поезії, народ, робочі люди обожаються, а їхні цінності стають новою естетикою — достоту, як і передбачав Тичина в "Розколі поетів"²². Інший ефект значно витонченіший. З огляду на драматичну структуру поезії і внаслідок прямої мови "акторів" особа поета зникає — він стає всього лиш глядачем, чия присутність згадується чи передбачається тільки у "сценічних ремарках", тобто у назвах віршів. Однак, по суті, це ілюзія, бо те, що встановлюється насправді, є формою естетичного відчуження: особа поета дистанційована, "захована", проте вона простежується чітко, але не завдяки суб'єктивним чи ліричним імпульсам, а почерез формальні засоби самої поезії. Важливо, що між тематичною і формальною сферами з'являються напрута й іронія, а ортодоксальна ідеологія врівноважується суб'єктивними нюансами.

Перший вірш, "Мій друг робітник водить мене по місту і хвалиться", вводить головну тему "Чернігова" — динамізм великих соціальних змін чи, як сказали б советські критики, "пафос" індустріалізації й п'ятилітнього плану.

У трьох описових і трьох моралізаторських строфах задається різко войовничий тон для всієї книжки, а також звучать конкретні мотиви, що розроблятимуться далі: перетворення колишніх "рабів" у робітників-архітекторів майбутнього ("учора ще ж раби..."), імператив цілковитої, по-справжньому безжалісної відданості ("ні жалю, ані жалощів нема..."), безмежні перспективи будівництва й енергія ("Забудовуєм високо і гордо... Ще ж лежать під землею багатства..."). Але, попри новизну тону, ідея вірша все ще виводиться з попередньої поезії Тичини й моделює її мотиви. Таким, наприклад, є вітання нової урбанізованої України, що було виражене (звісно, з більшими ваганнями й нюансами) на десятиліття раніше у циклах "Вулиця Кузнечна" і "Харків" ("Вітер з України"). Ще більш вражаючою є розробка теми молодості й молодечого зав'язання. Безпосереднім передвісником войовничої, моралізаторської тональності була "Пісня комсомольців", прообраз пісень зі збірки "Партія веде"²³. Наприклад:

То не вітер з двох боків
з нашого і з того, —
то завихрилося скрізь
бурано і мною, —

Молодого, молодого,
молодистого!

Безмежний оптимізм, оп'яніння молодістю ("Та хіба не завше молодь / молодіша од усіх") є також визначальними моментами "Соняшних кларнетів", а рефрен трьох останніх строф: "щоб сила життяна / влила прийдешнім поколінням / вина"-виразно перегукується із "Золотим гомоном", поемою про стихійне, національне відродження, де поет, по суті, отожднений з нацією, виголошує:

І всі сміються як вино:
І всі співають як вино:
Я — дужий народ.
Я молодий!

Але структурою, що надирає цю тему і стає концепційною віссю усього циклу, є співвідношення ідеї та реальності. У своїй ранній творчості Тичина також зіставляв конкретне вираження "важкої реальності" з ідеєю чи навіть "метафізичною природою" феномена. Найкращим прикладом тут може служити розгорнута медитація про ідею й реальність Революції у "Замість сонетів і октав", але подібне зіставлення простежується також у таких мініатюрах, як "Одчиняйте двері". У "Чернігові" ідея й реальність відверто взаємозв'язані. З одного боку, йдеться про ідею, що стала плоттю, — як це найбільш стисло виражене у третій строфі:

Через річку ліниву і сяйну
що мутна ж та розслаблена уся
нова вже мисль явилася
Мережно-пружна стекла й стисла
мисль напориста
перекинулась повисла
в формі дужого моста.

Подібним чином, у наступній строфі — гальванізація великого зусилля ("Прокладаємо ріжем ламаєм") саме лише ідеєю ("бо це ж спланованість сама"). З другого боку, це перетворення конкретних фактів і подій в ідеї або в абстрактну реальність, як тоді, коли — у другій строфі — сталі рейки творять історію.

Проходять рейки через по
летять історію історять, —

або ж коли плоди будівництва й індустріалізації стають "філософією доби". Отож, від початку, процес змін — всеохопний, включає водночас фізичну і духовну сфери.

Другий вірш, "Купуємо газету", безпосередньо занурює нас у цей новий світ через його найбільш розповсюджені прикмети — мас-медіа й офіційну ідеологію. Як контрапункт до попереднього вірша, тут фокус уваги "міжнародний", а тональність сатирична. Ми надібуємо актуальність, що її й сподіваються від газети, — і передається вона (актуальність) не лише звітом про вибори в Німеччині, але також лайкою на адресу соціалістів, які вважалися тоді Комінтерном ще більшими негідниками, ніж фашисти ("Тремтить соціаль-цергібелі..."). Однак цей інтелектуальний і політичний примітивізм, такий типовий для зображуваної советської реальності, двозначно відчужується. Твердження відверто запозичуються з газет, а не висловлюються ліричним героєм поета: крім того, як наслідок цього і як протипага до убогости думки, вони максимально стилізуються. Як ми згодом пересвідчимося, лексичні й просодичні риси цього вірша чітко засвідчують зв'язок Тичини з авангардними тенденціями російської й української поезії.

Наступний вірш, "Зустрічаємо комсомольців обурених украй і знову шкідництво викрито", підтверджує наше сприйняття органічної й поліфонічної природи "Чернігова". Ображені комсомольці, що викривають якийсь "саботаж", могли б зустрітись як на вулиці, так і на газетних шпальтах (мало важить, де саме), — феномен є типовий для суспільства й суттєвий для його драматичного зображення. Найбільш вражаючим аспектом їхньої мови є спосіб, у який семантичні структури, здається, зазнають руйнації. Тут переважають неповні речення, загальне гарячкове нагромад-

ження фраз, нервові повторювання й затемнення слів і понять, що ефективно віддають перегріті емоції й фанатичну відданість достоту, як про це зазначено у назві.

Однак за позірною бурхливістю знову з'являються ідеї, вкорінені у ранню поезію Тичини. Перша, виражена у вступній строфі, є болісним усвідомленням, що, яким би не був її прогрес, людина завжди має свій темний бік. Його, звісно, можна відкинути ідеологічно, як політичний саботаж (і назва сприяє такому спрощеному прочитанню), але вже саме формулювання, — "Яремне рабське ігове", — нагадує рефрен "Пляжу" з "Кримського циклу": "Які ще раби ми, які ще раби!" — і відверто стосується глибоких людських вад, що їх не можуть виміряти чи пояснити з допомогою політичних критеріїв. Як сказав син у "Війні":

Немає... ворога
Та й не було.
Тільки й єсть у нас ворог —
Наше серце.
Благословіть, мамо, шукати зілля,
Шукати зілля на людське божевілля.

У свою чергу, згадка про "своє" у другій строфі нагадує завершальну антистрофу "Замість сонетів і октав":

Орел, Тризубець, Серп і Молот... І кожне виступає
як своє...
Своє ж рупниця в нас убила.
Своє на дні душі лежить.

Оптимістичний удар у відповідь, надія на нове життя, виражена у третій строфі:

рости ушир увись
злеті аеропланами
Заливчими Еланами
в майбутнє колосись, —

також має глибше ядро. Бо рядок "Заливчими Еланами", з його образом заливних ланів, згадує двох письменників, тісно зв'язаних з революцією і українським літературним ренесансом²⁴, і засвідчує, що тут, попри офіційну галасливість, присутня також українська історична перспектива. Останній рядок, "в майбутнє колосись", виявляє віру, що нація — позаяк вона є непрямим об'єктом звертання — даватиме плоди, спадщину її синів, збережену землю. Тут наявне пряме продовження образності витонченого вірша "Гнатіві Михайличенку" (вірш довго був заборонений цензурою, а Михайличенко, як і Заливчий, офіційно забутий)²⁵; ототожнення революційного поета з його народом, злитість його мученицького жереба з народною долею простежуються цілком виразно:

Не уявляєм, як ти тлієш,
як у землі сирій лежиш, —
бо завше ти живєш, гориш,
бо вічно духом племєнеш.
Що ти воскресєш, зазорєш,
в мільйонах встанєш, закипиш:
чого, чого, народе, спиш,
чом не дерзєш ти, не смєш?

(І, можна додати, Тичина також проектує на себе цю злитість з народом і безсмертність у ньому в своєму заповіті — "Ще не раз колись розквітну")²⁶.

У "Чернігові", однак, ідея народної спадщини залишається у підтексті, не тільки щоб уникнути звинувачення у буржуазному націоналізмі (в якому Тичина звинувачувався так само, як практично будь-який інший український письменник)²⁷, але насамперед з огляду на відмінний фокус уваги його поезії. "Зустрічаємо комсомольців", по суті, віддає крикливу чванькуватість і впевнену передбачливість. У наступному вірші це сягає ще більшої інтенсивності. Сама назва "А чи не єсть се самі нахвалки або ж запаморочення від успіхів" нагадує славнозвісну промову Сталіна, де той закликав постійно остерігатися самовпевненості²⁸, тоді як сам вірш

переказує цілі нового п'ятилітнього плану. За вже встановленим взірцем, мінімальний семантичний заряд, де думка зведена до гасел, виражається напрочуд винахідливими лінгвістичними й формальними засобами. У попередньому вірші ми бачили, як розум жертвував гіперболі й багатослів'ю, наприклад, у рефрені: "Чи облавом чи звалами / а Захід все ж обвалимо / щоб далі знов йти". Тепер це доводиться до краю:

Нехай Європа кумкає
а в нас одна лиш думка є
одна одна турбація
традицій підрізація
колективізація

Не батькова не неніна
дочка і мас і Леніна
ця думка усім звідомлена
незламлена незломлена
переусвідомлена.

Тут знову словесний гіперболізм ("переусвідомлена", "пере-пере-будемо") нагадує ранні мотиви Тичини, зокрема "плакатні" вірші "Глугу" (наприклад, "Перезорюють зорі"). Однак головний ефект — комічне, буфонадне перебільшення. Такі рядки, як "традицій підрізація / колективізація" (напрочуд точна характеристика), чи величання нової великої ідеї ("політехнізація", "колективізація" чи "фондоусуспільнення") донькою мас і Леніна, й справді можуть розглядатися, як пародійні, про що й говорить шокований Шаховський²⁹. Ефект, безперечно, навмисний. Наприклад, опис ідеї у четвертій строфі, як "звідомлена / незламлена незломлена / переусвідомлена", ніщо так не віддає, як перетворення цієї ідеї у бурмотіння; слід лише додати — "замаляна". Словом, злободенна торгівля гаслами зображується належним чином, а самі словесні засоби стають формою езопівського коментаря. Тим не менш, як ми переконаємося, вербалізм і заклинання мають також глибше, некомічне значення.

Два наступні вірші продовжують драматизацію позицій і етосу його суспільства, коли робітник — функціонально церемоніймейстер чи режисер — сигналізує нову тему: роль класового ворога, що спочатку символізується українськими емігрантами у Варшаві, а потім історичним роздумом про революцію 1905 року. Складна назва першого вірша — "Після чого зрозуміло, — робітник каже, — чого Укр-Варшавському сміттю так зараз весело, — знову підкреслює характерну еліптичну і тавтологічну конструкцію Тичини. Причину для зловтіхи з поляків і українських емігрантів ("Укр-Варшавське сміття") можна з'ясувати із заключної строфи попереднього вірша, де відверто йшлося про політичну ізоляцію й загальні економічні труднощі Радянського Союзу:

Нехай ми ізольовані
хай дні в нас мозольовані...

Тим-то цей вірш претендує на те, щоби бути нищівною відповіддю на їхню Schadenfreude. Поруч з розмаїтими актуальними згадками (про економічні й політичні проблеми Польщі Пілсудського у третій і п'ятій строфах, її імперських амбіцій у четвертій строфі, гаданого прислужництва українських емігрантів) цей вірш, більше ніж будь-який інший, виявляє елементи інтермедії й бурлеску "Чернігова". Вони коливаються від непристойної вульгарності ("до шляхти польської задком наліплени наклеєні") до удаваного співчуття ("Пани мої ріднесенькі...") й таких фольклорних засобів, як зменшувальні форми, синонімія ("собаки сучині"), сама метрика і, найочевидніше, народне прислів'я у четвертому рядку кожної строфи.

Якщо "Після цього зрозуміло" — політичний памфлет, то наступний вірш, "Дулись пани й 25 літ тому робітник згадує 1905 рік на Чернігівщині", уособлює популярну історію. Хоча тут і немає наміру насміятися, спосіб вислову, образність і прийоми не менш бурлескні, ніж у попередньому вірші. Проте в цьому випадку майстерний розвиток є способом, у який Тичина утверджує нюанси й поліфонію

навіть у межах звіту, стилізованого під "примітив". Відлуння фольклорної розповіді, наприклад, надibuємо в серії з трьох риторичних питань на початку першої строфи, а також у повторі — лише з незначною варіацією — вступних рядків другої й третьої строф: "Бурхали та все ще мало... Били їх та все ще мало...". Але найефективнішим засобом стилізації усної розповіді є питання, що трапляються в четвертому рядку кожної строфи. Вони нагадують втручання якогось наївного слухача, і оповідач — досить цікаво часом — дає на них чітку відповідь (строфи третя і шоста), а часом, здається, ігнорує їх. Контекст розповіді розширюється мірою того, як робітник робить ремарки в кожній строфі. Цей улюблений тичинівський прийом має, можливо, подвійну мету. Ремарка може розглядатися як така, що адресована особі поета, оскільки він (краще ніж, скажімо, наївний співбесідник) міг би зрозуміти згадку, наприклад, про "Fata morgana" Коцюбинського чи про перше (не друге!) ліонське повстання. (В останньому випадку слово "розуміється" підкреслює втаємничену природу цього спілкування). Водночас ці ремарки можна розглядати як усний еквівалент — бо спосіб їхнього вислову й справді нагадує невимушену розмову — приміток чи глос, що їх мусять мати будь-яка "поважна" історія. Хай там як, вони посилюють драматизм вірша.

Наступний твір веде нас до завершення "Чернігова", хоча не до його кульмінації, як дехто вважав³⁰. Довгий час один з двох віршів "Чернігова", якому поталанило уникнути цензури (поруч з "Мій друг..."), завжди називався "Ленін". Але, як свідчить повна назва: "Тут саме демонстрація проходить геть шкідників смерть інтервенції" — це, безперечно, частина драматичної структури, що аж ніяк не претендує на виділення з огляду на ідеологічне значення. Як і завжди, назва суттєва, позаяк вона вклучає вірш у контекст цілого, як сцену п'єси, виявляючи таким чином її структуру й висвітлюючи вузлові асоціації. Нам повідомляється, що проходить демонстрація, а друга частина назви є ніщо інше, як транспаранти в руках демонстрантів чи, більш імовірно, гасла, які вони скандують: "Геть шкідників!" "Смерть інтервенції!" Вступне слово "Ленін", — написане великими літерами достоту, як і назва, — лиш одне з таких гасел; це — гасло гасел, найбільш стимулюючий лозунг із усіх можливих. (Менш імовірно, що йдеться про знак чи портрет Леніна, бо робиться певний наголос на вербальних вимірах. Проте, якби "Чернігів" ставився на сцені, то портрет Леніна був би доречний). Текст вірша є реакцією, резонансом, що викликаний цим потужним ім'ям. Більше того, він підтверджує висловлений на самому початку принцип, — влада втіленої ідеї. По суті, про це вже цілком відверто йшлося наприкінці попереднього вірша, де згадки про революцію в дії ("Ради і Кронштадт і Шміт / профспілки як динаміт" супроводжуються таким поясненням у "примітці": "А все се зробила ідея збройного повстання"). Тепер архітектор цієї Революції й реальність "Чернігова" звеличуються. Його ім'я є каталізатором-ідеєю для великого зрушення, хай це буде Революція ("буря") чи побудова Соціалістичної Робітничої Держави:

ЛЕНІН

Одно тільки слово

а ми вже як буря...

ЛЕНІН

Всього лиш п'ять літер

а скільки енергій...

Як показує вірш, вона, як і всі великі ідеї, живе й після смерти вождя. Останні чотири строфи — клятва вірності й беззастережної відданості його принципам, що її дає вся громада³¹. Тут, звісно, найвне сильне відлуння промови Сталіна на смерть Леніна³². Це є також осердям офіційної світської релігії у світі "Чернігова".

Кульмінаційне вираження цієї релігії й цього світу дається в заключному вірші — "Стара Україна зміниться мусять". Ситуацію можна легко уявити як фінальну мізансцену, де мандрівний поет і робітник, демонстранти ("демонстрація") з попередньої сцени-вірша, комсомольська молодь, справді, всі актори об'єднуються в заключному твердженні, що синтезує весь твір. Незалежно від того, як розглядати

драматизм "Чернігова", — аналогічно до кантати (з її нарративною розбивкою сольних "арій" речитативами й хорами) чи як лібретто історико-ідеологічної фольклорної опери в дусі "Схід червоний", — цей останній вірш є крещендо. Факт, що його декламує чи співає все товариство, знову чітко сигналізується назвою, яка, на відміну від інших, є загальною й всеохопною. Але якщо обрамлення однозначне, то сам вірш складний.

До певної міри "Стару Україну" можна розглядати, як каталог злободенних марксистсько-ленінських формул: зазначалося навіть, що тут Тичина прагне втілити в поетичну форму марксистську "філософію", що її він, подібно до інших письменників ("інженерів людських душ"), студював на "спеціальних семінарах"³³. Таке советське тлумачення мотивації (а відтак — поетики) твору, безперечно, банальне. Навпаки, не поет підпорядковується цій філософії, а, радше, остання поглинається й перетворюється у вищу поетичну візію. Прикметно, що елементи цієї візії типові й ортодоксальні, але висвітлення їх нетрадиційне. Отож, маємо "закон діалектики", перетворення кількості в якість, телеологію неблаганної історії, що служить кульмінацією кожної строфи; маємо також абсолютну гіперболу советської (зокрема сталінської) риторики:

Отже перепони всі досліджено
отже глибини всі розгадано
отже з'ясовано всі недомудрення...

Ми маємо типову самокритику (третя строфа), відтак — самонастанову (четверта і п'ята строфи) і, нарешті, архетипну метафору корабля держави у його величному, але небезпечному плаванні³⁴. Очевидний семантичний план, однак, підпорядковується далекосяжним застереженням (і цей термін навряд чи віддає викликані суттєві зміни). Першим "фільтром", здається, виступає іронія. Вступний рядок ("Перекочовуючи насичуючись"), що його можна розглядати, як конкретні посилання на демографічні переміщення із села до міста і на поліпшення в сільському господарстві, вже подає феномен у правдивому чи "натуралістичному" світлі. Три наступні рядки, зокрема "кількісно якісно перехлопуючись", здається, спрощують абстрактні ідеї до рівня пародії. Так само, оптимізм вже цитованих раніше рядків наступної строфи спрощений до рівня глупоти. Проте, хоча можливість іронії і не виключається, позаяк іронія властива естетичній дистанції, яку Тичина витримує на протязі всього циклу, вона не є визначальною тональністю. Причина не в тому, що певні елементи, — такі як кочове блукання, "перехлопування" кількості в якість, "руйнування" старовини, — стають доречними з огляду на метафору корабля, що пливе крізь буремні моря. Радше, вона в тому, що домінуючим стає інший і наполегливий тон. Йдеться про тон чи ауру, що прагне віддзеркалити те, що (не маючи кращого терміна) можна було б назвати квазі-містичним досвідом людини перед лицем трансцендентних, вічних сил. До певної міри це космічні сили ("поршнями / ходить двигот по всесвіту"), оспівані Тичиною раніше ("В космічному оркестрі"). Це також неблаганний потік життя й потреба прийняти його й рости разом з ним, що були виражені пізніше у "Похороні друга". Тут же оця трансцендентність виступає насамперед Ідеєю чи Владою Історії, найпростіше осягнутою як майбутнє. Мається на увазі не раціоналістичний абсолют Маркса і Гегеля, а щось таке величне, як Божество, і "Стара Україна" є ніщо інше, як псалом йому. Псаломні риси вірша встановлюються не лише на семантичному рівні, тобто у боротьбі за майбутнє і в бажанні здобути принаймні його фрагмент:

Розженімось шокнім по історії
може одкришиться нам виламок
од не з в и ч а й н о г о майбутнього, —

у зізнанні про свою слабкість і мізерність на його тлі (третя строфа) чи, нарешті, у палкому закликів стати досконалим і більш схожим на нього (четверта строфа). Цілковите відчуття цього досвіду, що структурно дуже нагадує релігійний, покликаний також віддавати несемантичні елементи. Вірш має напрочуд гучну інстру-

ментовку з багатою алітерацією, внутрішніми римами й загальною звучністю, що особливо підкреслюється його тонічним метром. Рядки, як зауважив один критик, нагадують льодорізи, що трощать корабель³⁵. Регулярність, повтори, потік довжелезних синтаксичних періодів надають цілому сильного відчуття магічного закляття, яке сягає кульмінації внаслідок поступового наростання, а відтак раптового зниження ритму в останньому рядку кожної строфи. Тут спостерігається найефективніше злиття значення, звучання і ритму. Заклинання майбутнього — "до незмірного... од незвичайного... від непосидючого... від неспокійного... від нестаріючого... до незмірного майбутнього", — здається, перегукується із синонімами Бога, що надibuємо у християнській літургії (як у рефрені, "Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас"). Хоча немає жодних сумнівів, що Тичина доволі рано зрікся християнської догми, очевидно також, що глибинна структура емоційної відкритості до безмежного й віддуку на нього з ним залишилася.

Відтак ми наближаємося до вирішального моменту. Відчуття причетності до великих, трансцендентних сил — Революція, нація, космічний оркестр, — було очевидною рисою ранішої поезії Тичини. "Найчистіше" — тобто найменш актуально і найбільш "містично" й емоційно — воно було виражене у вірші-маніфесті "Соняшних кларнетів":

Я був — не Я. Лиш мрія, сон.
Навколо — дзвонні згуки,
І п'ямі творчої хитон,
І благовісні руки.

Прокинувся я — і я вже Ти:
Над мною, піді мною
Горять світи, біжать світи
Музичною рікою.

І стежив я, і я веснів:
Акордились планети.
Навік я взнав, що Ти не Гнів, —
Лиш Соняшні Кларнети.

У "Старій Україні" відчуття себе частиною космічного ритму (у "Сонячних кларнетах": "У танці я, ритмічний рух, / В безсмертнім всі планети") подається в іншому ключі: вірш забарвлено особливим страхом чи тривогою, що їх можна розглядати як неповторну тичинівську форму *timor dei*. (Зрозуміло, що на цьому глибшому рівні вірш більше не визначається виключно мізансценою і *vox populi*; він чітко відрізняється від інших своєю ускладненістю, і тут голос поета найбільш відчутний. З іншого боку, це відчуття тривоги перебуває в злагоді з усім "Черніговом", бо, як ми пересвідчилися, тут зображується ціле суспільство і етос, а не просто соціально-реалістичне святкування "досягнень").

Сприйняття гнівного Бога, зловісних сил, повної протилежності почуттю, вираженому у "Соняшних кларнетах" ("Навік я взнав, що Ти не Гнів..."), не нове для Тичини. Воно надихає "Замість сонетів і октав" й виражається в апокаліптичних нотах таких віршів, як "Месія". Найбільш стисле формулювання його надibuємо у вірші "Вітер" — у моторошному питанні тих, хто рятуються від Революції: "Що ти за сило еси?". У кульмінаційному вірші "Чернігова" глибинний страх подається витончено й на різних рівнях. У вступній (і заключній) строфі відсутні "негативні" елементи, за винятком, мабуть, загальної згадки про перебування на невідомих водах (і ця тривога далі посилюватиме кожен епітет для майбутнього). Проте у другій строфі вже наявна дисонуюча нота. Наполегливе ствердження досягнень з анафоричним "отже" завершується приглушеним "може одкришиться нам виломок / од незвичайного майбутнього". У наступній строфі образ цього простого фрагмента розвивається у широку картину невдачі й невідповідності:

Як часто з дрібного незадоволені
ми зневіряємося хилимося падаєм
ми спотикаємося глухнемо
і нам уже не чути як поршнями
ходить двигот по всесвіту
від не п о с и д ю ч о г о майбутнього

Напучування наступної строфи виявляє повсюдні пастки, навіть у прийнятті:

включайтесь та не млявістю байдужого
не божевільям і не одчаєм сп'янілого...

Нарешті, коли вводиться образ корабля, то оточення цілком похмуре, а мандрівка визначається виключно небезпеками й відсутністю будь-яких чітких орієнтирів:

Одплили а вже далеко від берега
над глибинами суховійно негодяно
корабель здригається поршнями
ходить двигот такий же по всесвіту
від не с т а р і ю ч о г о майбутнього

Коли вступна стаття нині повторюється, то ми бачимо, що її твердження висловлюються перед лицем невідомих небезпек; вона, здається, інтуїтивно вловлює (аналогічно до передбачення останнього рядка "Замість сонетів і октав"), що курс, який лежить попереду, — в дійсності, сталінізм 1930-х — не схожий на жоден з тих, що ними доводилося мандрувати раніше. Поруч з цією замкнутою конструкцією й відсутністю будь-якого чіткого рішення існують несемантичні елементи, що творять відчуття тривоги. Передусім це наполегливий, невблаганний ритм, який, на відміну від попередніх віршів, не виказує жодних відхилень від норми, вигуків, натяків на індивідуальність. Натомість маємо перебільшене відчуття безособовості. Людина, пасажир на Кораблі Держави, немає ніякої можливості вплинути на його курс; все, що вона може зробити, як ми бачимо з настанови в четвертій строфі, це стати частиною процесу й почати його усвідомлювати.

* * *

Говорити про формальні властивості "Чернігова" — говорити про його значення. І справа тут не лише в тій загальноприйнятій ідеї, що форма й зміст в поезії невіддільні, але й у програмній природі самого твору, "Чернігів" виражає сутність нового життя різними способами, але насамперед шляхом вловлювання його звуків і ритмів. Ніде у всій своїй творчості Тичина не використовує так широко мову газет, партійних гасел і закликів, повсякденних зворотів, популярного гумору й "агітпропівських" ідіом. Найкращим прикладом тут можуть служити його вилетення славнозвісних моментів із сталінських промов: вищезгадане відлуння промови "Запаморочення від успіхів", а також панегірика Леніну з його барабанним "клянемся тебе, товарищ Ленін..."³⁶ (Тичина, по суті, доволі прозоро натякає на Сталіна терміном "залізно" — тобто "Клянемося клятвою залізно"). Характерно, що він цілком готовий оголити прийом, як, наприклад, у вірші "купуємо газету", що переповнений газетним жаргоном й римуванням неологізмів, а якщо треба — екзотичних, "неможливих" слів: чвартія-компартія, ересня-вересня тощо.

Справді, неологізми — центр тяжіння формальних пошуків цього твору. Вони можуть бути різних видів, скажімо, основуватися на власних іменах ("Стаління", "Заливчі Еллани", "непманочє", "польшизується" тощо) або на словах іноземного походження ("ігове", "пся-кревина", "цергібелі")³⁷; вони можуть бути емоційно нейтральні ("оклиння", "спланованість", "проладано", "голубосизяно", "покорщина") чи комічні й вульгарні ("зарізякано", "оєвропеєні", "дрипапана" тощо)³⁸. Зокрема остання категорія використовується, щоб встановити іронічний контрапункт і дистанцію між поетом і репрезентованими масами. Найбільш стисло це

виражається у вірші "А чи не есть се нахвалки..." — "відповідь" на сталінську настанову. Насмішка тут немінуча — насмішка не так над даним феноменом або метою (наприклад, над колективізацією), як над безумними масштабами його розповсюдження. Звідси — неповторне "Нехай Європа кумкає...". Тлом чи "моделлю" тут служить псевдосоціологічний жаргон журналістики й пропаганди, створення слів для означення "процесів" ("підризація") або "станів свідомости" ("пересвідомлена", "переперебудемо", "недомудрення" тощо). Неологізми "Чернігова" становлять надзвичайно високий відсоток усього лексичного запасу, — безперечно, найвищий у поезії Тичини і найімовірніше вищий, ніж у будь-якому довшому творі сучасної української літератури. Можна додати, що це справедливо без урахування "логічних" неологізмів, а саме: такі несподівані, але дуже промовисті (й іронічні) вислови, як "у всі знання зуємось", "не одним її фашизмом пожмакано", "кількістю якістю перехлюпоуючись" тощо. Коротше кажучи, слово є центром уваги. Але воно виноситься на авансцену не лише завдяки різним формам "будування" чи "словотворення". Подібний ефект досягається також "руйнуванням" слова, створенням анжамбоманів у самому слові. Останній засіб використовується рідше, — по суті, лише двічі, і обидва рази у першому вірші "Мій друг...". Так, у першій строфі це гра із словом "перенятий":

Доганяємо їх доганяємо
як коня що вітрами переня
ти й бачиш сам ростем шодня, —

і в другій — з "полем":

Де хилилась вербичка у полі
там тепер паротягове депо
проходять рейки через по
лягяь історію історяь.

(Тичина любить цей прийом, що добре імітує потік і елізію природної мови. У вірші "Пісня трактористки", наприклад, одна строфа закінчується "та й поїдем, та й пої...", а наступна розпочинається "Дим димок од машин...". На жаль, тут також дається взнаки важка рука цензора, що звикла завжди розставляти крапки над і: у всіх подальших виданнях "Чернігова" прикрі "пропуски" заповнені). Третя строфа "Мого друга", однак, вказує напрям, в якому цей прийом вдосконалюється. Коли Тичина римує "сяйну" з "уся" (типова для цього вірша неточна рима), а потім починає наступний рядок з "нова", то ми бачимо, що скорочення слів ефективно продовжується вишуканою гамою внутрішніх рим. Зрозуміло, що ці та інші аспекти віртуозної інструментовки "Чернігова" вимагають окремого дослідження.

Домінування усного слова й живої мови сильно віддзеркалюється у розмірах й ритмах "Чернігова" і, не в останню чергу, в цілковитій відсутності розділових знаків. Вже зазначалося, що деякі вірші, зокрема "Купуємо газету", "А чи не есть се нахвалки..." і "Зустрічаємо комсомольців", наближаються до складних тонічних й силаботонічних принципів частушки³⁹. Крім названих віршів й написаного регулярним амфібрахієм і ямбом "Тут саме демонстрація проходить", у "Чернігові" переважає тонічний розмір. Так, у "Старій Україні" наявні два смислові наголоси в кожному рядку (у вступному рядку це також збігається із словесним наголосом). У першому вірші "Мій друг" на кожний рядок припадає три наголоси, за винятком двох останніх рядків, "рефрену", що має два (і в останньому рядку четвертої і п'ятої строф — лише один). Складніша зміна тонічного розміру в "Після цього зрозуміло" і "Дулись паня". Проте ефект динамічного, неспокійного, природного ритму й нових темпів і енергій досягається скрізь. Для Тичини це єдині адекватні засоби для передачі нового "змісту", що визначається самим "народом":

У нас доба індустрії
в нас темп і тлум понтонові
туди і дні двотонові
залізобетонові

Нарешті, слово чи людська мова є також найглибшою темою "Чернігова". Кожен вірш без винятку зображує чи безпосередньо згадує хвастоші, прокляття або вигуки. Крім самої назви першого вірша, можна навести такі приклади:

Ми славимо ми хвалимо...
О ні ми ясно кажемо...
Нехай Європа кумкає...
Хвалився колись хвалько а зараз знов хизується...
Чому хвальба чому ще й черні...
Клянємся клятвою залізно...

Такому вибуху галасу ("запереченням старого вибухаючи") протиставляється тема глухоти, що вже була запроваджена у вірші "Мій друг" ("аж глухим догукнулася луна"), але на весь голос звучить у "Старій Україні": "ми спотикаємося глухнемо / і нам уже не чути як поршнями / ходить двигот по всесвіту..." Ця глухота, з одного боку, є неспроможністю досягнути нову реальність, чимось, що нагадує "І буде так" з "Плугу":

І буде так —
Сліпі: де ж те небо — я не бачу?
Глухі: мені здається, правду б я почув!
Каліки: плачу,
Од болю кричу!

З іншого боку, як підкреслює недоконаний вид дієслова ("глухнемо"), це неминуча людська реакція на повсюдний галас. У згоді з ігроспективною природою цього вірша і в справжній діалектичній манері нам демонструється, що ствердження конче супроводжується сумнівом.

* * *

Навіть короткий підсумок тематичних зацікавлень і формальних засобів "Чернігова" свідчить про його тісний зв'язок з поетикою конструктивізму. Може бути кілька причин, чому це пройшло повз увагу критики: позаяк Тичина, наскільки нам відомо, ніколи не підтримував задержувато проголошених доктрин конструктивістів; позаяк "Чернігів" був короткочасною фазою в поезії Тичини, так що обговорення його ніколи не виходило за межі полеміки; і, нарешті, позаяк без супровідних теоретичних декларацій конструктивістської поезію (як свідчить творчість головного українського конструктивіста Валер'яна Поліщука) було не так легко відрізнити, як думалося її adeptам. Тим не менш, подібності цілком очевидні. Крім явної теми сучасності й безпосереднього досвіду — й ототожнення конструктивізму з соціалізмом⁴⁰, — конструктивісти також робили максимальний теоретичний наголос на слово. Корнелій Зелінський сказав: "Слово є ареною, полем бою поезії із змістом"⁴¹. Звідси походять такі розробки, як "навантаження слова" ("грузифікація слова") з метою максималізувати експресивність найменших одиниць, як, скажімо, "в малом многое, в точке — все"⁴²; звідси також прийшов "місцевий принцип", тобто конструювання теми з її найтиповіших компонентів (тобто слів чи звуків), заміна голосу автора голосами його персонажів й використання жаргону і арго⁴³. Так, "Вор" (1922) Іллі Сельвінського написаний переважно злодійським жаргоном, а "Рапорт" (1923) — телеграфним стилем воєнних рапортів, циганські вірші — звуками "циганського романсу". Формальне й звукове експериментаторство претендує на "заумь", як, наприклад, у вірші Сельвінського "Цыганский вальс на гитаре":

Нночь-чи? Сон-ы Прох? ладьла
Здесь в аллеях загалохне?-го салы,
И доносится толико стон-ы? гиттаоры:
Таратинна-таратинна-тан...⁴⁴

Тенденція до іронічних й комічних ефектів, що так виразно простежується у цій ранній творчості поета, віддзеркалена також у варіаціях (чи пародіях) А. Чічеріна на частушку, наприклад, у його вірші "Дзве инструемы":

Ка пуцькы мая
Мелькарубельная,
Атайдзгы, лбуда,
Я напу! дрыная⁴⁵.

Хоча "Чернігів" далекий від подібної "заумі", паралелі з конструктивістською теорією й практикою поширюються на всі суттєві моменти. Якщо існує якесь основне розходження або відмінна засада, то вони полягають в тому, що для Тичини конструктивістські принципи не є визначальними поглядами на природу поезії, а використовуються вкупі з іншими різномірними елементами (наприклад, староукраїнська традиція інтермедій) для створення характерної поліфонії. Однак без цих паралелей картина поетики "Чернігова" й конструктивістських елементів в українській поезії буде неповна.

Повертаючись тепер до нашого вступного питання про жанр "Чернігова", здається, немає сумнівів, що це не репортаж і навіть не натуралістичний драматичний портрет, а візія, квінтесенція народної України в перехідному стані, представлена через словесний аналог музичної композиції — не "симфонії", як "Сковорода", а кантати. Це — поліфонія голосів, ритмів і настроїв, вловлена з різнобічною майстерністю і з тонко модульованим контролем. Це ще один приклад невгамовної творчої здатності Тичини відкривати нові форми.

1977

З англійської переклав Василь Івашко

¹ Див.: С. Тельнюк. Павло Тичина. Москва, 1974; існують також обережніші згадки про це в монографії Леоніда Новиченка "Поезія і революція". Київ, 1959.

² Порів.: Павло Тичина. Вибрані твори. Київ, 1971. Т. 2. Йдеться про вірші "Купуємо газету" і "Стара Україна змінитись мусить".

³ Так, Семен Шаховський ("В майстерні поетичного слова". Київ, 1958. С. 100) із сталінською безсоромністю стверджує, що сам Тичина добровільно погоджувався із забороною його творчості. Функціонально, певна річ, мало важить, про яку цензуру йдеться — зовнішню чи внутрішню. Однак, оскільки мова йде про творчу індивідуальність, то остання значно згубніша — і, на жаль, вона типова для советського світу.

⁴ Порів.: С. Шаховський. Павло Тичина. Київ, 1968. С. 132 — 133 і С. Тельнюк. Павло Тичина. Москва, 1974. С. 155.

⁵ Арсен Іщук. Павло Тичина. Київ, 1954. С. 85.

⁶ Порів.: С. Тельнюк. Павло Тичина. С. 148 — 160.

⁷ Порів.: С. Шаховський. В майстерні...; А. Іщук. Павло Тичина і О. Губар. Павло Тичина: Літературний портрет. Київ, 1958. С. 60. У передмові до тритомного видання (1946) Леонід Новиченко також відчув потребу сказати, що "Чернігів" був надміру "експериментальний", по-справжньому "деструктивний" й тому справедливо забутий (Павло Тичина. Вибрані твори: У 3-х т. Київ, 1946. Т. 1. С. 9).

⁸ Є. Маланюк. Книга спостережень. Торонто, 1962. Т. 1: Проза. С. 302.

⁹ Порів.: Г. Грабович. The Poetry of Reconstitution: Павло Тичина. В серці у моїм. (Рецензія 2). 1972. № 2. С. 3 — 29.

¹⁰ Павло Тичина. Твори: У 6-ти т. Київ, 1961—1962. Т. 1. С. 28.

¹¹ Аналіз цього нападу і відповіді Тичини див.: Ю. Луцький. Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917 — 1934. New York, 1956. P. 122.

¹² Павло Тичина. В серці у моїм. Київ, 1970. С. 81.

¹³ А. Іщук. Павло Тичина. С. 83.

¹⁴ Павло Тичина. Твори. Т. 1. С. 28.

¹⁵ Павло Тичина. Твори. Т. 1. С. 28 — 29.

¹⁶ А. Іщук. Павло Тичина. С. 82 — 83.

¹⁷ Порів.: Г. Грабович. Poetry of Reconstitution. С. 13 — 14.

¹⁸ ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури) була головною неофіційною організацією наприкінці 20-х років, до якої входили деякі найвидатніші тогочасні українські письменники, включаючи Тичину. Порів.: Ю. Луцький. Literary Politics. P. 122.

¹⁹ Порів.: *Ю. Луцький*. *Literary Politics*. P. 151 — 157.

²⁰ Порів.: Літературний ярмарок 1. 1928. Грудень. С. 246 — 247.

²¹ Літературний ярмарок 1. С. 6. Ці посилання на Гоголя і на "ярмарок", як його "сорочинську вигадку", містять тонкі іронічні відгінки ("наш трагічний земляк").

²² Порів., наприклад, слова Робітника:

Я буду й єсть, як був повік,
поет-голова, робітник.
Всепролетарська сім'я —
ідеологія моя. —

чи Комуніста:

Червоний впає аероліт.
естетика компромісова —
за вітром полетіла...

²³ Вірш датований 1921 роком і став частиною "Вітру з України". Включений до видання поезії Тичини 1946 року, він пізніше не друкувався.

²⁴ Андрій Заливчий (1894 — 1918), засновник партії боротьбистів й обдарований прозаїк, загинув у Чернігові під час повстання проти гетьмана. Василь Еллан-Блакитний (1892 — 1925), якому присвячений перший вірш "Чернігова", був поетом і журналістом, лідером партії боротьбистів, засновником літературної групи "Гарт" й особистим другом Тичини; до своєї передчасної смерті він залишався центральною постаттю на українському літературному терені. За свою участь у партії боротьбистів (українські комуністи, що не підкорялися росіянам) обидва потрапили у немилиць. 1956 року Еллан-Блакитний був реабілітований, але нині знову офіційно забутий.

²⁵ Гнат Михайличенко — письменник, критик і боротьбист — був страчений денікінцями в 1919 році.

²⁶ Порів.: "В серці у моїм". С. 114.

²⁷ Див. згадку про це самого Тичини у вірші "26 — II (II — III)", частина 2 ("Плут"); порів. також: *С. Тельнюк*. Павло Тичина. С. 172 — 173.

²⁸ Див.: *И. Сталин*. "Головокружение от успехов". // Правда. 1930. 2 березня 1930. № 60 та *И. Сталин*. Сочинения: В 13 т. Москва, 1946 — 1951. Т. 12. С. 191 — 200.

²⁹ *С. Шаховський*. Павло Тичина. С. 136.

³⁰ Порів.: *С. Тельнюк*. Павло Тичина. С. 156; його аргумент мотивується тематичною й ідеологічною "вагою" Леніна, а не структурою "Чернігова" як такою.

³¹ Як зазначає Тельнюк, останні чотири строфи були написані значно раніше, 1924 році, з приводу смерті Леніна, і лише дві перші строфи писалися одночасно з "Черніговом", тобто у 1929 — 1930 рр.: порів.: *С. Тельнюк*, Павло Тичина. С. 157.

³² Див.: *И. Сталин*. "По поводу смерти Ленина". // Правда. 1924. 30 січня. № 23, і Сочинения. Т. 6. С. 46 — 51.

³³ Порів.: *С. Шаховський*. Павло Тичина. С. 134.

³⁴ Артур Кестлер у "Темряві опівдні" говорить про перекрученість цієї метафори у комінтернівських (і не лише советських) заявах.

³⁵ *С. Тельнюк*. Павло Тичина. С. 158.

³⁶ Див.: прим. 32. Цікаво зазначити, що прийом тематичного рефрену у панегірику був згодом дуже майстерно використаний у "Похороні друга".

³⁷ Звичайно, і *з о* нині вважається українським словом, еквівалентом російського — *игро*.

³⁸ Останнє не таке вже й темне, як вважає Шаховський (Павло Тичина. С. 135), воно найімовірніше є поєднанням двох слів — "задріпаний" і "пан".

³⁹ Порів.: *А. Квятковский*. Ритмология народной частушки. // Русская литература. 1962. № 2. С. 92 — 116.

⁴⁰ Див.: *Корнелий Зелинский*. Пoesия как смысл: Книга о конструктивизме. Москва, 1929.

⁴¹ *К. Зелинский*. Пoesия как смысл. С. 129.

⁴² Порів. конструктивістський збірник "Мена всех". 1924, цитується А. А. Морозовим у "Большой советской энциклопедии", 3 вид., стаття "Конструктивизм".

⁴³ Порів.: *К. Зелинский*. Пoesия как смысл. С. 140 та ін. і *А. Морозов*. "Конструктивизм".

⁴⁴ *Илья Сельвинский*. Избранные произведения. Ленинград, 1972. С. 65.

⁴⁵ Частушка (ред. В. С. Бахтин). Москва, 1966. С. 50.

Володимир ДІБРОВА

"ЧЕРНІГІВ" П. ТИЧИНИ

(Спроба прочитання)

Жанр цієї розвідки потребує пояснення.

Збірка "Чернігів" (за винятком двох англomовних статей проф. Г. Грабовича¹) фактично не була помічена українською критикою. А окремі, як правило, принагідні посилання на неї скоріше підкреслюють факт нерозуміння місця й значення "Чернігова" у творчості Тичини і в сучасній українській літературі. Однак за насиченістю і багатством — мовним, ритмічним, стильовим, ба й навіть графічним (загравні літери посеред рядка, переноси слів і їх уривання, розрядки, лапки, різні шрифти або паралельні тексти-пояснення) — ця невеличка збірка не має рівних у всій українській поезії. Її переклад на інші мови є річчю, мабуть, неможливою, — що й робить нас хай і безпорадними, але монополюними власниками цього шедевра.

Більш-менш докладний коментар як тексту, так і контексту "Чернігова" з обов'язковим залученням літературних, суспільних, політичних чинників та фактів біографії поета неминуче розрісся б до обсягу книжки. Тому автор поставив перед собою набагато скромніше завдання — по змозі, не виходячи за рамки тексту, спробувати бодай у загальних рисах з'ясувати, "про що цей твір".

І перше, що вимагає пояснення, це сама постать Тичини, найбільшого поета "українсько-радянської літератури" часів нашої середньої школи.

Існують різні Тичини.

Перший з них — автор "арфами — арфами", співець "запашної весни, квітами-перлами закосиченої", такий близький кожному "щиро-українському" серцю, щемко-милозвучний соловей, квінтесенція українського ліризму. Мало не кожне покоління "спілчанської молоді" вважало його своїм учителем. Втім, варто порівняти з ним юного В. Голобородька (бо більше, мабуть, нікого) і одразу видно, що у сина дячка із Чернігівщини, крім свіжості першого почуття, була ще й міцна, "дореволюційна" структура.

Другий — це той, що колись написав "трактор в полі дир-дир-дир", герой віршиків типу "ой узяв би кирпичину та убив Павла Тичину", поет шкільної профанації та глуму радянської освіти над "співучим хохлом".

Третій — орденоносець та академік, що поки сидів по президіях виспівав із себе "Партію веде" та "Чуття єдиної родини", "один із основоположників (а не "засновників" чи "фундаторів". — В. Д.) української радянської літератури, видатний поет, вчений, публіцист, перекладач, державний й громадський діяч, академік Академії наук Української РСР, член-кореспондент Болгарської Академії наук, Герой Соціалістичної Праці" (все це — початок вступної статті Л. М. Новиченка до зібрання творів у 12 т. — К.: Наукова думка, 1983), поет дозволеного, радянського патріотизму, "наш", власний новатор, не гірший за "їхнього" Маяковського.

І, нарешті, є Тичина — колаборант, що продався й розтринкав свій талант (погляд емігрантський та дисидентський). Для Василя Стуса² "Тичина завинив перед народом, перед людством", він є "геній, змушений стати пігмеєм, блазень при дворі кривавого короля", "конформіст, що знайшов "точний вихід із "соловецької ситуації..." І справа не в "сліпоті" Стуса, який "перегнуп палицю", а в тому, що одним із завдань його покоління було звільнити Тичину з полону товаришів радянських критиків.

Але жодна з цих масок (як і всі вони, стулені до купи) не "клеїться" до поетового обличчя. Вони мало що пояснюють нам і лише заважають зрозуміти як його тексти, так і еволюцію творчості. Й тут недостатньо списати все на "складність" та "суперечливість" часу або вдачі поета. Щоби знайти ключ до психології творчості Тичини (як і будь-якого митця), треба, щонайменше, уявляти собі, що спонукало його до творчості — бажання вихлопнути наболіле, змінити або здивувати світ, заявити про себе, затаврувати чергову соціальну несправедливість чи здихатися власних демонів.

Часто великі майстри вже у першому своєму творі спромогаються сказати все як про себе, так і про майбутню свою еволюцію. Так у юнацьких картинах Пікассо прозираються всі звиби його шляху через ХХ сторіччя. А "Іванове дитинство" є тим зародком, із якого вийшли всі без винятку фільми А. Тарковського. Із якогось погляду, вони є варіаціями і природним розвитком тем, поставлених у його першому повнометражному фільмі.

Такої ж ваги є і вірш, яким Павло Тичина відкрив свою першу збірку "Соняшні кларнети" (1918).

"НЕ ЗЕВС, НЕ ПАН..."

Цей вірш-маніфест складається із двох рівних частин по вісім рядків молодого та дужого чотиристопного ямбічного пульсу у кожній. Перша частина описує сон поета, що мав, за будь-якими мірками, масштабні космічні, і який тримається на єдиному дієслові — "був". У тому сні поет перебуває у безсмертному ритмічному русі-танці, чує "дзвонні згуки" й відчуває чийсь благовісний руки. Але попри свою всюдисущість, він не є жодною з найвищих сил античного світу (Зевс, Пан) та Біблії (Голуб-Дух). Його місія — бути музикою (Соняшними Кларнетами) цього не для всіх відкритого світу. Одразу впадає в око одне протиріччя. Місцем дії цього сну є п'ятьма, в якій, одначе, вільно, разом із планетами танцюють сповнені світла Соняшні Кларнети. Якщо ж додати до цього, що дія відбувається десь у минулому ("був"), творчий, античний ("хітон") характер п'ятьми та загадковий, але благовісний руки, то маємо всі підстави припустити, що йдеться про перший день творення світу.

Друга частина описує момент прокидання ліричного героя, який зазнає трансформації ("прокинувся я — і я вже Ти"), радикального зламу або ініціації чи переходового обряду, після якого він починає ототожнювати себе з божеством ("Ти"). Перероджений герой Тичини сприймає світ по-мистецьки, у кожному разі, як людина творча, якій відкрилося справжнє обличчя життя ("горять світи, біжать світи музичною рікою"). Сутність цього нового життя — музика ("акордилились планети", "у танці я, ритмічний рух", "дзвонні згуки", "Соняшні Кларнети").

Але якщо він і митець, то не з романтиків чи іконографів. Віє не користується канонічними зразками і не збирається "творити" світ за власною примхою. Він лише "стежить" і "весніє", не в змозі стримати свого побожного захвату від величі і гармонії цього світу.

Проїшовши через ініціацію, він робить такі висновки:

1) обидва світи (сну та яви, або денного життя) не є "небом" і "землею" чи "ніччю" і "днем" будь-якої традиційної міфології. Більше того, вони мало чим відрізняються. Якщо сон — це нагадування про перший день творіння, то світ другої половини вірша є результатом цього титанічного процесу (п'ятьма світилася, і "світи", що повстали, не просто "горять" та "біжать", а злилися у "музичну ріку"; планети "акордяться", тобто рухаються не хаотично, а злагоджено). Зазначимо принагідно, що як у цьому вірші, так, мабуть, і у всій творчості Тичини (окрім, хіба що, випадків одвертого пародіювання) ми не знайдемо свідомого й окресленого ідеологізування або того непозбунного доморослого маніхейства, яке тяжіє над усім сучасним українським письменством;

2) "я не був не Я". Тобто ліричне, до-порогове "я", доки воно не пройшло обряду ініціації і не зазнало преображення, було відірване від "Я", безумовного,

особового почину та першопричини світу. Тому сон був лише першим етапом і підготовкою до переходу в інший стан, коли "прокинувся я — і я вже Ти". З огляду на виховання й освіту поета, можна вважати, що "Ти" — це і є Бог символу віри, "творець неба і землі, всього видимого і невидимого, що через нього все сталося";

3) третій висновок ліричного героя вірша виносить його пригоду-переживання за рамки традиційно-православних стосунків між людиною та Богом. "Навік я визнаю," — зізнається він, — "що Ти — не Гнів" Божий, який жахає та спопеляє грішну плоть, а "лиш Соняшні Кларнети". Не гучні труби, які сповіщатимуть живих і мертвих про Страшний Суд, а саме кларнети, інструмент глибокий та ніжний, здатний відтворити будь-що — джаз, класику, естрадну музику чи поховальну відправу.

Гнів Божий, як пишуть теологи, це і є Любов Творця до творіння, яка спопеляє отрунену гріхом матерію. І людина, яка визнає бугтя Боже (а, отже, і свою недосконалість) не може цього не боятися, глибоко та непозбунно. Кого ж не жахає така максимальна близькість ("і я вже Ти") до Того, хто пишеться не інакше, як із заглавної літери? Хіба що святих (себто "тих, в кого совість, як чистий кристал") або ангелів (тобто посланців), яким, за їхнім чином, доводиться зроти Бога й не сплунути від того.

Ангели не можуть бути ні знавцями "нашого" життя, ані теологами, і вони не мають стати (назвемо для прикладу князя Мишкіна з "Ідіота", хлопчика із "Чекаючи на Годо" С. Беккетта або садівника, що його зіграв Пітер Селлерз у фільмі "І я там був"). На відміну від людей, вони не здатні вибрати між добром і злом, їхнє завдання — розносити новини й тихенько підказувати кому слід, як їм далі поводитися. Позаяк вони вільно перетинають кордон між світами, то всі ці "окремі реальності" є для них, безумовно, сутностями "видимими". Як свідчить світова література, інколи й деяким людям вдається зазирнути "по той бік", і тоді вони нам кажуть, що, "якби двері чуття не були захаращені, ми б бачили речі такими, якими вони є — безконечними" (У. Блейк).

До гурту таких поетів-візіонерів або чистих провідників енергій можна занести й автора вірша "Не Зевс, не Пан...". Адже його ідея про творчість ("і стежив я, і я веснів") принципово відрізняється від широко розповсюдженого уявлення про письменство як "боротьбу за точне слово". Недарма Г. Грабович, міркуючи над жанром віршів Тичини, визнає, що їх можна віднести як до дорослої, так і до дитячої поезії⁴.

Поведінка Тичини "в миру" теж не завжди відповідала образу літературного конформіста. В. Стус запам'ятав його людиною, що, стоячи в дверях, "довго, навіть недікатно довго дає комусь дорогу"⁵. Іван Сенченко у своїх спогадах наводить випадок, коли Тичина, на дачі, заляк посеред стежки, яку перетинали мурахи, й боявся йти далі, щоб не роздавити котрогось із них.

Зараз, коли "про все можна писати", нашу критику найбільше цікавить: розумів Тичина чи не розумів, запродався він чи не запродався, щиро він "оспівував" чи з дулею у кишені. Але ж Тичина — "не про це"!

Я ніколи не покохаю жінку, котрій бракує
слуху.
Молось не самому Духу — та й не Матерії.
До речі: соціалізм без
музики ніякими гарматами
не встановити.

"Антистрофа" ("Замість сонетів і октав", 1920).

Що є цей вірш, як не наївна спроба ангела розібратися у суто людських речах, таких, скажімо, як кохання (адже ми всі знаємо, що "любов зла" або "кому і кобила — наречена")? Або дихотомія дух — матерія (для ангела не існує такої речі, як бінарні пари, це все — людські вигадки, для нього усе, мабуть, є "рухом єдиного до

єдиного"). Ну, а з погляду нашого знання про соціалізм його остання сентенція взагалі могла б належати якомусь щирому недоумку.

Вже з першого вірша його першої збірки ясно, що:

1) Поет Павло Тичина не є лірик, а пластик (Г. Грабович називає його "поетом спонтанним та орфічним"). Його стихія — музика, найабстрактніше з мистецтв. Обставини його життя та кожна зі збірок містять безліч тому доказів, і не тільки вербальних, але й, що важливіше, — мелодійних. І "Чернігів" (до певної міри це стосується і фактично не дослідженої "Партія веде") за багатством ритмів, підголосків та суто музичною образністю перевищує всі ритмічні відкриття тогочасного літературного авангарду. А ще вірніше, мабуть, було би сказати, що він держався осторонь від "революційного" експериментування, бо, на відміну від українських футуристів, у нього ми не знайдемо змагань із "дир бул шир убешур" та "бобеобі пелі губи"). Сам Тичина у "Із щоденникових записів" не заносив себе до жодного з літературних напрямків. Здається, він ніколи не мав проблем з висловленням, тому і боротьба між традиціоналістами-популістами та модерністами (що і досі точиться на сторінках української літературної періодики) його не обходила.

Про Вас недавно хтось писав:
"Поезії окраса".
А все ж таки у Вас не так,
не так, як у Тараса.

Про все в Вас єсть: і за народ,
і за недолю краю.
А як до серця те узять —
даруйте, я не знаю.

(*"Листи до поета" II, "Плуг", 1920*)

Та й "музика революції", якщо попервах і захопила його, то вже у 1920-му він надзвичайно прозріло відзначає, що

Творці революції здебільшого лірики,
Революція єсть трагічна лірика, а не драма,
як то подейкують.
Євое!

(*"Євое!" "Замість сонетів і октав", 1920*)

Отже, революція для нього є лірикою, тобто чимось, що походить від почуттів, стихією хаотичною, алогічною і часто підсвідомою. У той час як драма неможлива без сюжету, інтриги, руху початку в бік кінця, одне слово — без структури.

"Все на світі від примружених очей. / "Євое!" — ось таким давньогрецьким вигуком закінчує він цей вірш. І такий діагноз він ставить сліпій силі, що була збурена три покоління тому в нашій частині світу й яка і досі трясє нас. (Це все до питання про те, чи розумів Тичина, що відбувалося довкола нього. Чи не доречніше було б, якби ми поставили таке питання собі?).

2) Другим джерелом його поезики є архаїка, відчуття причетності до первісних сил. "Не Зевс, не Пан..." звучить як початок будь-якого з епосів про творення світу, як новітнє "я єсьм Всесвіт" чи радісне "Сохам".

3) Елінізм, свіжа та непідробна середземноморська стихія буває на сторінках раннього Тичина. Вона присутня в лексичі (Зевс, Пан, хітон), в образах та в усьому його "нелісовому" світосприйнятті. І хтозна, якби йому випали м'якші часи, може, про Тичинин елінізм були б написані окремі дисертації. І в них доводилося би, що грецькі впливи в його творах — не з книжок, не культурного походження, а є відгомонам дослов'янських, дохристиянських часів, коли степові, скіфські народи вільно контактували з античним світом і, більше того, були хай і дикою та окраїною, але невід'ємною часткою ойкумени.

4) І, нарешті, заберіть у Тичини християнство, і там залишиться хіба що "дир-дир", бо "ми за мир" — це також від "Голуба-Духа".

Замість лелії рожу
щілюють уста.
А все ж, як Петро від Христа,
відректися від тебе не могу.

(*"Мадонна моя... III, "Плуг" 1920*)

Ця рожа, хоч як її тлумач, обов'язково приведе нас до пролетарської революції та шанованого Тичиною О. Блока, який попереду революційної братії "в белом венчіке із роз" поставив свого Ісуса Христа. А Тичина, як бачимо, бодай у 1920 році ще зберігав вірність лелії.

Може, і горезвісний поцілунок "пантофлі папи" не був у його очах Іудиним злочином, зрадою головному, а лиш даниною цьому світові, поверненням кесарю його динарія?

Втім, на кожного Орфея світ завжди знаходив капкани та пастки. Не уникнув їх і Тичина. Суспільство, звичайно ж, без жодного лихого наміру, ніколи не лишало його без своєї уваги, з усіх боків тисло та вимагало, щоб він, якщо не "оспівував" чи "таврував", то принаймні "відбивав" його потреби й діяння. І Тичина, як дитя свого часу, як міг, намагався завжди "бути корисним народові". Але результатом такого служіння часто бували кумедні рядки типу прикрозвісного заклик: "Поете, любити свій край не є злочин, якщо це для всіх!" Політично наснажені вірші не завжди вдавалися поетові. Так, його вважають поетом Центральної Ради, але він потім прокляв як її недолугих політиків ("Плуг"), так і "поетів-гімназистиків", яким була віддана "вкраїнська муза". За комунізму його зробили співцем пролетаріату, але "На майдані, коло церкви" та "Ой упав же він з коня" оповідають зовсім не про Велику Соціалістичну Революцію, а про українські визвольні змагання. (Такі непорозуміння відбулися не лише з Тичиною. Коли радянські школярі вчили напам'ять рядки В. Сосюри про червону зиму та "шикують злидні нас юнак до юнака", вони й гадки не мали про те, що "юнаки" — це петлюрівські ад'ютанти). Або перечитаймо ще раз будь-який із пеанів та гімнів збірки "Партія веде". Замість милозвучних гекзаметрів чи александрійських віршів тут тарабанять простяцькі ритми і рими типу "класового архітекта / Карла Лібкнехта". А замість оголошеного автором високого стилю цигикають частушечні розміри, "і задком і передком" вибивають тропака то комсомольці, то ковалі, то трактористки, і хтось безнастанно закликає: "бий!", та "по тім'ю!", або просто "гади!" Чи вдалося б якому блазню чи пародисту створити правдивіший портрет знавіснілої та розхристаної "оновленої" свідомості? І чи зійшло б це йому з рук? Але як ще міг реагувати на масове божевілля поет-пластик?

Збірка "Чернігів" (1931) — саме про це. Не про весь період перемоги комунізму, а лише про його початок, коли всі зміни ще сприймалися гостро. Країну, що пройшла через зовнішні та братовбивчі війни, вже, здається, не можна було нічим наполохати. І все ж кінець 20-х — початок 30-х років, час, коли поставала тоталітарна держава, перевершив усе, що було до того. Систематичне й щоденне нищення свідомого українства (церква, шляхта, політичні сили, технічна та гуманітарна інтелігенція) жахало, паралізувало, калічило. Одна з причин, чому нам тепер важко зрозуміти і оцінити "Чернігів", полягає у тому, що всі ми були зачаті та виховані за тих умов. Ми всі пройшли через школу колективного та особистого гвалтування. Ми просто не знаємо, як воно може бути інакше. Здається, С. Тельнюк назвав Тичину скрипкою, на якій жорстокий час "грав" молотком. Напрошується й інше порівняння — з людиною-амфібією із повісті О. Беляєва. Там головного героя примусили

жити в воді й добувати перлини. Без атмосферного повітря його легені атрофувалися, він став дихати виключно зябрами і вже не міг жити на суходолі. Але займімося текстом.

"ЧЕРНІГІВ".

Збірка складається з 8 віршів і має, на думку автора приміток⁶, "єдиний задум та єдину тему". Втім, як пише далі коментатор, "художня новизна та експериментальна незвичайність" "Чернігова" завадили критиці виявити цей задум.

Спробуємо на початку переказати його зміст.

Герой твору (ніде ніяк не названий) зустрічає свого друга, робітника, який, ідучи разом з ним містом, хвалиться тим, що десь проклали рейки, а десь у полі з'явилося паротягове депо. Ще більшу гордість і задоволення викликає у нього новий міст, обсяг будівельних робіт, їхня спланованість та можливість дістати з-під землі її енергетичні багатства.

Потім вони купують газету й читають про події в Німеччині.

У третьому вірші вони зустрічають комсомольців, украї обурених викритим шкідництвом.

У четвертому хтось, скоріше за все, ті ж самі комсомольці, наче у відповідь на питання (яке, водночас є назвою цього вірша — "А чи не єсть це самі нахвалки або ж запоморочення від успіхів?"), пояснюють, що "о ні!" і розповідають, чим саме вони зараз займаються.

П'ятий вірш є монологом робітника, який зрозумів, чого укр-варшавському сміттю так зараз весело. В ньому робітник глузує з європейських панів і висловлює свої думки з приводу міжнародної політики. На тлі цього монологу хтось час від часу прохоплюється квазінародною пісенькою, ще й (не виключено) підцигикує собі на балалайці.

У шостому вірші робітник плутано, немов сперечаючись із кимось, згадує про буремні події 1905 року. Хтось освічений коментує його і де слід підправляє.

У сьомому вірші, "ЛЕНІН", хтось, мабуть же ж, той самий робітник, клянеться, що смерть Леніна не завадить їм вирвати весь бур'ян і знищити всіх ворогів.

Восьмий вірш своєю назвою заявляє, що "Стара Україна змінитись мусить", і динамічно передає рух у бік "незмінного майбутнього".

Отже, тематично "Чернігів" є розповіддю або ж "нарисом у віршах" (визначення П. Тичини) про подорож героя у супроводі робітника. Але місто, яким вони подорожують, не має ні вулиць, ні майданів, ні якихось інших ознак сучасного мегаполіса. Пореволюційна українська література охоче звертається до опису міста, але варто порівняти Чернігів Тичини з Києвом В. Підмогильного ("Місто"), Одесою Ю. Яновського ("Майстер корабля") чи "Каневом" Є. Плужника, і стане ясно, що місто Тичини треба шукати на якійсь іншій мапі. У "Чернігові", крім плакатних чи пропагандистських штампів типу "де хилилась вербичка у полі / там тепер паротягове депо", або "через річку ліниву ...нова мисль... перекинулась... в формі дужного моста", взагалі немає пейзажу.

Слово "бачиш" з'являється тут лише один раз (у вірші "Мій друг робітник..."), і те, на що робітник закликає подивитися ("ти й бачиш сам / Ростем щодня / ростем ми туго так як жолудь"), не завжди помітно для ока, бо вимагає, щонайменше, знання того, як було раніше. Або воно є переказом істеричних газетних закликів доби першої п'ятирічки.

Відсутність зорової інформації компенсується фейерверками ритмів, поетичних розмірів та голосів. Кожен вірш (за винятком 3 і 4) — це як різні простори, приміщення або камери. Ми їх не бачимо, зате чуємо, що в них відбувається. Робітник, який водить героя містом, нічого йому (себто нам, читачам) не описує. Чому? Та і хто він, цей робітник?

Світова література знає багато таких проводирів, і, мабуть, найславетніший серед них — Вергілій із "Божественної комедії". Їхня функція полягає у тому, щоби з'явитися перед подорожнім у годину внутрішньої кризи, в момент переходу,

допомогти напутити й вивести на твердий шлях. Так принаймні робили персонажі казок (Дідо-Всевідо, Ох, баби-відунки), тінь батька Гамлета, матрос Жухрай ("Як гартувалася сталь"), комісар Валько ("Молода гвардія") й тисячі дрібніших секретарів парткомів соцреалістичних романів.

Такий друг-робітник з'являється і безіменному героєві Тичини у тривожний час боротьби всього нового з усім старим. Присвята Василеві Елланові вказує на можливий прообраз робітника. Громадський діяч, лігатор, боротьбист, а згодом і комуніст, член ЦК КП(б)У, член ВУЦВК та ЦВК СРСР, нарешті, друг і порадник Тичини ще з дореволюційного Чернігова, В. Еллан ідеально підходить для ролі проводиря. Кому ж, як не керівникам нашої партії, відкриті знання про світле прийдешнє та істинний зміст сьогодення? І те, що В. Еллан помер у 1925 році, тільки пояснює неконкретність, розмитість всіх його описів, бо для нього важливі не стільки факти, як тенденція ("бо це ж спланованість сама"). Якщо припущення щодо робітника-Еллана є слушним, то маємо традиційний сюжет, коли відуном-проводирем героя у його мандрах виступає Дух, Тінь або Привид.

Пам'ятаючи про світову міфологію та багату на відкриття антропологію ХХ сторіччя, завжди є спокуса назвати місто, в яке потрапляє герой "Чернігова", пеклом, потойбічним світом або хоч чистилищем. Але автор ніде жодним натяком не вказує на пекельність цього міста. Справа в тому, що як є пекло, то мусять бути й чистилище, й рай. Тричастинна будова Всесвіту є ідеєю людською, так само, як тричастинна модель часу є людським способом орієнтування у Всесвіті. Для ангела ж це все заскладно. Він не знає ні минулого, ні майбутнього, ні добра, ні зла. Він живе цією миттю і має справу з Єдиною Реальністю.

1. МІЙ ДРУГ РОБІТНИК ВОДИТЬ МЕНЕ ПО МІСТУ Й ХВАЛИТЬСЯ

Перше, що хочеться з'ясувати, це — хто говорить і до кого? Очевидно, що це — робітник, який, судячи з назви, водить автора по місту й хвалиться. Але ось його голос після п'яти рядків уривається іншим (у першій строфі цей другий голос навіть називається "дерзотний сміх"), який ніби виправляє, напучує чи вказує робітникові на потрібний висновок. Голос цей є рупором істини і виділяється графічно — він рефреном проходить у кінці кожної строфи. Починає він з того, що м'яко виправляє робітника, який не зовсім вірно зрозумів місце і завдання молоді в загальному процесі ("Та хіба ж не завше молодь / молодіша од усіх"), а закінчує тим, що тричі, мов кувалдою по голові, повторює думку про те, що сила життяна "влила прийдешнім поколінням / вина". Його можна почути і в інших віршах збірки (№ 5, "Після цього зрозуміло...", № 6, "Дулись пани"), де він повністю відокремлюється і виступає як самостійна та керівна сила.

Якщо на початку автор ходить містом вдвох із робітником, і робітник навіть звертається до нього ("ти й бачиш сам"), то згодом, після втручання другого голосу, робітник геть забуває про свого друга. Він починає свою промову зовсім по-українському — замріяно, розлого, ліро-епічно ("Доганяємо їх доганяєм / як коня що вітрами переня"). Кількаразовий анжамбоман (перенос слова) може бути модерністським вираженням захвату робітника від величі того, що діється довкола (мовляв, аж дихання перехоплює!). Разом з тим не виключено, що він просто затинається ("переня / ти" або "по / Летять"). Його ліризму, однак, вистачає лише на дві з половиною строфи. Під впливом комісарського голосу він і сам різкішає ("прокладаємо ріжем ламаєм"), починає підігравати йому (знаючи, яким мусить бути рефрен — "влила прийдешнім поколінням вина", підставляє свою кривеньку риму — "щоб сила життяна"), переходить на стиль резолюцій, вщерть порублений пролетарськими дієсловами.

Кожна строфа починається бадьорим епічним амфібрахієм, тоді збивається на нервовий ямб, який переходить у повне ритмічне сум'яття. Така зміна тональності в устах проводиря-робітника може бути сигналом змін як у поетичному каноні (від

жіночо-пісенного до піхотно-маршового), так і в житті усієї країни ("стара Україна змінитись мусить").

Вірш закінчується двічі повторенням словом "вина", яке може означати не тільки родовий відмінок слова "вино", але й називний відмінок слова "вина", тобто "провина".

Не зовсім ясно, хто такі "вони" (1-й рядок "доганяємо їх доганяєм"). Молодь, яка "молодша од усіх"? Але тоді робітник та його друг автоматично стають людьми, щонайменше, середнього віку. Крім того, це не узгоджується з фразою "Ростем щодня / ростем ми тутю як жолудь". Хіба що в ній робітник каже про труднощі свого власного (та свого покоління) вrostання у соціалізм. Але, з другого боку, чи є у країні пролетарської революції хтось свідоміший за робітника? Може, "вони" це — Захід, який треба хоч "обвалом", хоч "звалами", а все ж "обвалити"? Може, автор натякає на ту суміш заподаництва та ненависти, яка виробилася у нас стосовно цієї "країни чудес" за роки примусової ізоляції?

На жаль, чи на щастя, але Тичина ніде не розмовує нам своїх образів.

2. КУПУЄМО ГАЗЕТУ

Робітник та його друг або зачитують вголос щойно куплену газету, або, переглянувши, обговорюють її зміст. У кожному разі, перед нами — модель політінформацій, які проводилися в нас щотижня по всіх установах, підприємствах, військових частинах, школах та місцях примусового ув'язнення. На відміну від традиційної газети, мета якої — інформувати читача, ця газета не стільки подає інформацію, як підказує читачеві, як саме він мусить реагувати ("віддукуватися") на певні новини. Тобто йдеться про новий тип преси, ім'я якому — "правда", а мета — промити мозок або "ліквідувати неписьменність".

І Тичина на прикладі однієї статті показує, як це робиться. Новина, яку вони вчитали в газеті, не має безпосереднього стосунку до життя у провінційному Чернігові (що цим читачам до якоїсь "капіталістичної стабілізації" з усіма її церібелями?). Новина полягає в тому, що на останніх виборах у Німеччині робітничі райони дали чотири мільйони шістсот тисяч голосів. Не ясно, ні скільки дали інші райони, міста та області, ні що це були за вибори. Зате газета дає зрозуміти, що: 1) часи там нині — тяжкі, "поліцейські", 2) стабілізація — це погано (так само, як і нація), 3) буржуазія "стривожена", тремтить, кричить, боїться загибелі, бо наближається її кінець.

Висновок, який газета робить із наведеного нею факту:

Ось вона
класова чвартія
непримиренна "ересня"
німецька Компартія
14-го вересня —

не назвеш ні чітким, ні навіть зрозумілим. І це — не випадково. Бо для "правди" головне — не факт, а ставлення до нього, тому таке велике значення надається емоційному забарвленню та магії вирваних із контексту цифр. Невідомо, кому належить подвійне "ах" у передостанній строфі — газеті чи робітнику, що коментує прочитане. Але відтепер це не має значення, бо газета-правда немислима без "неподільної" єдності пропагандиста з аудиторією, партії з народом, народу з армією, гвалтівника з його жертвою.

Недоладний спосіб викладу інформації має, однак, свою логіку і є методично виваженим. Не випадково газетний текст починається з певного висновку і кінчається ним.

Робітник та його друг купили українську газету, яка, безумовно, розрахована на "широкі народні маси". Про це свідчать і просторіччя ("ересня", чвартія), і невибагливий гумор (евфемізм "глина" замість іншого слова на ту саму літеру). Знаходимо тут і скороздрі плоди українізації (фаля, поліцейські, зсув наголосу у

слові "класова"). Але, як ми знаємо, таке націонал-ухильництво буде невдовзі виправлене.

3. ЗУСТРІЛИ КОМСОМОЛЬЦІВ ОБУРЕНИХ УКРАЇ І ЗНОВУ ШКІДНИЦТВО ВИКРИТО

Тема "шкідництва", яким так обурені комсомольці, постала не випадково. Більшовики оголосили війну попередній державній релігії, християнству, і вакуум був одразу заповнений язичницькою магією, яка у формі забобонів та давніх звичаїв завжди була присутня в народній психіці, попри всі переслідування з боку офіційного православ'я. Народ традиційно вірив у те, що все зло, хвороби та капості — від відьомської шкоди, "іпси" чи "уроки", від того, що хтось начаклував, наврочив або подивився лихим оком. Свідомість, позбавлена ідеї про свободу волі, легко вірить у те, що темні сили руками буржуазних спеців, диверсантів та саботажників зривають нам світле майбутнє. Так чорти усіх форм і розмірів, випущені зі свого підземного царства, стають чи не головною реальністю нашого "найбільш матеріалістичного" зі світів. Шкідництво як соціальне явище постало саме після руйнування церкви і фізичної розправи з духовенством... Вчорашні охрещені, але не євангелізовані "раби Божі", позбавлені свого духовного захисту, опинилися сам-на-сам зі свавільним фатумом.

Автор не пояснює, що саме роблять комсомольці і в який спосіб вихлюпують свій гнів. Але ритм вірша, бадьорий чотиристопний ямб (ать-два, ать-два!), вказує на те, що робітник зі своїм другом стали свідками якогось маршу чи демонстрації. Де ж вони марширують? І кого саме збираються воювати? Це міг би бути "Захід" (що в нашому контексті означає весь зовнішній світ), який вони погрожують "обвалами чи звалами", а все ж обвалити. Але туди їх не пускають кордони. Зате лишаються внутрішні шкідники.

І перше, що їм треба знищити — це є те "яремне рабське ігове", що "скрізь проходить як "своє". У Чернігові, одному із оплотів східнослов'янського християнства, на чолі списку шкідників стоїть православна церква з її недоречною старослов'янщиною. Тичинине пародійне "прихитренеє фігове" могло б належати М. Лескову або Ф. Достоєвському (порівняйте це з "те-те-те, нещуйте, вознепщєваху!", якими Федір Павлович Карамазов присоромлював монастирських ченців у "Братах Карамазових"). Конфлікт між "старим" і "новим" з ідеологічної полеміки одразу переходить у бійку ("і на тобі Чернігове / і на тобі ой-ой"). Боротьба ця обіцяє бути тривалою, тому що, як зізнається автор, "Воно ще скрізь Негадан / проходить як "своє". Тобто, війна, яку оголосили комсомольці, є навіть не братовбивчою. Те, що вони задумали, є самогубством.

Хоч як то дивно, але ця моладь є свідомо свого українства і на її аеропланах стоять імена Заливчих та Елланів. Крім того, ми знаємо, що марширувати цим людям лишилося не більше трьох років, бо тоді за подібні написи вже почнуть розстрілювати.

Передостання строфа:

Незборено залізяно
пройти без каяття
не спать голубо-сизяно
наукою пронизано
щоб все було життя —

лише на перший погляд вражає своїм безглуздя і просторікуванням. (Шекспір би назвав це історією, яку розповів бевзь, повну галасу й люті, ні про що і ні про кого). Придивившись, тут можна розгледіти й пафос закоханих у п'ятирічку пролетарських поетів з обов'язковою металевою образністю, і красиву й порожню революційну романтику ("не спать голубо-сизяно"), і несподівану згадку про каяття, поняття з зовсім іншого лексикону. Звідти і загадкове побажання про те, "щоб все було життя", яке є нездійсненною мрією

раз і назавжди покінчити з ідеалізмом, з тим, що "ладаном проладано", що "й нема його, і є".

Метою цього комсомольського походу є руйнація як свого "рабського іґа", так і недоваленого "Заходу". Але це є лише перший, деструктивний етап запланованого. Позитивна частина програми представлена у наступному вірші.

4. А ЧИ НЕ ЄСТЬ ЦЕ САМІ НАХВАЛКИ АБО Ж ЗАПАМОРОЧЕННЯ ВІД УСПІХІВ

Ритм, розмір і тематика цієї частини повністю збігається з попередньою. Тому можемо припустити, що перед нами — ті самі комсомольці, які від переповні почуттів, маршируючи, виголошують свою програму.

Головні її пункти (на кожен з них відведено по строфі) такі:

- 1) поєднання науки з виробництвом ("з заводом школу зв'яжемо");
- 2) подальша індустріалізація ("у нас доба індустрії");
- 3) на черзі проведення колективізації, попри опір Заходу та всупереч власним традиціям;
- 4) відданість провідній ідеології ("не батькова, не неніна / дочка і мас і Леніна");
- 5) курс — на об'єднання дрібних господарств ("фондоусупільнення"), що дасть змогу використати досягнення науки та техніки;
- 6) віра в перемогу, незважаючи на ізоляцію та труднощі.

Але зміст вірша не зводиться до цих вичавок. З певного погляду "А чи не є це самі нахвалки..." є нашвидку склепаним колажем із цитат із чергових постанов та закликів. Наче вулицею Леніна йде аматорський духовний оркестр, його інструменти ненаправлені, ноти роздані в останню мить, разом із наказом грати голосно і без зупинок.

Втім, якщо пробитися через хаотичний (східнослов'янський?) спосіб висловлення, то стає очевидним, що ця розхристаність — не більше, як камуфляж, а весь вірш є, по суті, запереченням та неприхованим глумом над кожною з оголошених вище тез. І йдеться навіть не про блазнювання чи "дуло в кишені", а про заглиблений погляд мудреця і виявлення сутності того, що відбувається.

Спробуємо повернутися до цих пунктів-положень:

1) ленінський заклик "вчитися, вчитися, вчитися" на практиці означає скорочення обсягу та пришвидшення темпів здобуття освіти ("у всі знання уземось"). Сучасному читачеві важко не помітити сексуальні імплікації цього дієслова, тим більше, що далі йдуть не менш промовисті "врізаємось", "шпозуємось" і, нарешті, багатозначне "політехнізуємось", як натяк на незнані досі таємниці вищої освіти;

2) індустріалізація обертається майже казковою монструозністю — "залізобетонowymi", "двотоновими" та "понтонowymi" "темпом", "глумом", "трусами" та "днями" (чим не новий Гесіод?);

3) двічі повторене слово "одна" вказує на те, що справжня "турбація" (тобто мета і завдання) колективізації — це "традицій підризація", іншими словами — припинення органічного зв'язку зі своєю пам'яттю;

4) "не батькова не неніна / дочка і мас і Леніна" може означати лише позашлюбну дитину жіночої статі, батьком якої (Святим Духом?) був бездітний В. І. Ульянов, а матір'ю — певна "маса". Не зовсім, щоправда, зрозуміло, про що чи кого тут мова, про конкретну жінку чи про якусь абстракцію (наприклад "турбацію", чи "підризацію", чи "колективізацію" з попередньої строфи). Можливо, що йдеться про непорочне зачаття певної ідеї або "незламної", "незломленої" та "пересвідомленої" "мислі", яку старанно втовкмачують усім в голову ("ця мисль усім звідомлена"). Втім, "взути у знання" комсомольці своїх гасел не розпорозрюють;

5) ця строфа починається з фамільярного звернення до найбільшого селянства ("Гей бідняки-безхлібники") та не охоплених колективами господарів, а кінчається заклик до комунізації майна ("фондоусупільнення"). Але те, що йде

посередині (мішанина з клаптиків не до кінця "переусвідомлених" директив) випадає за межі здорового глузду та системи відмінків української мови ("за хімію та звільнення / електрику допильнення / фондоусупільнення"). Можна припустити, що "електрику допильнення" є натяком на якусь кампанію боротьби за ошаднення електроенергії? Згадка про хімію також спантеличує. Адже гасло "хімізації всієї країни" з'явилося лише на початку 60-х років. Тоді ж слово "хімія" набуло й додаткового значення — форми ув'язнення, коли злочинці, що мали термін від двох до п'яти років, відробляли свій строк на шкідливих (часто хімічних) підприємствах та виробництвах. Від комбінації "хімії" та "звільнення" робиться моторошно. Невже Тичина прозирає на тридцять років уперед?! Важко сказати. Легше навести слова російського поета Юрія Кузнецова, писані за часів однієї з крушовських кампаній:

"Плюс химизация всей страны!" — лозунг пока невнятен,
Но поперек дороги вывешен над головой.

Звернімо увагу на те, що як в цій, так і в попередній строфі немає жодного дієслова. Їм бракує дії, присудка, тут панує номінація. Але ми настільки привчені до подібних гасел та закликів, що й без нагадування слухняно "оживляємо" всю цю застиглу кумачову масу. Як знати, чи змогла б вона "триміти з краю в край" без нашого активного озвучування?

б) тут, нарешті, з'являються дієслова. Вони одразу охоплюють всі три часи ("були ми єсть і будемо") та весь видимий, "ізолюваний" простір. Кінцева обіцянка (чи пак погроза?) "перебудити" весь світ (повторена два з половиною рази) означає не тільки те, що комсомольці збираються не дати людям заснути. Вони також здатні вдертися посеред ночі і підняти на дибки ("пере-перебудити") всіх сплячих.

Але чий це голос питає про нахвалки та запоморочення від успіхів? Знаючи, як на нього реагують учасники демонстрації ("о ні ми ясно скажемо"), ясно, що це — голос влади. А знаючи, що це — пряма цитата зі Сталіна, можна припустити, що лунає вона як не з Кремля, то з мавзолея, проз який марширують комсомольці. Сталінське питання — це під'юдження вождя, який перевіряє, чи готова "не батькова не неніна" молодь піти туди, куди він її пошле. Про їхній подальший маршрут автор нічого не пише, але до цієї ситуації добре надається напис, який інший подорожній, Данте, прочитав на воротах пекла:

Per me si va nella citta dolente,
Per me si va nell' eterno dolore,
Per me si va tra la Perduta Gente.

(Крізь мене йде шлях у скорботне місто,
Крізь мене все лине в бік вічного смутку,
Крізь мене зникає загублений люд.)

А наслідки "запоморочення від успіхів" є темою наступних віршів "Чернігова".

5. "ПІСЛЯ ЦЬОГО ЗРОЗУМІЛО" РОБІТНИК КАЖЕ "ЧОГО УКР- ВАРШАВСЬКОМУ СМІТТЮ ТАК ЗАРАЗ ВЕСЕЛО"

Після чого? Після комсомольського маршу? Чи після читання газети? Але ж там нічого не писалось (принаймні читач цього не знає) ні про Варшаву, ні про українські емігрантські кола, які після поразки петлюрівського війська осіли в Польщі. Може, робітник натякає на вбивство Петлюри Шварцбардом?

У кожному разі, поява робітника є прямою вказівкою на те, що "Чернігів" — не просто цикл чи збірка віршів, а суцільний поетичний твір.

Виголосивши свій висновок про сміття, робітник упродовж всього вірша свариться на панів ("собаки сучині"), на закордонну шляхту та Пінсудського, обговорює внутрішні проблеми Польщі ("заборгованість / а й з податками") та її ставлення до околиць, тенденції міжнародної політики та якимось непевно, але лиховісно натякає на можливі зміни державних кордонів. Хоча, здавалося б, як

можуть змінитися кордони, закріплені Версальською Угодою? Відповідь на це питання дає відомий анекдот часів афганської війни.

"Питання: з якими країнами межує Радянський Союз? Відповідь: з якими хоче, з такими і межує".

З того, що і як виголошує робітник, ясно, що зараз він пиячить десь у корчмі (тлом для його монологу є тілінкання балалайки), і не просто пиячить, а хоче притлумити свій душевний неспокій. Або якусь серйозну провину. Й Тичині вдається передати весь потік його хмільної свідомості тільки завдяки тому, що він поводить з текстом так, наче це — музичний твір. Тут важливі не стільки слова (тобто зміст, що стоїть за ними, бо з погляду семантики це — маячня), як ритм, його постійна смиканина, зміни тональності, уривання мелодії, паузи, повтори певної ноти ("чоботу чоботу чоботу") або акорда (тема "панів моїх ріднесеньких" чи всього, що стосується Польщі). І Тичина майстерно використовує графічні засоби для передачі прийомів суто музичних. Наприклад, завдяки несподіваним (принаймні з погляду логіки) розрядкам ("з а б о р г о в а н і с т ь" чи "у б о ж е с т в а") він різко уповільнює темп, робить форте або легато. А іменники, що йдуть посеред рядка з великої літери ("Безробіття Повстання Підпал" чи "Грозяно") можуть бути сигналом до прочитання їх а ля стакатто. Все це надзвичайно "збагачує" палітру кривулянь героя цього монологу і робить п'ятий вірш "Чернігова" не просто арією робітника, а модерністським музичним твором для голосу і балалайки.

Голосом робітника промовляє хам, плебс, чернь — лайлива, непевна себе, "політпроінформована". Промовець раз по раз повертається до певних тем, але не може сформулювати думку, постійно до когось звертається ("ви чуєте", "поклоніться", "танцюйте не витанцюєтесь"). Українська мова цього пролетарія — то лікнепівська каліч ("укр-варшавське", "танц-терор"), газетні неологізми ("вельможество", "покорщина", "зарізякано") та неперетравлені політичні терміни, які він вивергає із себе. Так Тичина без зайвих декларацій та скандалу (як зробив би це П. Куліш) ставить хрест на культурі бідного та знедоленого "народу" і тим самим залишає територію української літератури ХІХ сторіччя. А на сторожі коло своїх здіблених слів він ставить балалайку.

Її бренькіт лише в першу мить видається фоновим. Насправді, вона є тим стрижнем, який не дає монологу розповзтися та заслинявитися⁷. А графічна будова вірша дозволяє їй, не уриваючись, тримати все в полі зору. Вона старанно підладжується "під народ", але, почавши із "жартівливих пісень" ("обернися поросля на карася"), вперто рухається у бік політично свідомих жанрів ("Будуть пани дуться поки полопаються"). Балалайка — це той самий голос, який ми зустрічали у першому вірші ("Мій друг робітник водить мене по місту..."), і не виключено, що він же й у попередньому вірші питав комсомольців про нахвалки. У наступному вірші його роль і значення будуть ще помітнішими.

Але повернімося до нашого першого питання. Після чого саме робітник зрозумів причину веселости "укр-варшавського сміття"? Від людини наїдпитку годі чекати раціональної відповіді. І все ж, якщо з монологу робітника вилуштити весь інформаційний галас і припустити, що це промовляє його збурена підсвідомість ("танц-терор", "чоботу поклоніться", "трясе тебе всю Грозяно зарізякано", "Повстання Підпал на підпалові", "пся-кревина", "тюрма", "кордони чоботом поморщені"), то й без психоаналізу видно, що тут ідеться про насильство, що промовець намагається сказати про якусь психічну травму, котра може бути наслідком бруталності чи, навіть, злочину. Можливо, що й його власного.

6. ДУЛИСЬ ПАНИ Й ДВАДЦЯТЬ П'ЯТЬ ЛІТ ТОМУ. РОБІТНИК ЗГАДУЄ 1905 РІК НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Якщо попередній вірш був розвінчанням "народофільства", то цей є стислим анти-"Гайдамаками", стенографічним звітом про невдалу спробу нашвидкуруч зліпити епос.

Той самий робітник згадує події двадцятирічної давнини. У п'ятому вірші він, щоби притлумити внутрішній неспокій, намагався залити очі горілкою. Тут його вже привели до тьми, мабуть, так-сяк причепурили, видали текст "спогадів" і повезли виступати перед трудящими або перед піонерами.

Робітник чесно йде за планом, але похмілля дається йому взнаки. Дошкулє сумління, гризуть непозбунні думки. Робітнича свідомість не витримує цього, розколюється, починає собі ж суперечити і промовляє таке, про що годилося б мовчати. Так, у першій строфі робітник називає повстанців "черню", у другій класифікує їхні дії як "беззаконство" та наслідок впливу "п'яного вина", у третій зізнається, що "село", через своє "дрібновласництво", "не вспіло". Після кожного з таких зізнань він кидається виправляти те, що наговорив ("чому хвальба чому ще й черні", "чому вино чому ще й хмільне" або "чому село чому не вспіло"), але затинається і збивається на повну маячню. Під кінець вірша ми є свідками здитиніння робітника ("гульк аж рибка й бере / Чому бере чому ще й рибка / Глянь Тюремная повна глибка / ремна набита глибка"). Або божевілля, принаймні тимчасового.

Якщо покопирсатися у його промові, то там можна знайти і сліди марксистського аналізу, і певну історичну перспективу, і навіть цитати в дужках. Але все це не тримається купи і дедалі більше скидається на монолог Лакі з "Чекаючи на Годо".

Щоб розтлумачити для публіки значення цих спогадів, на допомогу робітникові поспішає інший голос. Читач легко впізнає його, бо це він облямовував кожную строфу першого вірша ("Мій друг робітник..."), він лунав із високої трибуни ("А чи не есть це...") та співав під балалайку у п'ятому вірші ("Після цього зрозуміло..."). Але тут він вперше повністю контролює ситуацію. Коментар на берегах є голосом фарисея, книжника або червоної професури, яка допильнує, підправить, пояснить і виправдає будь-яку нісенітницю й злочин. Ці нотатки є, водночас, батогом, який заганяє товар на призначену для нього стежку.

Можна було б виводити застосований Тичиною прийом від середньовічних літописів, через "Пісню Стародавнього Мореплавця" С. Колріджа, або порівнювати "Дулись пани..." з творами американських поетів Вешела Ліндсі (1879 — 1931) ("Джаз Даніеля") та Гарта Крейна (1899 — 1932). Але мало ймовірно, щоб Тичина читав цих американців або хотів "позмагатися" з кимось із своїх сучасників. Він мислив не лінійно, а "музично", йому було затісно у межах однієї мелодії, а ця форма максимально надавалася для паралельного звучання двох тем: провідної (бас коментатора) та допоміжної (голос робітника тепер годиться хіба що для акомпанементу).

Але це помічаєш лише на відстані. Безкомпромісний В. Стус, який перебував в епіцентрі комунізму, не розумів Тичину і вважав, що нотатки на берегах є поступкою цензурі. "Як бачимо, Тичина починає писати так, що й не добереш, чи він іронізує над самим собою, чи це його нове одкровення"⁶. Стус був настроений на "чорно-білу" хвилю, а Тичина ширяв по інших світах.

7. ЛЕНІН

Цей вірш є апофеозом основного голосу твору і його найпотужнішим акордом (улюблене слово всіх попередніх збірок Тичини). Але кому він тут належить? Робітникові чи владі-наглядачу-Сталіну-балалайці-коментатору? Важко сказати. Точніше, їх тепер неможливо розрізнити. Десь між шостим і сьомим віршами відбулося їхнє злиття. Народ і партія, внаслідок дифузії чи спільно пережитого, але справді стають чимось єдиним. Носій цього дво-єдиного голосу більше не затинається і не потерпає від похмілля. Він одкинув "каяття" (про яке ще згадували комсомольці у третьому вірші) і повністю перейнявся думкою про те, що, коли "б'ють поміщика у скон", це "не беззаконство, а закон" (шостий вірш).

Комісар засвоює "пролетарські" манери та лексику, а робітник — комісарську риторичку та поставу і сам починає віддавати директиви. Більше того, світ йому

настільки розвиднився, що й промову свою він подає з розділовими знаками, щоби геть позбавити її метафоричности та притчевого туману. Щоб не було ніякої двозначности, щоб "знали" всі "патріоти" та "повідомили міщан".

Про що ж усіма "розтрубами фанфар" співає ця пісня? Про смерть Леніна, а, точніше, ЛЕНІНА. Це — єдине з усіх слів "Чернігова", кожна літера якого — заглавна. І це надає йому особливого, сакрального змісту й характеру (а, як відомо, в подібних творах авангардні викрутаси, типу відсутности крапок, тире та ком чи несподівані уривання слів недоречні)⁹.

Вірш складається з двох частин, які співвідносяться як "во здоров'є" й "за упокой". Перша — це панегірик, визнання виняткової енергоємкости самого імени вождя ("Всього лиш п'ять літер, а скільки енергій!") та його надприроднього впливу на людей ("Одно тільки слово, а ми вже як буря: Готово!").

Друга частина починається з розгубленого вигуку ("І от він вмер")¹⁰. Ця новина настільки вражає промовця, що невдовзі він повторює її вдруге й описує, як сприйняли факт смерті Леніна різні "недобитки" (непманюче, безіменні сміхуни, "патріоти", "міщани"). Але от він долає непевність, клянеться "клятвою залізною" повіривати "весь бур'ян" і добити всіх ворогів.

Що ж так наполохало промовця? Судячи з попередніх віршів, він уже був свідком та учасником багатьох "беззаконств" і не є людиною тонкосльозою. Смерть Леніна? Не зовсім. Вразити його могла тільки смерть ЛЕНІНА, яка немислима без Воскресіння. Хай це навіть буде воскресіння "з маленької літери", у формі зерна, яке, помираючи, дає життя своїм біологічним нащадкам, або нехай це буде тріумф ідей або їх матеріальне втілення. Але нічого подібного не відбувається. Промовець чує якісь "непманючі" шепоти ("то се, то те"), сміх та мрії "дихнути хоч раз колишнім дихом" та "грошнути свободоньку за гріш". Після смерті ЛЕНІН перетворюється на Леніна ("і от він вмер").

А раз так, то що лишається робити цьому "єдиному", хай ідейно насаженому, але невірному голосу? Хіба що "грізно виривати" бур'ян, "залізною", "мечем" "кресати, кришити й крушити" все і всіх довкола. Як воно і сталося.

Релігійне забарвлення смерті Леніна (і, відповідно, вірша на цю тему) стає більш помітним, якщо звернутися до історії ленінських свят у СРСР. За задумом політичних спадкоємців Леніна, день його смерті мусив бути головним Ленінським Святом країни і трудящих всього світу (за православною традицією саме Великдень, а не Різдво є святом всіх свят). Але поступово язичницька природа комунізму брала гору і замість Дня Пам'яті Леніна святкування пересунулося на 22 квітня, день народження В. Ульянова.

8. СТАРА УКРАЇНА ЗМІНИТИСЬ МУСИТЬ

Це — найбільш пластичний з поміж усіх віршів "Чернігова", тріумф музики над словами. Відбувається не просто, як вважає Г. Грабович, фінальна мізансцена, зведення до купи всіх голосів — демонстрантів, комсомольців, робітників — у фінальний хор¹¹. Ми є свідками переходу всього твору на інший рівень, синтезу всіх мелодій і тем, невпинного руху первісних елементів, вільного льоту дієслів усіх способів та частин мови, що походять від них — дієприкметників (непримиренний, непосидючий, нестаріючий, незадоволений) та дієприслівників (перекочовуючи, насичуючись, проймаючи).

Перед нами — портрет української мови, яка, "перекочовуючи насичуючись кількісно якісно, перехлюпочується", увійшла — або, радше, її було кинуту, дехто навіть сказав би звалтовано, — у ХХ сторіччя. Але вона не вмерла і, як істота все ще жива, змушена ("за законами діалектики") перетравлювати все це бурхливе залізаччя.

Т. С. Еліот вважав, що найбільшим обов'язком поета є його завдання перед власною мовою — передати її нащадкам у більш очищеному, розвиненому та виробленому стані, порівняно з тим, який він колись застав. Для нього не існувало шляхетнішої мети, ніж "очистити діалект свого племені" (IV, "Чотири квартети").

Для українських літераторів останніх двох століть це завдання надзвичайно ускладнюється необхідністю захисту, збереження та "інвентаризації" наявних скарбів. А вжиток та примноження багатств — то вже по змозі.

Тичина завжди мав особливі стосунки з мовою. Він, здається, ніколи публічно не захищав її, чисту й кукібну, від суржику та чужих впливів, ніколи розпачливо не закликав "зберегти берегино". У нього немає того філологізму, який притаманний як неофітам, так і довершеним майстрам, таким як Зеров чи Рильський. Мова була для нього природним засобом висловлення, таким самим, як музика чи співи. Судячи з того, як він "інтимно" поводить з словами та наголосами (наприклад "що ж попавсь годуй шур'я", або "непманюче", або "Ліонський бунто-човг, або "покорщина", або "трясе тебе зарізякано", або "летять історію історять", або "над глибинами суховійно негодяно", "недомудрення" тощо), очевидно, що йому не треба дбати про "вишуканість" або "чистоту" свого поетичного мовлення, бо він і є — мова. Він не переймається тим, що вона є "загроженою", він просто дихає нею.

За інших, "нормальніших" часів Тичина міг опинитися на чолі літературної революції, яка б докорінно змінила українське поетичне мовлення, скинула б попередніх кумирів та виробила б новий мистецький канон. Але з різних причин цього не сталося, і українська література так повністю і не вступила у ХХ сторіччя. І все ж те, що Тичина здійснив у "Чернігові", за своїми масштабами перебільшує літературні революції, речниками яких стали Бодлер, Вордсворт, Вітмен, Апполінер чи Еліот. З погляду поетичного мовлення, зроблене ним можна порівняти хіба що з подвигом Андрія Платонова.

Замість відкинути "осоружний" стиль і замінити його "прогресивним", Тичина вбирає у себе всю мовну матерію ("проймаючи взаємно протилежності"). "Стара" каліч¹² і п'яне мутикання ("задком наліплени", "поросся на карася", "пана дрипапана") є для нього такими ж прийнятними, як і "нова" залізобетонна естетика з її захватом від "шлюзування", "політехнізації" та "фондоусуспільнення". Його персонажі — не "старі" соловейки чи "нові" Заливчі Еллани, а реальні знавці комсомольці, що заповнили місто, та їхні товариш-робітники (український варіант Жачевих і Чікліних з "Котлована" А. Платонова, навіть якщо початок шостого вірша — "Що за шум із Катлавана" — не має нічого до діла з однойменним романом). Але в "Чернігові" ми не почуємо традиційного для нашої літератури суму та голосних плачів за днем вчорашнім. Бо й це "божевілля і одчай сп'янілого" — це також Україна на шляху до, хай і "неспокійного", але майбутнього. Тобто, того, що має бути.

Але хто все це каже? Чий голос так дивно, піднесено і відсторонено промовляє у фіналі "Чернігова"? Чи не є це, нарешті, те невловиме "я", що блимнуло в назві першого вірша ("Мій друг робітник водить мене по місту і хвалиться") і зникло, розчинилося у вирі п'ятирічки? Якщо це і так, то воно одразу ж заховалося у "ми" ("прямує", "розженіємось", "ми зневіряємось хилимося падаєм / ми спотикаємось глухнемо", "щоб ми були чіткіші"). Це "я-ми" не держить зла на тих, хто "тнув пана дрипапана", "розбурхував полум'я" та "багнетом! критики мечем!" "грізно" добивав ворогів. Разом з тим, голос, що промовляє у цьому вірші, знає їм ціну та місце, і він не може стримати іронії ("Розженіємось цюкнім по історії / може відкришиться нам виломок / од н е з в и ч а й н о г о майбутнього"). Цей загадковий голос і є, на нашу думку, тим безтілесним "я", через очі та вуха якого ми подорожуємо цим "понтонним" та "двотонним" Черніговом¹³. Це, якщо хочете, Україна, яка "змінитись мусить". Щойно вона "одпливла" від свого минулого, а вже є так "д а л е к о від берега"!

Крім того, у фінальному вірші ми є свідками руху від іманентного, суперечливого та "недомудреного" часу в бік вічності (трансцендентного "майбутнього"). Тільки пересуваючись у цьому напрямку, можна побачити, як "ходить двигот по всесвіту", як "корабель здригається поршнями", і відсторонитися од життєвих подій та емоцій ("Як часто з дрібного незадоволені / ми зневіряємось хилимося падаємо"). Бо такий рух не передбачає ні кінця, ні смерті.

Епігети, якими Тичина наділяє майбутнє ("незмірненне", "незвичайне", "непосидюче", "неспокійне", "нестаріюче"), нагадують атрибути Бога з Євхаристичної молитви під час літургії Іоана Златоуста ("бо Ти є Бог несказаний, неймовірний, невидимий, незбагнений, присносущий"). Навіть, якщо (цілком слушно!) відкинути ідею про догматичну природу образности Тичини, все ж метафізичний аспект описаної в "Чернігові" подорожі не підлягає жодному сумніву. І навпаки, ми ніколи не зрозуміємо останнього вірша, якщо не звернемося до апофатичного (або негативного) богослів'я, підтрнутя всієї теологічної традиції східного християнства, в якому був вихований поет.

На відміну від катафатичного (або позитивного) богослів'я, апофатизм виходить із того, що за своєю "природою" Бог не є чимось, що можна пізнати. Св. Григорій Назіанзин, полемізуючи з Платоном, писав, що "Бога важко збагнути, але визначити Його словами просто неможливо". "Для того, щоб наблизитися до Нього, треба відкинути все, що є нижче за Нього, все, чим Він не є. Тільки через незнання (агносію) можна пізнати Того, хто є більшим за будь-який об'єкт пізнання"¹⁴. Тому апофатичний шлях не є шляхом інтелектуальним чи моральним, тут ідеться не стільки про знання або вдосконалення чеснот, як про повне містичне єднання або союз з Богом. (Ця ідея не була, однак, відкриттям Отців Церкви, ще платоніки та Плотін знали про внутрішнє або катарсис).

ЖАНР

Наявність наскрізних персонажів та тем робить "Чернігів" чимось більшим, ніж просто збірка віршів. Авторське визначення — "нарис у віршах" — також вказує не лише на "документальність та публіцистичну заостреність", але й на композиційну цілісність твору. Його можна було б оголосити "поемою", але це поставило б "Чернігів" в один ряд з "150 000 000". "В. І. Ленін" та "Хорошо", порівняно з якими Тичині не вистачає бундочности та епічного розмаху.

З огляду на "музичність" твору, виникає бажання назвати його сюїтою (інструментальна композиція, що складається з коротких речей), футою (багато голосів, кожен з яких по черзі "озвучує" певні теми), симфонією (оркестровий твір, що складається з кількох пов'язаних між собою частин) чи хоралом. Але це нічого не додасть до нашого розуміння "Чернігова". Очевидно, що маємо справу з якоюсь новою поетичною формою, що не має аналогів в українській чи радянській літературах, і до якої Тичина більше не повертався.

Але, як то не дивно, цей "нарис" є дуже подібним до "поем" (беремо це слово в лапки, через їхню відмінність од усього, що було створено в цьому жанрі. — В. Д.) Т. С. Еліота "Безплідна земля" (1922), "Геронтіон" (1922), "Порожні люди" (1922), яких П. Тичина, скоріше за все, не читав.

Що єднає цих двох таких різних, за вихованням та своїм походженням, поетів? Спільна катастрофа, хоча вони і пережили її в різних частинах світу. Перша світова війна (яка для Тичини переросла у війну братовбивчу — "місто в мальованих плакатах: людина людину коле") означало не тільки появу зброї масового знищення та довгі роки тотального озвіріння. Відбулася загибель антропоцентричного світогляду. Людина, яка від часів Відродження оголосила себе осередком і метою цього "найкращого зі світів", раптом виявилася геть неспроможною дати собі раду. І "боротьба за щастя трудящих" на сході Європи була лише метастазами тієї самої хвороби.

Подібність між "Черніговом" та поемами Еліота (зокрема, "Безплідною землею") є настільки несподіваною і важливою, що, мабуть, не варто говорити про неї похапцем. Бо навіть перший здивований погляд не може не помітити, що Еліотове "примарне місто" з юрбою, що тече під Лондонський міст, дуже нагадує Тичинин Чернігів та обурених комсомольців. Строката образність обох поетів (Еліотів "син людський" замість знання про цей світ має хіба "купу розбитих образів") не є результатом "експерименту" чи продуктом надсадних творчих "пошуків". То був єдиний спосіб передати жах, що охопив виховане гуманізмом

людство (Еліот: "я покажу тобі жах у жмені піску") в першій третині нашого століття. І, нарешті, побажання миру (шанті, шанті, шанті), взяте Еліотом з "Упанішад" і тричі повторене у фіналі "Безплідної землі", як дивно воно перегукується з "незміреним майбутнім" Тичини!

У кожному разі, травма від бурхливих пологів нового століття була такою потужною, що й реакція мистецтва на неї не вкладалася в рамки існуючих естетичних канонів. Західний світ породив поезію Еліота, "Фіннеганові поминки" Джойса, театр абсурду й романи Беккета. У Росії найбільш адекватним портретом катастрофи стали, мабуть, заборонені владою романи Платонова та вірші обереутів (чи існує якийсь "реалістичний" твір, який би передав атмосферу сталінського терору реальніше за "Єлизавету Бам" Д. Хармса?).

У нашій літературі моторошний час промовляв "Черніговом" та "Партією веде". Але Україна цього не помітила і не зрозуміла. Чому?

"В основі будь-якої культури, — пише історик О. Толочко, — завжди лежить певний текст чи сума текстів. У якомусь сенсі культура взагалі є метатекстом, а її функціонування лише в останню чергу є прагненням до інновацій, у першому ж — постійним прирівненням до первісного тексту, еталону, версифікацією на підставі цього пратексту. Те, який "текст" читає дана культура, надовго визначає її обличчя"¹⁵.

Для Тичини таким "метатекстом" була Біблія, антична культура й російська література (всі гімназисти мусили читати грецькі й латинські тексти в оригіналі). Що є "метатекстом" для нас, дітей української культури кінця століття? Ленін з його правдою про "бунто-човг"? Рішення чергового пленуму? Чи, може, Шевченко? Та для більшості з нас він і досі є дідусем з оправленої рушниками репродукції. Шевченка-поета ми тільки-но починаємо відкривати для себе. А замість читати Гоголя (нашого найбільшого прозаїка) ми "по-кайдашівськи" сваримося з нерозумним сусідом, наче Гоголь — це не духовний спадок, а рушниця Івана Никифоровича. Більше того, до останнього часу Євангеліє у нас вважалося підривною літературою, а університетські курси зарубіжної літератури ХХ сторіччя не включали ні Еліота, ні Джойса.

Тичина (який, за всіма ознаками, був Божим даром українській літературі) перетворився на співця "чуття родини" не тоді, коли він оспівав трактористку Олесю Кулик та її "маркізет, мадеполам", а коли зникли всі ті, хто знав, що таке "пеани" й міг зрозуміти поетову іронію.

Чи є, однак, щось позитивне на обріях нашого літературного "непосидючого майбутнього"? А звичайно. Хоча б тому, що попереду в нас — знайомство з Тичиною.

¹ George G. Grabowicz, *Tychyna's Cemihiv*. — Harvard Ukrainian Studies, Vol. 1, No 1, March 1977, P. 89 — 113. George G. Grabowicz, *Pavlo Tychyna (1891 — 1967)*. In: *European Writers. The Twentieth Century*, Vol. 10, ed. George Stade. — Charles Scribner's Sons. / New York, P. 1651 — 1676.

² *Василь Стус*. Феномен доби (Сходження на Голгофу слави). Київ. 1993. С. 3, 81, 84.

³ "На початку Бог створив Небо та землю. А земля була пуста та порожня, і темрява була над безоднею, і Дух Божий ширяв над поверхнею води". (Перша Книга Мойсеєва. Буття. 1).

⁴ George G. Grabowicz, *Pavlo Tychyna*. P. 1674.

⁵ *Василь Стус*. Названа праця. С. 5.

⁶ *Павло Тичина*. Зібрання творів у 12 томах. Київ, 1983. Т. 1. С. 645 — 652 (упорядкування і примітки О. І. Кудіна).

⁷ Порівняймо це з передбаченням англо-американського поета Т. С. Еліота, який вважав, що світ закінчиться "не ударом, а скигненням".

This is the way the world ends
Not with a bang but a whimper.

І це аж ніяк не останнє наше посилання на Т. С. Еліота.

⁸ *Василь Стус*. Названа праця. С. 82.

⁹ Слово, пущене по нисхідній, — пише з приводу вірша "ЛЕНІН" Євген Сверспек, — покотилося лавиною. Порожнє і легке, воно стало матеріалом для ствердження демагогічних популістських мітів і просто сигналів для маси.

Ленін — одне тільки слово,
А ми вже як буря: Готово!"

(*Євген Свєрстюк. Лице людини перед лицем терору. // Сучасність. 1995. № 2. С. 142.*)

Характерно, що, виступаючи з таким широким узагальненням, критик подає це "одне лише слово" не так, як воно стоїть в оригіналі. Чи зрозуміємо ми щось про Тичину, якщо будемо так недбало ставитися до його тексту?

"Слово, поставлене Богом на сторожі людини, — читаємо в тій самій статті, — як знак Божественного походження і спрямування його душі, як молитва і нагадування — те слово в ужитку Антихриста стало засобом обману" (с. 142). Не входячи в теологічні тонкощі, хочеться все ж поставити п. Свєрстюку кілька питань. Наприклад, коли це Бог поставив Слово на сторожі людини? Якщо звернутися до Євангелія від Івана (звідки, здається, й походить ця думка, I, 1 — 3), то там написано, що "споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку. Усе через Нього постало, і ніщо, що постало, не постало без Нього". Отже, йдеться про Святу Трійцю, в якій Слово — це Син Божий, який був "споконвіку", тобто, до того, як з'явилися примаці і почалася світова історія. Так, велика частина людства вірить у те, що Бог послав свого Сина-Слово, щоб він спокутував людські гріхи, але аж ніяк не для того, щоб Він (Воно) було "на сторожі людини". То, скоріше за все, був не Бог, а Тарас Шевченко, який колись, і справді, мало не самотужки створив нову українську літературу, або, як він писав, поставив на сторожі "рабів отих малих" (а не людини взагалі!) живе українське слово. Але ж не Слово!

Тепер про Антихриста. Кого саме має на увазі п. Свєрстюк? Князя світу цього та особистого антагоніста Христа, про якого згадує Св. Іван Богослов і з яким воюватиме колись Архангел Михаїл та його Анголи? Чи будь-якого опонента Христа? Чи, може, самого Князя темних сил Люцифера (не проти ночі будь мовлено, шур йому пек!)? Чи тільки ватажків ВКП(б) — КПРС? Але котрий із них є Сатаною, а хто — лише дідьки й безхвості чорти? І як усе це узгоджується з категоріальним апаратом літературознавства? І взагалі, чи варто поминати ім'я Боже всує?

¹⁰ "Порожні люди" Т. С. Еліота (1925) також починається з епіграфа "Містір Курш — він умирайт", взятого поетом із роману Дж. Конрада. Тубілець, якому належать ці слова, не може отямитися від думки, що людина, котра за життя була богом, раптом отак взяла й вмерла.

¹¹ *George G. Grabowicz, Pavlo Tycyna (1891 — 1967) (European Writers. The Twentieth Century. Vol. 10, ed. George Stade—Charles Scribner's Sons (New York), P. 1672.*

¹² Тему каліцтва (глухоти) відзначає і Г. Грабович, який пише про "акустичне гвалтування психіки" у "Чернігові".

¹³ Це повністю співпадає з тією роллю, яку виконує Терезій в поемі Т. С. Еліота "Безплідна земля" (1922). Як пише її автор у своєму розлогіму коментарі, "Терезій, який є не "персонажем", а лише спостерігачем, виявляється, однак, найважливішим героєм твору, бо він об'єднує решту дійових осіб... Те, що Терезій *бачить*, і є, власне, змістом і сутністю поеми". (*T. S. Eliot. The Waste Land, in: T. S. Eliot, Selected Poems, Harbrace Paperbound Library, Harcourt, Brace & World, Inc. New York, P. 70.*)

Цей коментар Еліота, якщо замінити "бачить" на "чує", абсолютно припадає до "Чернігова" П. Тичини.

¹⁴ *Vladimir Lossky. The Mystical Theology of the Eastern Church, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, New York 10707, 1976, P. 25.*

¹⁵ *Олексій Талочко. "Русь" очима "України": в пошуках самоідентифікації та континуїтету. // Сучасність. 1994. № 1. С. 114.*

Вадим СКУРАТИВСЬКИЙ

ВИЧАКЛУВАТИ УКРАЇНСЬКОГО ОРФЕЯ...

Колись Борис Пастернак написав про посмертну долю беззастережно монополізованого радянським тоталітаризмом Маяковського: його почали насаджувати силою, мов картоплю, і це стало другою його загибеллю.

Те ж саме режим зробив з Тичиною: його, вже адаптованого, впроваджували в масову свідомість силою, і це стало ще ніби прижиттєвою смертю поета. Українське школярство, сповнене скепсису до офіційної ідеології (а точніше, до її знавцілого цілодобового пропагандистського буття), бере на кпин цю ідеологію — в образі тичинівської сервільної одографії. Учнівська і студентська інстинктивна опозиція системі вибухала єдино в злорадно-веселому реготі над цією одографією, над Партією-яка-Веде. Всі ми пам'ятаємо майже обрядове пародіювання цієї славнозвісної вірші (приміром, із побуту чернігівських школярів початку 50-х: "нас-веде-енкаведе" і т. п.), обрядові ж анекдоти про відвідини Тичиною-міністром семирічки у рідних Пісках і т. п.

... В одному фантастичному латиноамериканському романі є образ країни Смерти, що її жителі помирають вдруте. У нашій країні помирали не лише вдруте, а й багатократ. Так поет, заживо замураваний у смертоносну ідеологію, з тим же півсторіччя конав і конає у тому школярському карнавалі — у вигляді його ритуальної жертви, його "блазеньського короля".

Сьогодні належить повертати поета із країни Смерти — в живе літературне буття. Автори пропонованих у цьому номері студій про Тичину шляхом подекуди аж віртуозного аналізу намагаються віднайти живе буття тичинівської поезії там, де вже, здавалося б, проступило її "гіпнократове" — тобто передсмертне — "обличчя", де ця поезія ніби вже заціпеніла в мертвотній догмі, застигла в страшній ідеологічній судомі. У пропагандивному вереску "Чернігова" автори несподівано — і доволі переконливо — виявляють аж витончену авангардну форму, якість заведене, мистифіковане, але вочевидь усе-таки ще живе чуття.

Що ж, Павло Тичина і після "Партії" — ніби спазматично навіть — повертався в поезію найвищої проби (геніальний переклад пушкінських "Бісів" — 1937; "Похорон друга" — 1943; і ще дещо).

А проте.

Здається, саме з "Чернігова" розпочинається той згаданий неприхований сервілізм, набирає останніх швидкостей той катастрофічний процес, що його завершив афоризм Григорія Кочура на початку 1960-х:

Тичина — то пропаща сила.

Схоже на те, що "Чернігів" — то передусім останній парад цієї "пропащої сили", її стільки ж неймовірних, скільки вже змарнованих можливостей.

Віртуозна авангардна техніка поета? Але ж вона тут стає попихачкою, аж надто схожою на своїх трагічних посестер: поезію Маяковського-"агітатора" (авто-дефініція) або ж італійських футуристів, які почали ідеологічно обслуговувати "нову римську імперію".

Одне слово, як написав Євген Маланюк, різкий неприхильник "Чернігова" (про що нагадав Г. Грабович), — "... від кларнета твого — пофарбована дудка зосталась".

Принаймні, чи не беззастережна апологетика "Чернігова" у В. Діброві може викликати у читача саме застереження, а то й просто заперечення.

А проте — слід віддати належне дослідженням, які, всупереч згаданий шкільній міфології докола Тичини, прагнуть вичаклувати українського Орфея із його пекла.

Володимир БАРАН

ДЕСТАЛІНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ: ПЕРША СПРОБА

Смерть Сталіна не означала смерті ані сталінщини, ані тоталітаризму. Вони пустили в країні глибоке коріння, корчвання якого потребувало тривалого часу й велетенських зусиль.

5 березня 1953 року у зверненні "До всіх членів партії, до всіх трудящих Радянського Союзу" ЦК КПРС, Рада Міністрів та Президія Верховної Ради СРСР сповістили про смерть вождя.

На траурних мітингах, на зборах партактиву та сесіях Рад виголошувалося численні доповіді та промови. У них зазначалося, що "всіма своїми успіхами, своєю свободою і незалежністю, своїм щасливим життям український народ, як і всі народи нашої великої Батьківщини, зобов'язані Комуністичній партії, рідному Сталіну"¹.

У виступах незмінно підкреслювалося, що саме під його мудрим керівництвом Україна "воз'єднала всі свої землі в єдину радянську державу", "виросла в квітучу індустріально-колгоспну республіку" і що, "будуючи комунізм, втілюючи в життя геніальні сталінські накреслення, радянські люди будуть звеличувати безсмертну славу вічно живого — великого Сталіна"².

Така перспектива розвитку Радянського Союзу здавалася цілком очевидною або принаймні найвірогіднішою. Протягом кількох десятиліть у свідомості радянських громадян утверджувалося образ "дорогого батька, вчителя і друга". Рік у рік потужна машина пропаганди, партійний та державний апарати створювали своєрідний міфологічний тип — "вождя народів".

Проте вже навесні 1953 року в суспільно-політичному житті країни означилася якісно нова тенденція, яка поступово посилювалась і відбивала дальшу еволюцію тоталітарної системи. Майже відразу після смерті диктатора розпочався процес десталінізації радянського суспільства, який пройшов кілька етапів і суттєво вплинув на долю мільйонів людей.

Слід зазначити, що окремі науковці розглядають розпочаті реформи лише як фактор боротьби за владу, як можливість заміни одних функціонерів (сталінських) іншими (хрущовськими)³. Не підлягає сумніву, що така боротьба завжди була важливим чинником суспільно-політичного розвитку, особливо за умов тоталітарного режиму з його авторитаризмом, жорсткою централізацією та апаратно-бюрократичною ієрархією (своєрідним радянським васалітетом). Але справжні причини реформаций корінилися набагато глибше й торкалися цілого комплексу нагрітих проблем загального, системного порядку.

Аналізуючи зрушення в радянському суспільстві, не можна не враховувати низки вагомих обставин, які справляли вплив на визначення політичного курсу: взаємодії між окремими секторами влади, невирішеності ключових соціальних проблем, пробуксовування в економіці, насамперед сільському господарстві, тенденцій світового політичного, виробничого, науково-технічного прогресу тощо. Цікаво, що згадані науковці ставлять питання не стільки про політичну боротьбу — за той чи інший шлях, принцип, напрям розвитку, стільки про персональну боротьбу за лідерство. При цьому складні формаційні проблеми зводяться до вузьких питань функціонування владного механізму, а дедалі глибша криза системи — до кризи політичного керівництва.

Очевидно, необхідність змін і перетворень визнавали всі Сталінові наступники, все "колективне керівництво". Не випадково деякі дослідники навіть дискутують із приводу того, хто був більшим "реформатором" і хто першим виявив "бажання покласти край культіві" — М. Хрущов, Г. Маленков чи Л. Берія⁴. Інша річ, що

кожен із найближчих соратників Сталіна по-своєму розцінював можливі масштаби й темпи змін, характер і перспективи перетворень. Але всі вони прагнули одного — підновити чинну систему та пристосувати правлячий режим до нових умов.

У широкому розумінні десталінізація означала відхід від крайніх виявів "класичного сталінізму" в усіх сферах життя — політичній, економічній, соціальній, духовній. Вона означала відхід від моделі так званого "повного тоталітаризму" та деяке зниження ступеня тоталітаризації радянського суспільства. Цей процес торкнувся ключових елементів системи, зокрема режиму особистої влади, застосування масового терору, потужного репресивного апарату, гіпертрофованого ідеологічного контролю.

У вузькому розумінні десталінізація пов'язувалася перш за все з критикою "культу особи". Саме тому в багатьох наукових працях і особливо науково-популярних роботах початок десталінізації пов'язують із XX з'їздом КПРС, на якому М. Хрущов виступив із відомою "таємною" доповіддю. Однак такий підхід ігнорує чимало фактів, включаючи й той, що "тиха" критика "культу" розпочалася 1953 року. Такий підхід спрощує реальний процес і оминає витoki та ранні форми десталінізації.

Перший її етап охоплював період від весни 1953-го до початку 1956 року. Вже через три тижні після смерті Сталіна було оголошено амністію, яка стосувалася осіб, засуджених на строк до п'яти років, а також за посадові, господарські й деякі військові злочини. Під амністію потрапили вагітні жінки, неповнолітні (до 18 років) та жінки, що мали дітей віком до 10 років. Указ Президії Верховної Ради СРСР передбачав скорочення наполовину терміну покарання тих, хто був позбавлений волі на строк понад п'ять років, однак це не поширювалося, скажімо, на засуджених за "контрреволюційну діяльність"⁵.

Наприкінці березня — на початку квітня 1953 року в зв'язку з амністією та скороченням кількості в'язнів за розпорядженнями заступника міністра юстиції СРСР Кудрявцева та начальника Головного управління таборів Долгих було скорочено штати в системі "архіпелагу ГУЛАГ"⁶. Уряд СРСР, уряди союзних республік ухвалили низку постанов, які визначили порядок працевлаштування амністованих громадян. Виконання цих постанов покладалося насамперед на Головні управління організованого набору робітників при Радах Міністрів союзних республік та їхні відділи при обласних Радах. Із довідок уряду УРСР для союзного Держплану довідуємося про перебіг цієї роботи. Станом на 1 серпня 1953 р. в Україну прибуло 169,3 тис. чоловік, звільнених за амністією. На цей час більшість із них було працевлаштовано — 146,0 тис. чоловік, зокрема в містах — 76,3 тис. осіб⁷.

У перших числах квітня 1953 року опубліковано повідомлення МВС про звільнення кремлівських лікарів, заарештованих у січні того ж року. На сторінках газети "Правда" з'явилася стаття про радянську соціалістичну законність, у якій піддано критиці діяльність колишнього Міністерства державної безпеки⁸. У квітні виключено з партії міністра державної безпеки С. Ігнат'єва й розпочато широку чистку в органах, які навіювали панічний страх на радянських громадян.

У травні 1953 року МВС СРСР порушило питання про скасування постанови Ради Міністрів СРСР № 416 — 159сс та Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р., які передбачали повторне покарання для "особливо небезпечних злочинців". До цієї категорії залічувано "шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів, учасників інших антирадянських організацій і груп...". Відбувши покарання, вони опинялися на поселенні, тобто в безстроковому засланні. Виняток влада робила тільки для безпорадних інвалідів, важко хворих та старих.

На основі спеціальної директиви, виданої 26 жовтня 1948 р. МДБ СРСР та Генеральним прокурором СРСР, цих "особливо небезпечних злочинців" знову заарештовувало за тими старими статтями кримінального кодексу, за якими вони вже відбули покарання. Слідство в таких справах проводилося спрощено, без перевірки попередніх доказів. Протягом 1948 — 1953 рр. Особливі наради при МДБ СРСР направили на поселення 58 218 чоловік. Згадані документи пропонувалося скасувати, такі арешти — заборонити, а відправлених на поселення — звільнити⁹.

Ім'я Сталіна тепер рідше згадувалося в пресі й офіційних документах. У вересні 1953 р. ЦК КПРС ухвалив постанову "Про завдання партійної освіти в новому нав-

чальному році", в якій прозвучали характерні інтонації: "В практиці пропагандистської роботи допускалися спрощенство і вульгаризація марксизму-ленінізму в питанні про роль мас, партії та особи в історії..." І далі: "Партійна пропаганда нерідко збивалась на культ особи; в практиці пропагандистської роботи проявлялось безтурботне ставлення до вивчення таких найважливіших партійних документів, як рішення з'їздів партії, конференцій і пленумів ЦК, в яких висловлено вироблену за довгі роки внутрішню та зовнішню політику партії"¹⁰.

У документі говорилося лише про марксизм-ленінізм і всього один раз — про "ленінсько-сталінську національну політику". Інших згадок про Сталіна, будь-яких посилань на нього в тексті не було. В постановній частині знову наголошено на необхідність "викоринити з практики нашої пропаганди відступи від марксизму-ленінізму в питанні про роль особи в історії, що виявлялися в пропаганді ідеалістичної теорії культу особи, показуючи вирішальну роль народу — творця історії та роль Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили"¹¹. У тезах ЦК КПРС до 50-річчя утворення більшовицької партії також піддано критиці "ідеалістичну теорію культу особи".

У вересні 1953 року було зліквідовано інструменти масових чисток і терору — військові трибунали військ МВС і Особливу нараду МВС, яка мала право застосовувати в адміністративному порядку вислання, заслання й ув'язнення¹². Справи про злочини, спрямовані проти держави, тепер розглядалися не військовими, а цивільними судами. Під впливом усіх цих подій почалися хвилювання в таборах, які в багатьох місцях вилились у масові повстання. В'язні-українці, які складали чималу частину контингенту ГУЛАГу, взяли активну участь у виступах. Проте повстання були жорстоко придушені.

1953 року почався перегляд справ деяких жертв сталінських репресій. Президія ЦК КПРС розглянула питання про реабілітацію діячів єврейської культури, розстріляних за рік до того. Йшла селективна реабілітація окремих партійних і державних діячів, у тому числі з України. У вищій інстанції ринув потік листів, автори яких зверталися з проханням переглянути справи, що стосувалися звинувачень у політичних "злочинах", "контрреволюційній діяльності". За даними Р. Медведєва, до кінця 1953 р. з тюрем і таборів було випущено близько тисячі осіб.

У вітчизняній історіографії немає значних робіт, присвячених феноменові реабілітації. На Заході ж вийшло кілька цікавих праць із даної проблеми, серед яких варто виділити книгу голландського дослідника А. ван Гудовера¹³.

Автор слушно зауважує, що здійснення політичної реабілітації було особливим засобом боротьби з "культу особи". У травні 1954 р. ЦК КПРС ухвалив постанову, яка стосувалася перегляду справ про контрреволюційні злочини. На її виконання Президія ЦК Компартії України створила комісію, до якої ввійшли секретар ЦК М. Підгорний, прокурор УРСР Д. Панасюк та заступник завідувача відділу адміністративних та торгово-фінансових органів ЦК І. Голинний. Комісії доручалося систематично стежити за виконанням постанови ЦК КПРС і в міру необхідності доповідати ЦК Компартії України про виконану роботу¹⁴.

Навесні 1954 року Президія Верховної Ради СРСР зліквідувала Судову колегію в справах табірних судів Верховного Суду СРСР. Це був один з органів карально-репресивної системи, що її створив Сталін задля зміцнення режиму особистої влади. Судова колегія та спеціальні табірні суди постали наприкінці 1944 року й служили інструментом розправи над в'язнями ГУЛАГу. У фонді згаданої Судової колегії, що міститься в Державному архіві Російської Федерації, налічується понад 3 тис. одиниць зберігання. Більшість із них стосується таких видів злочинів, як контрреволюційний саботаж, бандитизм, порушення трудової дисципліни. Окремі справи заведені на звинувачених в антирадянській агітації та пропаганді.

В'язнів судили за "націоналістичні розмови", "вихвалювання життя та законів капіталістичних країн", "контрреволюційні випадки щодо вождя народів", "висловлювання наклепницьких вигадок про радянську дійсність", інші вияви "антирадянської агітації та пропаганди". Покарання — позбавлення волі на строк від 4 до 10 років з обмеженням прав на 3 — 5 років. У зв'язку з протестами Генерального прокурора СРСР пленум Верховного Суду СРСР постановив скасувати окремі вироби

табірних судів, припинити відповідні справи та звільнити засуджених. Зазначимо, що перегляд деяких справ затягувався на десятиліття¹⁵.

Очевидно, саме під впливом масових повстань у системі ГУЛАГу сталися певні зміни: на одязі ув'язнених повідгинали номери, з вікон табірних бараків зняли ґрати, в'язням спеціальних таборів дозволили побачення з рідними. Протягом 1954 — 1955 рр. Рада Міністрів СРСР ухвалила низку постанов, які стосувалися спецпоселенців: "Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців", "Про зняття обмежень щодо спецпоселення з колишніх куркулів та інших осіб", "Про видання спецпоселенцям паспортів", "Про зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців"¹⁶.

Після повалення Л. Берії "колективне керівництво" прагнуло поставити каральні органи під жорсткіший партійний контроль. Проведено значні кадрові перестановки, відкриті судові процеси над помічниками Л. Берії. Посилено прокурорський нагляд за дотриманням законності в місцях позбавлення волі, за роботою адміністрації таборів і колоній. Малося на увазі не так відновити справедливість і полегшити долю в'язнів, як зміцнити позиції партійного апарату, підпорядкувати йому інші сектори влади.

У липні 1954 р. ЦК КПРС ухвалив постанову "Про заходи покращення роботи виправно-трудових таборів та колоній МВС". Тоді ж затверджено "Положення про виправно-трудові табори та колонії". У серпні з'явилася відповідна постанова ЦК Компартії України. Документи зобов'язували прокурорів систематично відвідувати табори та колонії, проводити особисті опитування ув'язнених, вживати рішучих заходів до працівників, які допускали порушення законів. Водночас, постанови вимагали забезпечити суворе покарання організаторів та активних учасників "групового непокорення табірній адміністрації"¹⁷.

У системі Управління виправно-трудових таборів та колоній МВС УРСР налічувалося 37 таборів, 17 колоній, 11 інших підрозділів. Загалом у них утримувалося понад 50 тис. чоловік, у тім числі майже 8 тис. політичних в'язнів, засуджених за "контрреволюційні злочини"¹⁸. Режим праці, побутові умови в таборах та колоніях залишалися надзвичайно важкими, незважаючи на деякі нововведення (наприклад, умовно-дострокове звільнення та скорочення строку покарання ув'язненим, які сумлінно ставилися до праці й не порушували внутрішнього розпорядку; нова система заліку робочих днів тощо).

Процес реабілітації тривав. 1955 року Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову "Про трудовий стаж, працевлаштування і пенсійне забезпечення громадян, необґрунтовано притягнутих до карної відповідальності і згодом реабілітованих". Згідно з цим документом час перебування реабілітованих в ув'язненні зараховувався в трудовий стаж. Постанова зобов'язувала керівників підприємств і установ працевлаштовувати таких громадян, виконками Рад — забезпечувати їх житлом у першу чергу. Пенсії реабілітованим, які досягнули встановленого віку, призначалися незалежно від того, чи працювали вони після звільнення¹⁹.

У цей час КДБ при Раді Міністрів СРСР видав вказівку № 108сс про порядок розгляду заяв громадян, які цікавилися долею рідних і близьких, розстріляних за рішенням позасудових органів. Згідно з цією вказівкою членам сімей репресованих повідомлялося, що їхні рідні були засуджені до 10 років виправно-трудових таборів і померли в місцях позбавлення волі. У необхідних випадках органи безпеки видавали свідоцтва, в яких дати смерті вказувались у межах 10 років від дня арешту, а причини смерті — вигадані. У відповідях на запити з-за кордону дати смерті засуджених до розстрілу вказувались не раніше від дат виконання вироків і не пізніше, ніж 10 років від дня арешту²⁰.

Під впливом реабілітації в СРСР почався перегляд справ репресованих комуністів у країнах так званої народної демократії. Першою на шлях публічної реабілітації партійних лідерів, що стали жертвами сталінського терору, ступила Польща (1955 рік). Слідом за нею пішли Угорщина та Болгарія, де помертно реабілітовано кількох провідних партійних діячів (Л. Райк, Т. Костов та ін.). Окремо слід виділити Чехо-Словаччину та Румунію, де цей процес не мав значного розвитку. Крім того, розпочато нормалізацію радянсько-югославських стосунків і припинено критику "військово-фашистської диктатури Тіто".

Велику роботу провела комісія ЦК КПРС, яка розглядала документи показових судових процесів 1936 — 1938 рр. і деякі гучні справи 30-х років (М. Кірова, С. Орджонікідзе та ін.). Комісія на чолі з секретарем ЦК П. Пospelовим, вивчала матеріали, пов'язані з "культу особи" Сталіна та його наслідками. "Таємна" доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС свідчила, що серед інших розглядалися також справи ряду українських партійних і державних діячів, яких знищив Сталін. Зібрані матеріали Хрущов використав згодом у відкритому наступі проти "культу".

1955 року видано положення про прокурорський нагляд, що відбивало поступову трансформацію радянської правової системи. У процесі десталінізації України важливе значення мала амністія громадян, які співпрацювали в роки війни з німцями (вересень 1955 р.)²¹. Адже багатьох українців, особливо мешканців західного регіону, що залишалися під фашистською окупацією, нерідко безпідставно звинувачували в "пособництві ворогові" й відправляли в Сибір або інші віддалені райони країни. Чимало з них, звільнившись з таборів та заслання, повернулися на рідну землю.

На початку 1956 року скасовано постанову ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. про порядок ведення справ "щодо підготовки і здійснення терористичних актів" та постанови від 1 грудня 1934 р. й 14 вересня 1937 р. про зміни в карно-процесуальних кодексах, за якими не дозволялися касаційні скарги у справах про шкідництво, терор та диверсії. Ці постанови дозволяли значно спростити процедуру розгляду справ, які мали політичний характер, і сприяли утвердженню Сталінової диктатури, що спиралася на всепроникне насильство.

У цілому перший етап був періодом обережної, негласної, прихованої десталінізації, коли елементи сталінського минулого ще домінували в політичній практиці та суспільній свідомості і коли традиційний догматизм заглушував розпочаті перетворення, перші паростки "відлиги". Проте саме тоді розпочався складний і тривалий поворот у розвитку радянського тоталітаризму, який супроводжувався зміною окремих суттєвих ознак системи.

Другий етап десталінізації припадав на 1956 — 1961 рр. і проходив під знаком XX з'їзду КПРС. Звітна доповідь ЦК, що її виголосив М. Хрущов, була витримана в спокійних, поміркованих тонах. У ній говорилося про перевірку низки "сумнівних справ", "відновлення справедливості", реабілітацію "невинно засуджених людей". У доповіді вказувалося, що "ЦК рішуче виступив проти чужого духові марксизму-ленінізму культу особи...", поширення якого "приводило іноді до серйозних хиб у нашій роботі"²². М. Хрущов різко критикував "банду Берії", не допустивши жодного безпосереднього випаду проти Сталіна.

Під час обговорення доповіді лише А. Мікоян відкрито торкнувся проблеми "культу особи". Він зробив кілька критичних зауважень із приводу праці Сталіна "Економічні проблеми соціалізму в СРСР". Мікоян твердив, що марксизм-ленінізм не слід вивчати тільки за "Коротким курсом": "багатство ідей марксизму-ленінізму не може вміститися в обмежені рамки теми історії нашої партії і тим більше короткого її курсу". Він наголосив, що потрібно показувати не тільки фасадний бік, але й усе багатогранне життя країни, і що наукове дослідження історії партії та радянського суспільства — "найвідсталіша ділянка нашої ідеологічної роботи"²³.

У своїй промові А. Мікоян порушив питання історії соціалістичної революції та громадянської війни в Україні. Він сказав, що деякі науковці пояснювали складні процеси 1917 — 1920 рр. не змінами співвідношення класових сил, а начебто шкідницькою діяльністю окремих тодішніх партійних керівників, згодом "неправильно оголошених ворогами народу". Промовець згадав прізвища реабілітованих українських партійних діячів В. Антонова-Овсієнка та С. Косіора й висловив надію, що "знайдуться українські історики, які напишуть історію виникнення та розвитку Української соціалістичної держави краще за деяких московських..."²⁴.

Проте політичною кульмінацією XX з'їзду КПРС стало закрите засідання, на якому вперше прозвучала пряма й недвозначна критика сталінщини. У роботі з'їзду взяли участь близько 1000 реабілітованих комуністів, список яких Хрущов затвердив особисто. У "таємній" доповіді згадано імена 23 партійних, державних, військових діячів, реабілітованих у судовому та партійному порядку, в тому числі С. Ко-

сіора, В. Чубаря, П. Постишева. Хрущов позитивно оцінював "розгром" опозиції — троцькістів, зінов'євців, бухарінців, але заперечував необхідність застосовувати проти ідеологічних супротивників репресії²⁵.

У доповіді викрито насильницькі депортації цілих народів та намір вождя виселити українців. Зроблено різкі випадки проти канонічних "Короткого курсу" й "Короткої біографії Сталіна". Однак критика "культу особи" не виходила поза певні межі, поєднуючися з твердженнями про те, що "в минулому Сталін мав великі заслуги перед партією, робітничим класом і перед міжнародним робітничим рухом"²⁶. Критика репресій обмежувалася подіями після 1934 року й торкалася перш за все "великих чисток" 1937 — 1938 рр. Хрущов майже нічого не сказав про репресії на Україні, оскільки, очевидно, відчував власну причетність до них.

На адресу XX з'їзду КПРС надійшла велика кількість заяв від колишніх комуністів, які постраждали від сталінських "чисток". Вони зверталися з проханням реабілітувати їх та відновити в партії. З'їзд передав ці заяви ЦК КПРС, а останній — ЦК та обкомам компартій союзних республік. Їм надавалося право розглядати такі апеляції й ухвалювати щодо них рішення, чого раніше не практикувалося. Новий порядок розгляду заяв, імовірно, пояснювався великим обсягом роботи, виконати який силами центрального апарату було фізично неможливо.

Після XX з'їзду КПРС процес десталінізації прискорився. У березні 1956 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову "Про додаткове зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців", в травні — "Про зняття обмежень щодо спецпоселення з членів сімей українських та білоруських націоналістів, що звільняються із заслання на поселенні". Нагадаємо: на початку 50-х років на спецпоселенні перебувало понад 171,5 тис. "оунівців", із них 131,1 тис. дорослих. Найбільшими національними групами серед спецпоселенців були німці, чеченці та українці, а серед інших груп висланих — росіяни й українці²⁷.

У липні 1956 р. у пресі з'явилося перше повідомлення про реабілітацію українських письменників, що стали жертвами сталінського терору: В. Еллана (Блакитного), В. Чумака та І. Микитенка²⁸. Було розпочато кампанію за реабілітацію видатних діячів української культури — драматурга М. Куліща, режисера Л. Курбаса, кінорежисера О. Довженка. Припинилися нападки на В. Сосюру, інших опальних літераторів.

Важкі випробування випали на долю української письменниці Зінаїди Тулуб. Влітку 1937 р. її заарештовано й на тривалий час, за її власними словами, "викинуто за борт життя з каїновою печаттю "ворога народу". Письменницю звинувачено в належності до контрреволюційної організації "Виборчий центр", про існування якої вона вперше дізналася з уст слідчого НКВС. Вирок був суворий: десять років в'язниці та п'ять років обмеження прав.

Одразу ж після арешту Берії З. Тулуб звернулася до К. Ворошилова з проханням посприяти її реабілітації та скасуванням визначеного постановою Особливої наради МВС СРСР навесні 1950 вироку — безстрокового заслання. У червні 1955 р. письменниця написала до прокуратури СРСР, прохаючи прискорити розгляд справи. Оскільки здоров'я, підірване табірними умовами, різко погіршилося, Тулуб повторно звернулася до Ворошилова, а згодом — до Хрущова. "Прошу допомогти мені зняти з мене пляму, з якою мені болісно-тяжко вернутися на Батьківщину й дивитися в очі товаришам по перу; вони мимохіть дивитимуться на мене з презирливим жалем, образливим, як пловок". У її словах — біль та розпач: "Не дайте мені загинути на чужині. Я сліпну! Врятуйте мене! Поверніть мені чесне ім'я радянської письменниці і після — присвятити жалогідні репгки життя улюбленій літературній праці"²⁹. І лише 1956 року З. Тулуб реабілітовано.

Правління Спілки радянських письменників України зверталося до ЦК КПУ, Президії Верховної Ради, КДБ, Прокуратури УРСР, Військової прокуратури Київського військового округу з проханнями розглянути справи про реабілітацію репресованих українських письменників³⁰. Збереглася низка звернень Правління СРПУ до Генерального прокурора СРСР Р. Руденка та Головної військової прокуратури з проханням прискорити розгляд питання про реабілітацію письменників Д. Чепурного, М. Мороза, Д. Фальківського, Г. Савченка, Ю. Будяка, Ф. Якубовського, М. Калинчука, М. Семенка, В. Кузьмича та інших³¹.

Протягом 1956 року були реабілітовані, зокрема, Б. Антоненко-Давидович, П. Капельгородський, М. Куліш, В. Підмогильний, Є. Плужник, В. Гжицький, І. Микитенко, М. Ірчан, Г. Хоткевич. У наступні роки — Г. Косинка, А. Кримський, В. Кузьмич, С. Пилипенко, О. Слісаренко (1957), М. Зеров, П. Рулін, Я. Савченко (1958) та багато інших. Керівництво Спілки радянських письменників України надсидало клопотання у відповідні інстанції, добиваючись повернення реабілітованим конфіскованого майна та рукописів. Проте нерідко одержувало невтішну відповідь: "рукописи в протоколі обшуку вилученими не значаться"³².

З такими клопотаннями неодноразово звертався син Гната Хоткевича — Богдан. У листі до голови Ради Міністрів УРСР Н. Кальченка він писав, що Львівське обласне управління МВС відмовилося передати архів його батька в Інститут літератури АН УРСР, що в архівному управлінні йому не дозволили навіть переглянути список матеріалів. Б. Хоткевич просив допомоги "в справі перевезення останків письменника і достойного поховання їх в рідній землі", а також "офіційного дозволу працювати над підготовкою до друку, упорядкуванням та дослідженням літературної спадщини Гната Хоткевича..."³³.

Дружина та син Хоткевича провели десять років у таборах північного Уралу, Мордовської АРСР та інших віддалених районах Союзу. Вони опинилися "за дверима справжнього життя", пройшли через злидні і страждання. Після звільнення й реабілітації вони виявились без засобів до існування, не мали даху над головою. На прохання дружини письменника повернути будинок, у якому жила родина Хоткевичів, місцеві органи влади відповіли: "Не було ще випадку, щоб ми повертали такі будинки"³⁴.

У всіх союзних республіках працювали комісії Президії Верховної Ради СРСР, які розглядали справи ув'язнених. Зокрема, згідно з Указом Президії від 24 березня 1956 р., комісії переглядали справи засуджених за посадові, господарські злочини, а також неповнолітніх. Так, на Запоріжжі налічувалося 3,6 тис. ув'язнених, в тому числі 770 жінок. Комісією в цій області було розглянуто 580 справ: звільнено 447 чоловік (63 неповнолітніх), скорочено термін покарання 60 особам (13 неповнолітнім). Політичних в'язнів на Запоріжжі не утримувалося³⁵.

Відповідно до постанови ЦК КПУ 30 листопада 1956 р. створено комісію, якій доручалося розглянути справи деяких осіб, звільнених з ув'язнення та заслання³⁶. До складу комісії увійшли М. Підгорний (голова), М. Гречуха, В. Нікітченко, О. Бровкін, Д. Панасюк, К. Москалець, а дещо пізніше — М. Гурєєв та В. Валуєв. У центрі її уваги були питання, пов'язані з поверненням у західні області України учасників оунівського підпілля. Станом на 1 грудня 1956 року після звільнення з таборів і спецпоселення їх повернулося в регіон понад 60 тис. чоловік.

Завдання комісії ЦК КПУ фактично полягало в тому, щоб перешкодити поверненню "політично непевних елементів". Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1956 р., "колишнім керівникам і активним учасникам українського націоналістичного підпілля", які були засуджені й відбули покарання, заборонялося повертатися у західні області УРСР. Комісія вимагала від обласних комітетів партії: стежити за неухильним застосуванням згаданого Указу установами Міністерства внутрішніх справ УРСР.

На початку 1957 року відповідні комісії почали діяти у всіх західних областях республіки. До них увійшли другі секретарі обкомів партії, начальники обласних управлінь КДБ і МВС, обласні прокурори. Комісії створено "для розгляду матеріалів і організації роботи по переміщенню за межі західних областей осіб з числа колишніх оунівців та їх посібників, перебування яких у цій місцевості визнано небажаним". Крім того, комісії розглядали пропозиції органів КДБ про додаткове опротестування частини рішень комісій Президії Верховної Ради Союзу РСР про дострокове звільнення таких осіб, аби повернути їх до місць ув'язнення чи заслання³⁷.

У Львові відбулася нарада других секретарів обкомів партії, начальників обласних управлінь КДБ та обласних прокурорів з участю керівних працівників ЦК Компартії України, Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР і республіканської прокуратури. На нараді було заслухано повідомлення про стан роботи

обласних комісій, визначено завдання на найближчу перспективу, а головне — дано докладні вказівки й рекомендації представникам місцевих партійних, державних органів, обласних комісій, попередньо погоджені на засіданні Президії ЦК КПУ.

Інструкція вимагала: ще раз, ретельніше розглянути стан справ у кожному селі, районі та скласти списки тих осіб, перебування яких є небажаним; роботу проводити без зайвого поспіху, але таким чином, аби переміщення зазначених осіб здійснити здебільшого протягом січня — березня 1957 року; переміщення небажаних осіб здійснювати насамперед шляхом добровільного переселення або в порядку оргнабору робочої сили; доцільність переїзду до інших районів країни обґрунтовувати економічними причинами — перенаселенням західних областей, нестачею землі, обмеженою кількістю великих промислових підприємств, будов тощо.

Всю роботу слід було проводити диференційовано, "з конкретним підходом до кожної особи...". Потрібно було враховувати поведінку цих людей, їхнє ставлення до праці, висловлювані ними погляди, наявність у них житла і т. д. "Перебування на спецпоселенні сімей частини цих осіб використати для того, щоб порадити їм виїхати за межі західних областей і по місцю нового проживання клопотати про звільнення з спецпоселення їх сімей"³⁸.

Якщо така робота не даватиме наслідків, рекомендувалось застосовувати інші засоби впливу: "бесіди товаришів з числа райпартактиву" та "виклики до органів КДБ для поради залишити дану місцевість". На нараді звучали конкретні вказівки з приводу того, як проводити "вилучення осіб, яких знову будуть повертати до місць ув'язнення..." Крім того, комісія ЦК КПУ розробила пропозиції про посилення роботи партійних і радянських органів республіки в зв'язку з поверненням із місць ув'язнення колишніх учасників оунівського підпілля, подавши їх на розгляд Президії ЦК.

Із цих пропозицій привертають увагу насамперед такі: місцевим органам влади "виявляти всі факти самоуправних дій з боку осіб, що повернулися з місць ув'язнення та спецпоселення, по захопленню ними раніше конфіскованого майна і будівель та вжити заходів до його повернення законним власникам"; зобов'язати Міністерство юстиції УРСР і Верховний Суд УРСР "забезпечити своєчасне і правильне вирішення судовими органами цивільних справ колишніх учасників оунівського підпілля та їх пособників, не допускаючи незаконних рішень про повернення їм майна"³⁹.

Комісія ЦК КПУ також пропонувала: "увійти з пропозицією до ЦК КПРС про розповсюдження на західні, Закарпатську і Чернівецьку області УРСР Указу Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1948 року "Про виселення до віддалених районів осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя"⁴⁰. Комісія ЦК КПУ пропонувала поширити дію Указу Президії Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1956 р. на окремих активних учасників оунівського підпілля, які повернулися в західні області України до видання цього указу.

На кінець 1956 року з 60 тис. чоловік, що прибули в західний регіон, 6 тис. осіб залишили його межі: повернулися до місць, де відбували покарання (600 чоловік), виїхали до східних областей самостійно (понад 5 тис.), за оргнабором і в порядку переселення (близько 400). Протягом 1956 року, виконуючи вказівку Президії ЦК КПУ, органи влади притягнули до судової відповідальності 388 колишніх учасників підпілля, які повернулися в західний регіон УРСР, у тому числі в листопаді — грудні — 259 чоловік (у Волинській області — 56, Львівській — 52, Станіславській — 44, Дрогобицькій — 40, Ровенській — 33, Тернопільській — 25).

Водночас КДБ і Прокуратура УРСР у жовтні-листопаді 1956 р. направили до союзного КДБ та Генерального прокурора СРСР 148 справ на 158 колишніх активних учасників оунівського підпілля з проханням клопотатися перед Президією Верховної Ради СРСР про скасування рішень її комісій про дострокове звільнення цих осіб. До кінця року Президія Верховної Ради СРСР скасувала рішення комісій щодо 19 чоловік із поверненням їх до виправно-трудова колоній, заборонила проживати на території УРСР 11 особам. У клопотаннях щодо скасування рішень комісій стосовно 26 чоловік було відмовлено⁴¹.

Станом на 1 березня 1957 р. із загальної кількості понад 1,6 тис. чоловік, призначених до "переміщення" поза межі західних областей, органи влади виселили 710 чоловік. Із надісланих до КДБ та Прокуратури СРСР 213 справ з опротестуванням рішень про дострокове звільнення активних учасників підпілля було розглянуто 180 справ, із яких підтримано клопотання на 99 осіб, відхилено — на 81 особу, 33 справи перебували на розгляді. На цей час Президія Верховної Ради СРСР розглянула справи на 99 чоловік і ухвалила рішення повернути до місць ув'язнення 50 чоловік, заборонити проживати на території західних областей УРСР 23 особам⁴².

За період від 1 березня 1956-го до 1 березня 1957 р. Комітет партійного контролю при ЦК КПРС розглянув 2323 заяви осіб, виключених із партії за політичними звинуваченнями й реабілітованих судовими органами. Після перевірки персональних справ 2307 чоловік було відновлено в КПРС, їм "надавалася необхідна допомога в одержанні відповідної роботи, у призначенні пенсії, у вирішенні питань у побутовому влаштуванні". КПК виключив із партії 68 колишніх працівників НКВС-МДБ, які "порушували соціалістичну законність, застосовували недозволені методи слідства, фальсифікували звинувачувальні матеріали..."⁴³.

У 1956 — 1961 рр. Комітет партійного контролю, ЦК компартій союзних республік, крайкоми й обкоми відновили в партії майже 31 тис. комуністів, раніше звинувачених у політичних злочинах. Серед них 3693 колишніх керівних партійних і комсомольських працівники, 4148 керівних радянських працівників, 6165 керівних господарських працівників, 4394 командири й політпрацівники армії та флоту. В числі реабілітованих були 41 член ЦК ВКП(б), 48 кандидатів у члени ЦК, 17 членів Центральної ревізійної комісії, 27 членів Комісії партійного контролю; 99 секретарів ЦК компартій союзних республік, обкомів і крайкомів, 76 секретарів райкомів і міськомів партії і т. д.⁴⁴.

В одному зі звітів Комісії партійного контролю при ЦК КПРС зазначалося: "Великих втрат завдано в 1937 — 1938 рр. кадрам партійних і радянських працівників національних республік, де внаслідок масових репресій було знищено багатьох чесних і відданих справі партії керівних працівників із числа корінної національності"⁴⁵. У звіті названо ряд українських партійних і державних діячів, реабілітованих у партійному порядку, зокрема С. Косіора, В. Чубаря, П. Постишева, В. Затонського.

У цей період до партійних інстанцій надійшло понад 24 тис. заяв комуністів, виключених із партії за перебування в полоні та на окупованій території. Влітку 1956 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили постанову "Про усунення наслідків грубих порушень законності щодо колишніх військовополонених та членів їх сімей". Комітет партійного контролю, ЦК компартій союзних республік, крайкоми й обкоми партії переглянули персональні справи таких комуністів. Більшість одержаних апеляцій була задоволена, в КПРС відновлено 16,2 чоловік.

Слід зауважити, що Комітет партійного контролю, місцеві партійні органи розглянули справи колишніх учасників опозиційних груп, реабілітованих у судовому порядку. Ці органи дійшли висновку, що опозиціонерів "не було підстав притягати до судової відповідальності, але з партії вони свого часу були виключені правильно..." З даних мотивів відмовлено у відновленні в КПРС 195 особам. Розглянуто також 387 персональних справ комуністів, "винних у грубому порушенні соціалістичної законності". З партії виключено 347 чоловік, у тому числі 10 міністрів внутрішніх справ і держбезпеки (союзних, республіканських) та їхніх заступників⁴⁶.

Дальші зміни відбулися в карально-репресивній системі. 1958 року в розмові з професором Гарвардського університету Г. Берманом помічник Генерального прокурора СРСР П. Кудрявцев зазначив, що 70% концтаборів у СРСР розформовано, серед в'язнів, що залишилися, політичні становили тільки 2%. Щоправда, західні оглядачі висловлювали сумнів із приводу останньої цифри. Так, "Социалистический вестник" писав: "за свідченнями деяких репатрійованих із різних таборів німців, поляків та інших, кількість політичних, звільнених із таборів, була відносно набагато нижчою, ніж кількість карних"⁴⁷.

На рубежі 50 — 60-х років тривало повернення в Україну колишніх спецпоселенців. Цей процес регулювався низкою документів, зокрема Указом Президії

Верховної Ради СРСР від 19 травня 1958 р. Указ визначив порядок надання дозволу на проживання особам, які поверталися зі спецпоселення. 9 липня 1959 р. Львівський облвиконком дозволив проживання на території області 880 особам, 8 серпня того ж року — 636 особам і т. д.⁴⁸ Зазвичай облвиконком щомісяця ухвалював кілька постанов, які стосувалися повернення таких осіб.

Місцеві органи влади незадовільно розглядали клопотання колишніх спецпоселенців. У вересні 1959 року Львівський облвиконком констатував, що Івано-Франківський, Пустомитівський, Сокальський, Яворівський райвиконкоми неувважно й несвоєчасно розглядали ці заяви, огульно відхиляли їх. 12 жовтня 1959 р. заборонено проживання групі колишніх спецпоселенців у Рава-Руському, Забузькому, Яворівському районах; 5 листопада облвиконком відмовив у проживанні в м. Львові 82 особам, Забузькому районі — 25 і т. д.⁴⁹

Загалом на кінець 50-х років більшу частину "контингенту", який перебував на спецпоселенні, знято з обліку. У зв'язку з цим 1959 року зліквідовано четвертий спецвідділ МВС СРСР (відділ створено навесні 1944 року, до осені 1954 р. він називався відділом спецпоселень). Перестав існувати ще один інструмент насильства, на рахунку якого — депортації цілих народів, звинувачених у "зраді Батьківщини", виселення селянства, віруючих, сотень тисяч людей, які боролися проти сталінізми.

1961 року процес реабілітації фактично припинився. За даними Міністерства безпеки Російської Федерації, у 1954 — 1961 рр. у СРСР було реабілітовано понад 737 тис. чоловік, відмовлено в перегляді справ приблизно 209 тис. осіб. Поза межами цього процесу залишилося кілька мільйонів чоловік, які далі вважалися політично неблагонадійними. Лише у 80-ті роки реабілітацію було відновлено: від 1987 р. до січня 1992-го реабілітовано 1 073 750 чоловік, відмовлено в перегляді справ 56 342 особам. У республіках колишнього СРСР непереглянутими залишилися близько 1,5 млн. справ⁵⁰.

Нарешті, третій етап десталінізації охоплював період від осені 1961-го до осені 1964 року. Цей етап був пов'язаний із XXII з'їздом КПРС, на якому з новою силою прозвучала критика "культу особи". На з'їзді, що відбувся після розгрому "антипартійної групи", йшлося не тільки про злочини Сталіна, а й про його активних помічників та підручних, насамперед В. Молотова, Л. Кагановича, Г. Маленкова, К. Ворошилова. За словами М. Хрущова, вони "чинили різкий опір лінії партії на засудження культу особи, на розв'язування внутрішньопартійної демократії...", "на виявлення конкретних винуватців репресій..."⁵¹.

Така їхня позиція, підкреслював Хрущов, була не випадковою: вони несли персональну відповідальність за численні масові репресії, інші — зловживання владою. На з'їзді наводилися факти про пряму причетність до репресій В. Молотова, К. Ворошилова (промови М. Шверника, О. Шелепіна)⁵², Г. Маленкова (промови І. Спиридонова, К. Мазурова, Л. Євремова)⁵³, Л. Кагановича (промови М. Підгорного, Д. Полянського, Б. Бещева)⁵⁴. Саме тоді було вперше сказано про ганебну діяльність Кагановича в Україні, а час його секретарювання названо "чорними днями" для республіки.

На цьому питанні детально спинився у своїй промові перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний. Наведемо характерний витяг: "У зв'язку з цим не можна не розповісти про провокаційну діяльність на Україні Кагановича. Ставши у 1947 році секретарем ЦК КП України, він оточив себе зграєю безпринципних людей і підлабузників, переслідував віддані партії кадри, цькував і тероризував керівних працівників республіки. Як справжній садист, Каганович знаходив задоволення в знущанні з активістів, з інтелігенції, принижував їхню людську гідність, погрожував арештами та тюрмою".

Підгорний відзначив, що Каганович роздмухував культ особи Сталіна, створивши водночас культ своєї персони, сам, поза ЦК, вирішував найважливіші питання. І далі: "Будучи великим майстром інтриг і провокацій, не маючи буквально ніяких підстав, він обвинуватив у націоналізмі провідних письменників республіки, а також ряд керівних партійних працівників". Ба більше, сказав промовець, Каганович "добивався скликання Пленуму ЦК з порядком денним: "Боротьба

проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У”, хоча насправді такої небезпеки не було й сліду⁵⁵.

Наприкінці жовтня 1961 року делегати XXII з'їзду КПРС одноголосно висловилися за те, щоб винести саркофаг із труною Сталіна з Мавзолею на Красній площі. За цим кроком були зроблені інші — знімалися пам'ятники, закривалися музеї, перейменовувалися школи, фабрики та заводи, колгоспи й радгоспи. У листопаді 1961 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР Сталінську область перейменовано в Донецьку, місто Сталіно — на Донецьк. Перелік скасованих законів СРСР і Указів Президії Верховної Ради СРСР, що стосувалися присвоєння імені Сталіна, займав майже чотири сторінки.

Після з'їзду відбулась Всесоюзна нарада з питань ідеологічної роботи, на якій продовжено критику сталінщини. У доповіді секретаря ЦК КПРС Л. Ільчова говорилося, що розвінчання культу особи — “політичний героїзм партії”. На нараді вказувалося на помилки Сталіна в історико-партійній науці, економічній теорії, філософії. Звучала критика так званого “сталінського етапу” в розвитку марксизму-ленінізму. Водночас позитивно оцінено окремі праці вождя, зокрема, “Марксизм і національне питання” та “Про основи ленінізму”, й підкреслено необхідність “проводити чітку межу між культом особи і всією багаторічною і багатогранною діяльністю нашої партії”⁵⁷.

Після гострих критичних зауважень, висловлених на адресу “Короткого курсу”, велася підготовка нового підручника з історії партії. Відомо, що В. Молотов і Л. Каганович енергійно захищали “Короткий курс”, чинили опір переглядові історії КПРС⁵⁸. Проте вже влітку 1959 р. вийшов у світ новий підручник, написаний авторським колективом на чолі з Б. Пономарьовим. Наприкінці року в газетах з'явилися статті, присвячені новим “Основам марксизму-ленінізму”. 1962 року опубліковано друге, доповнене видання підручника історії КПРС.

Поступово долалися страхітливі наслідки режиму особистої влади, заснованого на терорі й насильстві. Крок за кроком розвінчувано образ “великого вождя”, створений апаратом пропаганди. Але процес десталінізації здійснювався непослідовно й часто підпорядковувався тактичним політичним потребам і розрахункам. Гостра критика “культу особи” поєднувалася з твердженнями на кшталт: Сталін — “видатний марксист-ленінець”, “нашого Сталіна ми нікому не віддамо”.

За словами американського історика А. Д'Агостіно, сталіністи проводили десталінізацію подібно до того, як робив цар Олександр II у середині XIX ст., керуючись принципом: краще дати свободу згори, ніж чекати, доки її візьмуть ізнизу. Після останнього яскравого спалаху критики — на XXII з'їзді КПРС — процес десталінізації почав стрімко згасати, слабнути. З поваленням Хрущова десталінізацію було остаточно згорнуто.

¹ Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО), ф. Р-1335, оп. 14, спр. 451, арк. 59.

² Там само, арк. 54, 60; див. також ДАЗО, ф. п-102, оп. 3, спр. 781, арк. 1, 2, 4, 6 — 9.

³ Див.: Геллер М. Вехи 70-летия. Очерк советской политической истории. Лондон, 1987. С. 71, 72.

⁴ Хрущев Н. С. (1894 — 1971): Материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Н. С. Хрущова. 18 апреля 1994 года. Горбачев-Фонд. Москва, 1994. С. 57, 58; Старков Б. Сто дней “лубянского маршала”. // Источник. 1993. № 4. С. 82 — 90.

⁵ Див.: Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 — 1975. Москва, 1975. Т. 3. С. 409 — 411. Постановою Ради Міністрів СРСР від 28 березня 1953 року ГУЛАГ перейшов із підпорядкування МВС СРСР у відання міністерства юстиції СРСР.

⁶ Центр збереження сучасної документації (далі — ЦЗСД), ф. 4, оп. 9, спр. 86, арк. 3.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління Україна (далі ЦДАВО України), ф. 2, оп. 8, спр. 9718, арк. 23, 24, 28, 49, 52, 53, 73, 127, 128.

⁸ Див.: Правда, 1953, 4, 6 апреля.

⁹ ЦЗДС, ф. 89, Колекція розсекречених документів, перелік № 18, документ № 26, арк. 1 — 5; див. також: В бессрочную ссылку. // Источник. 1994. № 2. С. 92, 93.

¹⁰ ЦЗСД, ф. 4, оп. 9, спр. 78, арк. 22.

¹¹ Там само, арк. 24.

¹² Докладніше див.: О внесудебных органах. // Известия ЦК КПСС. 1989. № 10. С. 80 — 82.

¹³ Goudoever A. P., van. The Limits of Destalinization in the Soviet Union. Political Rehabilitation in the Soviet Union since Stalin. London and Sydney, 1986.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань Україна (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 16, спр. 74, арк. 93.

- ¹⁵ Державний архів Російської Федерації (далі — ДА РФ), ф. 9474, оп. 18, спр. 114, арк. 1 — 20; спр. 240, арк. 1 — 27; спр. 593, арк. 1 — 9; спр. 2780, арк. 3 — 6.
- ¹⁶ Депортации народов СССР (1930 — 1950-е годы). Часть 1. Документальные источники ЦГАОР СССР. М., 1992. С. 20, 82.
- ¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 74, арк. 127. Тут і далі автор дослівно цитує архівні документи, написані українською мовою, не втручаючись у їхню мову.
- ¹⁸ Там само, арк. 129.
- ¹⁹ Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України), ф. 590, оп. 1, спр. 265, арк. 14.
- ²⁰ Див.: "Причины смерти — вымышленные". // Источник. 1993. № 1. С. 83, 84.
- ²¹ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 — 1975. Т. 3. С. 411 — 414; Т. 4. Москва, 1976. С. 91.
- ²² XX съезд Коммунистической партии Советского Союза 14 — 25 февраля 1956 года: Стеногр. отчет. Т. 1. Москва, 1956. С. 94, 102.
- ²³ Там само. С. 323, 325.
- ²⁴ Там само. С. 326; див також: *Осликовская Е. С., Снегов А. В.* За правдивое освещение истории пролетарской революции. // Вопросы истории. 1956. № 3. С. 138 — 145.
- ²⁵ О культуре личности и его последствиях. Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза 25 февраля 1956 года. // Известия ЦК КПСС. 1989. № 3. С. 132 — 143.
- ²⁶ Там само. С. 164.
- ²⁷ ДА РФ, ф. 9479, оп. 1, спр. 641, арк. 69, 70, 87, 114, 121, 127.
- ²⁸ Радянська Україна, 1956. 18, 28 липня; цей період докладно аналізується у монографії Б. Левіцького: *Lewitskyj B.* Politics and Society in Soviet Ukraine 1953 — 1980. Edmonton, 1984.
- ²⁹ Літературна Україна. 1990. 29 листопада; ЦДАМЛМ України, ф. 590, оп. 1, спр. 265, арк. 52, 54.
- ³⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 590, оп. 1, спр. 264, арк. 2 — 4, 64, 66, 69, 72.
- ³¹ Там само, спр. 265, арк. 21, 57.
- ³² Там само, арк. 52.
- ³³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 3970, арк. 67.
- ³⁴ Там само, арк. 62 — 67.
- ³⁵ ДАЗО, ф. п-102, оп. 3, спр. 1256, арк. 8, 12.
- ³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 76, арк. 147.
- ³⁷ Там само, спр. 77, арк. 2, 181.
- ³⁸ Там само, арк. 182.
- ³⁹ Там само, арк. 7.
- ⁴⁰ Там само, арк. 8.
- ⁴¹ Там само, арк. 2, 3.
- ⁴² Там само, арк. 178, 179.
- ⁴³ Из "Справки о работе Комитета партийного контроля при ЦК КПСС за период с 1 марта 1956 г. по 1 марта 1957 г.". // Известия ЦК КПСС. 1989. № 11. С. 48, 49.
- ⁴⁴ Из "Отчета о работе Комитета партийного контроля при ЦК КПСС за период с XX по XXII съезд КПСС (1956 — 1961 гг.)". // Известия ЦК КПСС. 1989. № 11. С. 53 — 55.
- ⁴⁵ Там само. С. 56.
- ⁴⁶ Там само. С. 59, 61.
- ⁴⁷ *Волин С.* Чека после Сталина. // Социалистический вестник. 1958. № 5. С. 97.
- ⁴⁸ Підраховано за: Державний архів Львівської області, ф. р-221, оп. 3, спр. 132, арк. 38 — 67, 105, 106, 109 — 127.
- ⁴⁹ Там само, арк. 135, 144, 145, 170, 171, 238; див також: спр. 155, арк. 1 — 7, 9 — 24, 33 — 38, 44 — 62, 74 — 99, 104 — 112, 116 — 118.
- ⁵⁰ Див.: Известия. 1992. 12 июня.
- ⁵¹ XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза 17 — 31 октября 1961 года: Стеногр. отчет. Т. 1. Москва, 1962. С. 105.
- ⁵² Там само. Т. II. Москва, 1962. С. 213 — 216, 402 — 404.
- ⁵³ Там само. — Т. I. С. 284, 290, 291, 400.
- ⁵⁴ Там само. — Т. I. С. 280, 281; т. II. С. 43, 497.
- ⁵⁵ Там само. — Т. I. С. 280.
- ⁵⁶ ЦЗСД, ф. 5, оп. 33, спр. 166, арк. 13, 39 — 43.
- ⁵⁷ Див.: XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза 17 — 31 октября 1961 года: Стеногр. отчет. Т. II. С. 223, 224.

ДЕРЖАВА І КУЛЬТУРА: РЕТРОСПЕКЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Як відомо, слово "культура" належить до найскладніших щодо точного означення. Однак на напівемпіричному рівні можна виокремити два головні значення цього слова:

1. Культура як продукт специфічної мистецької діяльності (музика, театр, танець, малярство, скульптура, література, кіно тощо, — цей список ніколи не можна зробити вичерпним).

2. Культура в антропологічному розумінні — як спосіб життя певної спільноти (приклад, японська культура, молодіжна культура тощо).

І хоча сьогодні, розглядаючи різні аспекти державної політики, дедалі частіше маємо звертатися до другого, ширшого значення слова "культура", однак обмежений обсяг цієї статті змушує зосередитися переважно на сукупності заходів, що їх здійснюють центральні та місцеві уряди різних держав із метою підтримки та регулювання процесів у сфері виробництва й споживання мистецьких вартостей.

Як відомо¹, в сучасних розвинених постіндустріальних державах можна виокремити три найголовніші моделі взаємовідносин держави з культурною сферою: американську, британську та французьку. Вони різняться рівнем державного втручання в процеси підтримки культури, обсягами й механізмами недержавної підтримки митців та мистецьких заходів. Американська модель відзначається децентралізацією підтримки культури, провідною роллю приватних жертвувачів та фондаций, високим рівнем власної господарчої ефективності культурно-мистецьких закладів. Для британської моделі характерна підтримка культури державою за принципом "витягнутої руки", шляхом розподілу бюджетних коштів через автономні недержавні й напівдержавні інституції. Французька модель передбачає потужну й доволі централізовану державну підтримку національної культури. Як відзначає відомий дослідник у сфері культурної політики Олівер Беннет, історично на модель державної політики щодо культури визначальним чином вплинула традиція королівського патронажу щодо мистецтв або ж відсутність такої традиції². Справді, від часів Людовика XIV пишноту королівського двору оздоблювали численні поети, музиканти, митці, що їх, за умови прихильності короля, щедро наділювано державними стипендіями. Навіть у республіканській Франції традиція державного патронажу щодо культури збереглася, й президентів Міттерану критики закидали "комплекс Louis Quatorzieme" за дорогі й масштабні проекти в сфері культури, на кшталт Луврської піраміди чи нового будинку Опера Бастіль. Така традиція збереглася, попри зміну політичного ладу, в більшості федеральних земель Німеччини, в Австрії (де знаменита Віденська Придворна опера перетворилася на Державну оперу, не втративши свого престижного статусу) тощо. Варто відзначити, що створення тотально контролюваної комуністичною державою багатоступеневої культурної ієрархії в колишньому СРСР немалою мірою полегшилося тим, що практично було збережено, за незначними модифікаціями, систему підпорядкованих Міністерству імператорського двору й призначуваний ним Дирекції (згодом — відповідно політбюро й мінкультури) імператорських музеїв на кшталт Ермітажу чи імператорських театрів, де артисти могли дослужитися до звання "заслужених" або вийти після 15 років служби в відставку з правами канцелярських службовців третього розряду³. Ця система продемонструвала дивовижну здатність ефективно

мобілізувати культуру на виконання будь-яких, зовні часто цілком протилежних ідеологічних завдань.

Натомість у США, де ніколи не існувало монархічної сваволі, створення театральних антреприз та музеїв було спершу справою заповзятливих одинаків чи місцевих спільнот, і лише згодом держава долучилася до регулювання процесів у сфері культури, взявши під свою опіку деякі найголовніші об'єкти національної спадщини й створивши пільгові податкові умови для недержавної підтримки мистецтв, та й ширше — для діяльності в т. зв. "неприбутковому секторі" — сфері освіти й культури. Великобританія при цьому посідала проміжне становище, оскільки після Кромвеля роль королівського двору в цій парламентській монархії ніколи не була такою великою, як у державах континентальної Європи. Як наслідок, державна підтримка мистецтв тут завше була вищою, ніж у США, але нижчою, аніж у решті провідних держав континенту.

Після завершення другої світової війни більшість урядів західних держав посилили свою роль у підтримці сфери національної культури. Здебільшого на користь виділення на культуру вищої частки бюджетних асигнувань наводилися три головні причини:

1. Міркування національного престижу. Сьогодні світова громадськість державу сприймає не лише через її військову потугу, як це було ще століття тому, а насамперед через досягнений рівень якості життя її громадян. На цьому тлі високий рівень виконавської майстерності національного симфонічного оркестру є для чужинців часто наочнішим показником успіхів держави, аніж її прорив у технологічній сфері чи досконала система охорони здоров'я. Для колишніх світових колоніальних імперій (Англія, Франція) визнання їхніх досягнень на ниві культури є до того ж своєрідною компенсацією втраченої політичної величі. Зазначимо, що міркування національного престижу є вельми суттєвим аргументом на користь державної підтримки культури в сьогоdnшній Україні, оскільки часто саме культура є найпривабливішим із того, що Україна може показати світові (на тлі економічної кризи й політичних негараздів).

2. Освітньо-виховна місія культури. Визнаною думкою є те, що культура покликана підтримувати загальнолюдські вартості, zagrożені через сам темп життя постіндустріального суспільства. Відтак уряди прагнуть системою пільг і державних субсидій зробити культурні надбання доступними в ідеалі для всіх громадян, підносячи тим моральність широких верств населення, ошляхетнюючи їхнє повсякденне життя, виправляючи вади захланності й неучтва. Саме на це скерована й культурна політика середніх і малих держав, для яких міркування національного престижу й політичної величі не є аж такими болючими. Як указується, наприклад, в урядовому документі Норвегії, "протягом тривалого часу метою цієї політики було зробити традиційне мистецтво й культуру — образотворче мистецтво, літературу, музику й театр — доступними для якомога ширшого кола людей. Традиційна ідея просвітництва для народу є й досі важливою характеристикою норвезької культури"⁴. До цієї освітньо-виховної місії тяжіє й специфічна роль культури в молодих національних державах — піднести національне самоусвідомлення громадян, сконсолідувати їх у єдину політичну націю. Скажімо, для тієї ж Норвегії (здобула незалежність від Швеції щойно 1905 року) "культура була важливим елементом утвердження норвегів як окремої нації, відмінної від шведів чи данців". Зрозуміло, що така аргументація повною мірою стосується й України, й таку стратегію держава почасти й намагалася реалізувати протягом останніх років. Однак низький фаховий рівень і відверте "шароварництво" вітчизняного просвітництва незрідка дає протилежний результат, відвертаючи молодь від національної культури.

3. Економічна важливість культури. Розвиток індустрії культури тісно пов'язаний із посиленням ділової активності, створенням нових робочих місць, розвитком інфраструктури туризму в місцевостях, де зосереджені відомі пам'ятки історії, відбуваються відомі мистецькі фестивалі тощо. Таким чином, здійснення масштабних культурних програм протягом останнього часу використовується при

регенерації старих міських центрів, що зазнали занепаду, для залучення інвестицій тощо. Щодо сучасної України економічні аспекти культури означають насамперед не можливість сприяти масштабним підприємницьким проектам (хоч у локальному розрізі такої можливості також не слід виключати), а принаймні необхідність відвернути масове безробіття в контрольованій державою галузі культури, яка сьогодні нараховує близько 214 тисяч працівників. У разі різкого скорочення державних видатків на культуру з'ява великої кількості соціально неадаптованих безробітних катастрофічно погіршить життя близько півмільйона осіб (разом із членами родин).

Вказані вище або ж споріднені причини спонукали уряди країн Європи й Північної Америки посилити увагу до підтримки культури. (Слід застерегти, що при цьому в жодному разі не йшлося про адміністрування в культурі, підпорядкування творчості певній вузькополітичній меті та державне цензурування — на відміну від практики царської та радянської Росії, що також здійснювали вельми активну культурну політику). Безпосередня державна фінансова підтримка, навіть за умов доволі централізованої французької моделі, також надається зазвичай не закладам культури як таким (за винятком порівняно обмеженого числа національних закладів — провідних театрів, музеїв, бібліотек тощо), а під конкретні мистецькі програми. Відмінність між французькою та децентралізованішою британською моделями полягає насамперед у тому, що в першому випадку рішення про підтримку того чи іншого проекту за рахунок бюджетних коштів ухвалює безпосередньо чиновник міністерства культури, не в останню чергу з огляду на його "французькість", а в другому — кому надати бюджетні гроші, вирішує відсторонена від держави "на відстань руки" автономна інституція на зразок Англійської ради в справах мистецтв.

Специфічним і вельми ефективним видом державної підтримки культури є проведення лотерей, одержані від яких кошти цілком укладаються в мистецькі проекти (Фінляндія, Ірландія, Нова Зеландія, окремі штати Австралії та США тощо). За умови державної монополії на випуск лотерей цей захід приносить культурі суттєву допомогу⁵.

Водночас майже всі держави Європейського Союзу та США проводять добре продуману політику залучення до розвитку культури недержавних коштів. Тут не лише існують суттєві податкові пільги для спонсорів та жертвувачів⁶, але з метою активніше спонукати митців до пошуку недержавних спонсорів запроваджено різноманітні схеми т. зв. "доповнювальних грантів" (отримавши певну суму від приватного спонсора, митець тим самим одержує і певну доплату від держави). Таким чином, на початку 1990-х рр. сфера культури щорічно за рахунок спонсорства одержувала: близько 60 млн. фунтів стерлінгів у Великобританії, близько 700 млн. франків у Франції, 300 млн. марок у Німеччині.

Втім, дослідники, зокрема й уже згадуваний вище редактор журналу "Cultural Policy" Олівер Беннет, відзначають певну кризу, що притаманна культурній політиці постіндустріальних держав протягом останніх років. Попри те, що держава активно підтримувала розвиток "високої" (в наших термінах — академічної) культури, витративши на це значні бюджетні асигнування, і формально (за цінами квитків тощо) зробивши її доступною для більшості громадян, ця більшість, однак, не поспішає зацікавитися вершинними надбаннями людського духу. Ба більше, вихідне припущення щодо того, що кожен в ідеалі повинен цікавитися оперою чи картинними галереями, для багатьох сплатників податків здається сьогодні образливим. Не підтвердилися й початкові надто оптимістичні підрахунки щодо економічної ефективності капіталовкладень у культуру: хоча важливість Зальцбурзького чи Единбурзького фестивалів для цих міст ніхто під сумнів не ставить, однак ніхто й не довів, що такі ж гроші, вкладені в іншу галузь промисловості, не дали б суттєвіших прибутків.

Як наслідок, у середовищі прагматичних політиків починає стверджуватися думка, що високі (елітарні, академічні) форми культури не повинні підтримуватися з державного бюджету за рахунок податків, зібраних із людей, які назагал такою

культурою не цікавляться, а мусять бути суто приватною справою людей, готових, скажімо, платити за свою любов до опери з власної ж кишені. І якщо двадцять років тому такої думки додержувалися не більше ніж 20 із 650 членів британської Палати громад, то нині їхнє число зросло більш як у п'ять разів.

Хоч як це парадоксально, але наслідком тривалого ідеологічного диктату в Україні стала своєрідна "сакралізація" поняття культури. Тому, очевидно, згадана вище світоглядна проблема ще довгий час не буде для нас актуальною. Натомість сьгоднішні взаємовідносини між українською культурою й державою обтяжені цілим комплексом проблем, що дісталися в спадщину від минулого. Рівень усвідомлення й суспільного осмислення цих проблем визначається, з одного боку, тривалою практикою державного патерналізму (розглядаючи культуру як "коліщатко та гвинтик" і суворо караючи вияви незгоди, держава водночас забезпечувала вельми високий за своїми мірками рівень добробуту для тих, хто її слухняно обслуговував), а з другого боку — тим, що сама належність до української культури протягом кількох століть викликала підозри в "мазепинстві", "сепаратизмі", "укрбуржнаци" — часто цілком обгрунтовані.

Унаслідок цього, на зламі 90-х рр. суспільна думка, навіть ставлячи проблеми свободи творчості й вивільнення від ідеологічного диктату, практично мала на увазі збереження державного патерналізму, хіба що за зміни його орієнтованості на підтримку побудови "соборної та суверенної". Повчальний матеріал для аналізу дають програми виниклих у 1990 — 91 рр. політичних партій⁷. Скажімо, програма Української християнсько-демократичної партії ставить вимогу "ліквідувати наслідки насильницької русифікаторської політики", реабілітувати "національно-патріотичні пісні в суспільному житті нашого народу", а вже потому — реабілітувати "всю українську культурну творчу спадщину" (квітень, 1990). Пріоритетними для Української селянсько-демократичної партії є "відродження національних і релігійних свят, традицій, обрядів, звичаїв, символів, вшанування борців за свободу і волю українського народу" (червень, 1990).

Навіть програмні документи Української республіканської партії та Демократичної партії України, до яких увійшло чимало інтелектуалів національно-демократичної орієнтації, обмежуються загальниками на кшталт "За головне в галузі культури УРП вважає культивування шляхетности духу, виховання самоповаги та національної гідности" (квітень, 1990), чи "Україні... потрібні об'єднані зусилля держави й громадськості, протекційна державна політика в галузі культури, освіти, науки" (ДемПУ, грудень, 1990).

Цікаво, що більш або менш вироблена культурна частина наявна лише в програмі Української народно-демократичної партії, що мала стійку репутацію екстремістської і невдовзі зійшла з політичної арени. Лише тут знаходимо не тільки загальні декларації, а й пропозиції запровадити пільгове оподаткування спонсорів, заперечення "адміністративного регулювання розвитку тих чи інших культурницьких тенденцій та течій" (червень, 1990).

Ці прогресивні положення повторено лише набагато пізніше (квітень, 1993) у програмі Трудового конгресу України та в передвибірній платформі Партії демократичного відродження України (грудень, 1993), де дилему між концепцією управління культурою та її підтримки вперше в явному вигляді вирішено на користь останньої: "суспільству потрібне не управління культурою, а створення механізмів її підтримки". Водночас було відзначено, що "ПДВУ виступає проти переведення установ культури на повний госпрозрахунок і самофінансування. ПДВУ вважає, що формам мистецтв, які важче сприймаються, в тому числі класичним і новаторським, необхідна державна й громадська підтримка. Державна повинна не тільки безпосередньо фінансувати культуру, але й заохочувати спонсорську і благодійну діяльність комерційних підприємств та організацій через свою податкову політику. ПДВУ вважає, що матеріальна підтримка культури ні в якому разі не повинна пов'язуватися з будь-якими політичними чи ідеологічними вимогами".

Таким чином, думка українського політичного істеблішменту протягом неповних чотирьох років від суто патерналістсько-просвітницьких схем еволюціонувала в

бік критичного запозичення кращих елементів європейського досвіду. Однак ці передові елементи, на жаль, не завжди сприймаються тими, хто реально визначає культурну політику держави. Офіційно протягом 1991 — 94 рр. вона лишалася радше патерналістсько-просвітницькою, що повною мірою відбилося в знаменитому положенні про виділення на потреби розвитку культури 8 відсотків валового національного доходу з "Основ законодавства України про культуру" (лютий, 1992)⁸. Важко сказати, чим керувалися тодішній голова комісії Верховної Ради з культури Л. Танюк та міністр культури Л. Хоролець, "благословляючи" цю абсолютно нереальну цифру.

Проте дійсність виявилася куди суворішою. Через гостру фінансову кризу реальні бюджетні асигнування на культуру становили 1,8% 1993 р., 1,3% 1994 р., а на 1995 р. прогнозується фінансування в обсязі не більше як 1% бюджету. Водночас наявні в "Основах законодавства про культуру" положення щодо пільгового оподаткування спонсорства так і не було зrealізовано. Така ситуація поставила культуру на межу вмирання.

Тому очевидна згубність дальшого проведення інерційної державної культурної політики спонукала Мінкультури України до пошуку альтернативних шляхів. Наслідком цих пошуків стали Основні положення концепції державної культурної політики, затверджені колегією міністерства 27 жовтня 1994 р. й винесені на широке громадське обговорення⁹.

Відповідно до цього документа, взаємини української держави з культурою ґрунтувалися на необхідності подолання двох головних на сьогодні небезпек:

1. Надмірного патерналізму держави, що за умов бюджетної кризи практично зведеться лише до підтримки тих митців, які ідеологічно обслуговують державу на даному відтинку часу. Така політика, зрештою, не сприяла б і піднесенню суто національної культури, оскільки ніхто не зможе дати гарантії, що після чергових виборів офіційною вимогою не стане "оспісування інтеграційних процесів у межах СНД".

2. Відсторонення держави від регулювання процесів у сфері культури, в тому числі й через безпосередню фінансову підтримку. Реалізація такого сценарію в межах України загрожує їй швидкою та цілковитою культурною колонізацією, руйнуванням теперішньої інфраструктури галузі культури, вкрай небажаними соціальними наслідками, і, зрештою, загрозою подальшому існуванню самостійної Української держави.

Наскільки ефективно вдасться провести корабель української культури між цими Сциллою та Харибдою — покаже майбутнє, і то не дуже далеке, бо запас часу на прийняття правильного рішення вже майже вичерпано.

¹ Див., наприклад: *Гриценко О.* Культурна політика: концепції й досвід. Навчальний посібник. К., 1994.

² *Bennet O.* Cultural Policy in the United Kingdom. An Historical Prospective. Univ. of Warwick, 1994.

³ Ф. Я. Русский театр. // В кн.: *Энциклопедический словарь.* Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Эфрон. СПб., 1899. Т. 28. С. 717 — 720.

⁴ *Simonsen M. B.* Norwegian Cultural Policy. Oslo, 1990.

⁵ *Shuster J. M. D.* Funding the Arts and Culture through Dedicated State Lotteries. // *Cultural Policy.* 1994. W. 1. № 1. P. 21 — 41.

⁶ *Andersen A.* Business Support for the Arts in Europe. 1991.

⁷ Україна багатопартійна. Програмні документи нових партій. К., 1991.

⁸ Основи законодавства України про культуру. // *Голос України.* 1992. № 56. С. 11 — 12.

⁹ Концепція державної культурної політики. Основні положення. // *Культура і життя.* 1995. № 3. С. 1 — 2.

Денис-Лев ІВАНЦЕВ:

**"ДОГОРИ ПІДНЕСІМ
СЕРЦЕ..."**

Денис-Лев Іванцев народився 5 березня 1910 року в селі Делева Товмацького повіту Станіславського воєводства (нині Тлумацький район Івано-Франківської області). З 1930 по 1935 рік навчався в Краківській академії мистецтв. У Кракові познайомився і потоваришував з Богданом Лепким, Володимиром Кубійовичем, Святославом Гординським, Михайлом Бутовичем, Григорієм Круком, Нестором Кисілевським, Юрієм Кульчицьким, Богданом Стебельським та іншими відомими мистцями і культурними діячами. Був першим головою професійного мистецького об'єднання "Зарево".

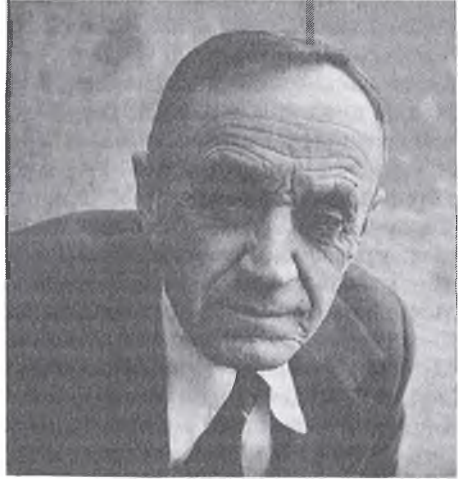
Академію закінчив з відзнакою і зі званням "мистець-маляр". Паралельно вивчав педагогіку. З 1936 по 1937 рік навчався у Варшаві, в державному інституті практичних студій, де здобув право викладати образотворче мистецтво і ручну працю.

З приходом "визволителів" у потьмянілому вересні 1939 року переїхав до рідного села і пропрацював у школі понад тридцять літ. З 1970 року живе в Івано-Франківську.

Серед сучасних мистців високо цінує Опанаса Заливаху. В івано-франківських газетах і журналі "Перевал" надрукував спогади про Г. Крука, Б. Лепкого, статтю про О. Заливаху.

Пропонуємо інтерв'ю з художником, яке взяв у нього Тарас МАРУСИК.

— Пане Іванцев! З Вашої розмови, друкованої в журналі "Перевал" (№ 1, 1993), яку записав Юрій Андрухович, я довідався, що Ви були одним із організаторів мистецького об'єднання "Зарево" у Краківській академії мистецтв. Я знаю, що членом "Зарева" був Юрій Кульчицький, який понад тридцять років прожив на півдні Франції у містечку Мужен. У січні

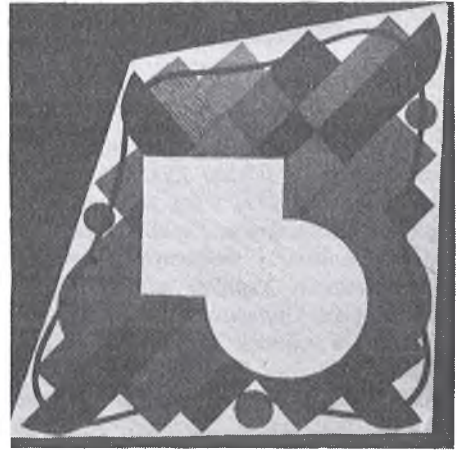

Денис-Лев Іванцев

1993 року його не стало... Чи Ви пам'ятаєте Юрія Кульчицького?

— Юрій Кульчицький народився в селі Підбуж коло Дрогобича 1912 року. Одержав середню освіту в учительській семінарії в Самборі. Вступив до Краківської академії мистецтв 1933 року. Студював у професорів Яроцького, Мегофера, Фрича. 1935 року відзначений за малярські роботи, а 1938-го — за праці стінного і декоративного малярства. У червні 1938 року одержав абсолюторію.

Добре пам'ятаю покійного як гарного товариша, людину погідливої веселої вдачі. Він, окрім вищевказаних студій, займався ще графікою у професора Войнаровського. Належав до українсь-

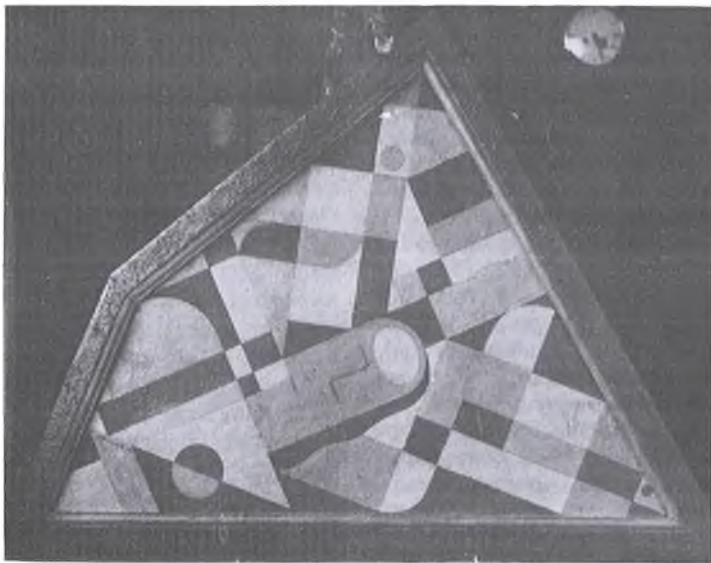

Денис-Лев Іванцев. "Квадратура кола", картон, олія, темпера, 1979

кого мистецького гуртка "Зарево" і брав участь у наших виставках у Кракові. На львівських виставках гуртка того часу ще не виставлявся. У Львові виступив за часів німецької окупації 1942 року на третій виставці "Спілки праці українських образотворчих мистців" 1942 року з графікою: "Запорожець", "У Синопі", "Запорожжя", "Лучники". З цих чотирьох дереворізів "Лучники" були поміщені в каталозі-альманасі цієї виставки. Між іншим, за німців, зі смертю Павла Ковжуна, припинено діяльність АНУМу ("Асоціація Незалежних Українських Мистців") і на її базі було утворено нове товариство мистців "Спілка Праці Українських Образотворчих Мистців", в якому ми мали змогу виставляти наші твори.

духово. Коли вона померла 9 січня, він згас раптово 25 січня... У тридцяті роки Іванна Нижник-Винників була ученицею Олекси Новаківського і виставлялася спільно з іншими його послідовниками. Чи Вам, пане Іванцев, доводилось зустрічатися з нею у ті роки?

— Покійної художниці Іванки Нижник я не знав особисто. Часом як студент, переїздом в Краків і з Кракова, заїжджав до Львова до мого тітчного брата Ярослава Горалевича, котрий працював у приміщеннях церкви св. Юра директором митрополиччих мастків. Він познайомив мене з О. Новаківським. Я мав бути навіть одним з його учнів, але вступив до Академії у Кракові. Згодом часто заходив до Новаківського, був захоплений ним. Мені часом щастило бу-

Денис-Лев Іванцев. "Серце і розум (кристалізація думки)", картон, олія, темпера, 1946

— *Вам, певне, цікаво буде знати, де я познайомився з Юрієм Кульчицьким. Це було у жовтні 1992 року, коли спільно з народним депутатом України Володимиром Павченком і тодішнім Постійним представником України при ЮНЕСКО Олександром Сліпченком ми організували перевезення робочого кабінету Володимира Винниченка на Україну. Юрій Кульчицький мешкав з художницею Іванною Нижник-Винників у "Закутку" — будинку, який дістався останній від вдови письменника. Мистці не перебували у шлюбі, проте були прив'язані одне до одного*

вати на виставках школи учнів Новаківського, яку називали Українською Академією. Вони мали своє товариство "Руб" і видавали журнал. З новаківців знав Св. Гординського і В. Ласовського. Вони, як і я, були членами АНУМу. Ми разом виставляли свої твори на цих виставках. Роботи Іванни Нижник з тих виставок вирізнялися особливо багатим гармонійним кольоритом і бравурною технікою виконання.

— *У Канаді вийшла книжка Богдана Стебельського "Ідеї і творчість" (1991), де "Зарево" присвячується чимало сторі-*

нок. Автор перераховує також українських мистців, які навчалися у Краківській академії мистецтва, указуючи при цьому семестри і роки перебування кожного з них. Чи Ви бачили цю книжку? Що б ви могли розповісти про її автора?

— Богдана Стебельського, котрий після мене перейняв головування гуртка "Зарево", пам'ятаю дуже добре. Життєрадісний весельчак, впевнений у собі. Пригадую з "Просвіти" його автопортрет у капелосі. Він, тоді ще початкуючий студент, виконав твір на високому мистецькому рівні під композиційним, кольористичним і технічним оглядом. Дивуюся, що Богдан зневірився в мистецтві візуальної кольористичної гармонії барв і перейшов на інший шлях, на якому виявив себе також непоганим майстром. Але я таки не вірю в те, що він зовсім не малює. Будучи студентом, він написав цікавий есеї "Чорні очі" про нашого товариша Григора Крука (надрукований, здається, в журналі "Назустріч", а може, в "Наших днях"). Варто десь у Львові в архівах пошукати в пам'ять про нашого незабутнього геніального товариша і друга.

Книжки Стебельського, в якій є розділ, присвячений студентському життю в Кракові та нашому мистецькому об'єднанню "Зарево", я не бачив. Натомість я зумів зберегти за всіх лихоліть "Альманах українського студентського життя в Кракові", що вийшов 1931 року накладом товариства "Українська студентська громада в Кракові". В ньому є надзвичайно цінний матеріал: спомини Василя Стефаніка, Богдана Лепкого, Катрі Гриневичевої, архівний документ "Українці в Краківській Академії Мистецтв (1873 — 1931)", добутий з великими труднощами Дам'яном Горняткевичем. Альманах зберігаю поки що в родинному архіві.

— *Юрій Кульчицький з особливим ніететом задував про Григорія Крука...*

— Про незабутнього мого друга Григорія Крука я можу висловлюватися тільки в суперлятивах. Ми відкрили музей при школі в його рідному селі Братипцеві Товмацького району. Недавно відбулася конференція в Івано-Франківську, пр зв'язана життя і творчості Крука. Я опублікував кілька статей про нього. Пропонується відкрити музей в

Івано-Франківську, назвати одну з вулиць його ім'ям. Проте ніхто не поспішає. Постанови, балаканина, постанови...

— *Пане Іванце! Чи були у Вас вагання, коли Ви за два дні до початку навчального року залишили викладацтво у гімназії і повернулися до Львова? Чи часто в житті Ви вагалися, сумнівалися? І що для Вас сумнів — гріх, чеснота?*

— Я без вагань залишив посаду на чужині, без жодного "гріха" і сумнівів, як Ви говорите, бо поступив згідно з моєю християнською мораллю, в якій був вихований. Я не вволив навіть волі мого батька, що мене всякими способами переконував і намовляв йти його слідами. Він був справжнім священиком, мав надзвичайний голос на славу Богові, а я таким обдарованим не був. Він мав своє покликання і врешті зрозумів, переконався, що моє покликання — в іншому. Між іншим, мого батька висвятив у Станіславській катедрі 1900 року митрополит Андрей Шептицький, забравши його з хору Львівської семінарії.

Вагатися і сумніватися не може бути ніяким гріхом, коли після вагань підеш правильним шляхом, згідно з християнською мораллю, чесно, гуманно, в ім'я правди і добра.

— *Мистецтво для мистецтва чи мистецтво для суспільства? Роздумуючи над цим, я знову згадую покійних художників. Іванна Нижник-Винників зі своїми творами розлучалася важко. Всі думки її були — щоб це дісталось Україні. Навіть заповіла себе спалити і бути похованою у Львові. Тепер урна з її прахом чекає слушного моменту і доброї волі з українського боку... Востаннє, коли я бачив Юрія Кульчицького, — за неповний місяць до смерті, — він говорив: "У мене такі яскраві образи в голові крутяться, всі в різних цвітах". Здавалось, він менше думав про суспільний резонанс творчості. Що ви думаєте з цього приводу? Адже українське мистецтво через драматичність нашої історії балансує, так би мовити, між молотом мистецтва для суспільства і наковальню мистецтва для мистецтва...*

— Про мистецтво можна багато сказати і написати. Я сам під таким оглядом ще з молодих літ багато думав,

говорив і писав. Безумовно, мистецтво — це, одночасно, боротьба самого з собою, пошуки, розчарування, сумніви і здвиги. Професор Павч, мій учитель, говорив: "Не раз є такий час — депресія, що не можеш працювати кілька днів. Сядеш і не рушиш пальцем у черевику, переживаючи цілі трагедії. Але це минає, і в творчому піднесенні берешся працювати легко і радісно". Ось у чому сила творчості мистця, Kraft durch Freude. Між іншим, професор Павч, з роду спольщений німець, який не бажав стати Volksdeutscher'ом, був творцем блискучих великих полотен про Гуцульщину і неповторні гуцульські обряди. У його творчому доробку — гуцульські типи, пейзажі.

Натхнення невідлучне від мистців з покликання. "Spiritus fiat non saepe, sed ibi et ubi vult". — "Натхнення приходить не часто, але там, де хоче".

Олександр Архипенко казав: "Мистецтво не є те, що ми бачимо — тільки те, що ми маємо в нас самих". "Хто знає, чи думав би я так, якби українське сонце не запалило в мені почування туги за чимось, чого я сам не знаю...". Звідси через усю творчість Архипенка вичуваємо його творче "я", в якому первісність мистецьких відчужень лишасться українською.

Григорієві Круку належить афоризм до його монументальної композиції "Селянин перед розстрілом у Станіславі": "Сигнали людського болю не задержуються ані ґратами, ані камінним муром. Вони є немовби тими електронами, які повисають у космосі, шукають збудників, таких як Шекспір, Гойя, Тарас Шевченко".

Опанас Заливаха так говорить про себе самого: "Мистець є міпотворцем, що проявляє себе в образній трійді — особистість, національність, вселюдність".

З конгломерату наведених висловів і прикладів кожен може зробити висновки, зрозуміти суть мистецтва і його творців. Мистецтво — це правда, радість, краса, яку добувається наполегливою працею і зусиллями, щоб остаточно визначитись і щось залишити для своєї нації, своєї Батьківщини. Під цим оглядом кожен українець повинен відповісти сам собі на питання: хто я? Чи люблю Україну? Чому я її люблю? Як я її люблю?

Ми маємо за собою багату історію тисячоліть розвитку і змагань, включаючи тисячоліття християнської віри, завдяки якій ми зуміли зберегти себе фізично і духовно на нашій Богом даній землі. Україна розташована в центрі Європи. Зі своїми природними багатствами і працьовитим, талановитим народом вона повинна стати центром культури і процвітання між Сходом і Заходом, координуючи всі досягнення в побудові нової Європи на основі християнської моралі, як це було за часів св. Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Тому крайній час визначитись нам, хто ми? Які ми? Куди йдемо?

Повертаючись до слів Юрія Кульчицького, винесених у запитання, мушу сказати: я певний того, що Юрій не думав тоді про суспільний резонанс, про славу, бо слава часом отруєє людину, робить її зарозумілою, заздрісною, ненависною, брехливою і доводить до морального занепаду, робить слугою диявола. Навряд чи зі своїм талантом вона буде комусь потрібна за цих обставин.

Творча людина хоче поділитися і щиро донести свої досягнення до інших. Її повинно тішити, що вона знаходить розуміння, що її визнають сама не знає, за що, як говорив колись світлої пам'яті професор Олекса Новаківський у краківській "Просвіті", куди зайшов, повертаючись із Риму до Львова. Зніжковілий від овацій Майстер, подякувавши скромно за привітання, сказав насамкінець: "Я насправді не знаю, чим я заслужив на такі повітання. Працюю добре, совісно, як і Ви всі. А всі ми працюємо для нашого воскресіння". Ці глибокі слова закарбувалися в моїй пам'яті. Вони доповнили будівлю християнського виховання, яке я одержав до цього.

Покійні Юрій та Іванна Нижник-Винників, кожен по-своєму, до кінця були думками про Україну, яка навіювала їм барвисті сонячні візії. А слава? Вона приходить сама...

— *Які Ваші враження від побачених альбомів Іванни Нижник-Винників і Юрія Кульчицького?*

— Покійні мистці стоять в авангарді європейського модерного мистецтва. Вони знайшли свою дорогу, не розгубились, і на чужині творили українське

мистецтво. Цим вони принесли свої твори в дар рідній нації. Барви сонця України, її побут, історія, душа, скарби — все те стало їхньою любов'ю і тугою за рідним краєм, за своїм народом. Все те давало їм творчу наснагу для плідної праці. Світлої пам'яті Іванна Нижник-Винників і Юрій Кульчицький виконали чесно на чужині свій борг перед Україною і перед Богом. Хай же із Богом спочинуть у Пантеоні Слави рідної землі!

— *Наскільки мені відомо, покійні мистці не мали власних учнів. Скажіть, будь ласка, чи Вам пощастило на послідовників? І до якої міри Ви змогли саморозкритися в мистецтві в атмосфері щоденного духовного знекровлення нації?*

— У школі мого рідного села Делева Товмацького повіту я мав кількох своїх талановитих послідовників, котрі, за винятком двох, в умовах колишнього режиму не змогли реалізуватися, пішовши по лінії найменшого опору. А Степанові Жилияку пощастило закінчити Київський художній інститут. Він — скульптор. На жаль, не знаю, в якому місті тепер живе. Другий, І. Мазурик, закінчив Варшавську академію мистецтв. Про його дальшу долю мені теж нічого не відомо.

А тут, в Івано-Франківську, я знайшов друга і побратима в особі Опанаса Заливахи після його повернення з "творчого відрядження". Він перебував під домашнім арештом і мусив мельдуватися (з'являтися в міліції) через певні проміжки часу. Одного разу, коли його з притиском запитали, чи він не змінив поглядів, — відказав: "Так, я думаю, що помилився, бо не повинен був стати малярем, а скульптором"...

В Івано-Франківську я не мав де працювати, навіть спільної майстерні не дали. На виставки до Києва не вислали робіт. Хоча обіцялося й окрему майстерню, і картини відбиралися на республіканські виставки. Отак жилося з правами *persona non grata* і з домашніми проблемами, де хворі дружина і донька не могли знести запаху "мікстур". Отак і працювалося... "Поміж дощ" я все ж таки щось малював, і наш музей закупив кілька картин.

З молодими мистцями я мав спільну мову, бо щиро ділився своїми погляда-

ми, не крився з працями. Здається, вони мене поважали.

Я вдячний всім тим, хто мене боронив, і не озлоблений на тих, хто хотів мені зла. Шевченко до свого "Послання" використав таке мотто: "Якщо хто говорить, люблю Бога, а брата свого ненавидить, це брехня".

"Догори піднесім серце", — співаємо в Службі Божій.

— *Як творець, Винниченко досягнув успіху, а як політик (а політик, як правило, в силу тих обставин, в яких він діє, є руйнівником) він зазнав краху. Подібних аналогій немало і в сьогоднішньому дні. Нерідко творча субстанція мистця поєднується з руйнівними імпульсами, високий злет його духу в момент творення — з непорядністю у земному. Як Ви дивитеся на це: як на дилему чи як (використаю тут назву Вашої філософської картини) на квадратуру кола?*

— Розібратися в тому, що діється в наш час, важко при такій навалі інформації, подій і жорстокої боротьби за Правду.

Стосовно Винниченка. Передаю Вам часопис Івано-Франківської греко-католицької єпархії "Нова зоря" за жовтень 1993 року (№ 35 — 36), де вміщено уривок зі спогадів Л. Цегельського, представника уряду ЗУНР на переговорах у Києві про злуку УНР і ЗУНР. Зверніть увагу на той епізод, де Винниченко пропонує зробити митрополита А. Шептицького греко-католицьким Патріархом всієї України з паралельним переведенням усіх в унію, аби муром унії відгородитися від Москви. Л. Цегельський зауважує в цьому зв'язку: "Чи це справді в тій хвилині великий державний муж, будівничий держави і творець нації говорить із нього, чи може тільки імпульсивний та імпресивний письменник... Не розбереш!..."

У "Грі в бісер" Германа Гессе є такі слова, які я виніс на зворот згаданої Вами картини: "Останній крок до квадратури кола — нерозв'язана математична задача про розшук квадрата, рівновеличного даному колу, була від стародавніх часів до епохи бароко улюбленим символом релігійно-філософських пошуків рівноваги між Божим і людським, між вічністю і часом..."

— Дякую за розмову, пане Іванцев, — від себе і від читачів "Сучасности", до уваги яких пропонуємо й Ваші роздуми про образотворче мистецтво, найменовані — "Статизм".

СТАТИЗМ

(за автономність образотворчого мистецтва)

"Мистецтво не є те, що ми бачимо — тільки те, що ми маємо в нас самих".

Олександр Архипенко

I

Мистецтво — це рушійна сила, яка ставить людину понад природу, хоча сама людина є її невід'ємною частиною.

Основа будь-якого мистецтва — краса, гармонія, питома духова єдність твору, яка властива шедеврам усіх епох без огляду на напрямок їхнього мистецтва. Це особливо відноситься до образотворчого мистецтва, яке діє на нас безпосередньо візуально реальними конкретами.

Суть самого мистецтва незмінна, але поняття в образотворчому мистецтві тепер змінилися, а з цим стала іншою і форма самого мистецтва, обсяг його тематики і засобів самого вислову. Основою його не буде більше ілюзорна тематика, обраєць природи в часі і просторі — її частина, а буде нею абстрактна форма, яка засягне ширших горизонтів, яка, по суті, для поглиблення та поширення змісту, буде стоплювати поняття, одержані із зовнішнього світу, через призму інтелекту і почувань творця.

Мистець вже не буде обмежений тим, що він бачить. Те, що він бачить, плос те, що він знає і відчуває, буде для нього спонукою для передачі свого я.

Ілюзорність — це основа, з якої вишло сучасне образотворче мистецтво. Ілюзорне мистецтво також насправді є абстрактним у вужчому розумінні. Воно було колишнім повновартим мистецтвом. Тепер куди краще замінює його кольорова фотографія чи кольоровий звуковий фільм. А що ще дасть нам кольоровий звуковий стереоскопічний фільм? Чому ж тоді обмежуватися ілюзорними поняттями в давньому розумінні?

Образотворче мистецтво має повне право увійти в ці ділянки людського духу і людського ума, яким тепер всеціло віддане людство: техніка, біологія, хімія,

фізика, космонавтика, астронавтика та інше. В цього роду картині, в картині абстрактного характеру можна замкнути цілі епохи, усі життєво творчі процеси, цілий необмежений космос.

Мистецтво як завершення культури має координувати всі галузі знання, всі наші досягнення в своєрідній абстрактній формі. Саме тому в останні часи образотворче мистецтво проходить численні градації розвитку, щоб остаточно завершитись у загальному стилі, основою якого буде абстракція в повному розумінні.

II

Часто говориться, що архітектура творить нові абстрактні форми для життя, а малярство, скульптура — це тільки її доповнення. Реалістичне малярство справді підпорядковується архітектурі. Поряд з цим воно розбиває архітектурну площу. Реалістична картина — це сліпе вікно на світ.

Сучасне абстрактне мистецтво в своїй основі площинне. Здавало би ся, що саме тому воно ще більше підпорядковане архітектурі. Та саме тому — ні! Архітектура ґрунтується на трьох вимірах. Сучасне малярство, не числячися з архітектурними основами, поруч з архітектурою творить нові форми для життя.

Залишається ще одне — порвати зв'язки в малярстві між статикою малярської площі і статикою архітектурної площі (її будовою по головних осях). Тоді малярство, скульптура будуватиметься на зовсім інших основах.

Це, однак, не виключає гармонійної єдності образотворчого й архітектурного мистецтва як рівнорядних, зовсім відрубних галузей мистецтва і взаємного гармонійного їх симбіозу.

Форма самої малярської площі залежатиме від розташування картини (висітиме вона на стіні чи буде звернена до глядача горизонтально — долівка, стеля) та, очевидно, від композиційних задумів самого творця. Отож знову залежність від архітектурі, підпорядкування навіть самої малярської площі? — Ні! Цього вимагає статика самої малярської площі.

Висновок: цілковита відрубність малярства на платформі гармонійної єдності всього мистецтва.

1936 — 1973 — 1987 — 1993 р. р.

Ліда ПАЛІЙ

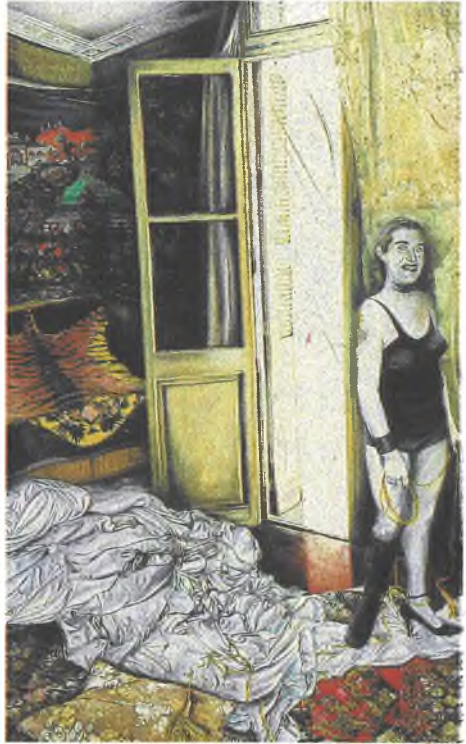
ДВОЇСТІТЬ У ТВОРЧОСТІ НАТАЛКИ ГУСАР

Малярка Наталка Гусар, хоча роджена в Америці, завжди дуже сильно відчувала свою приналежність до українського народу, однак, як "американка" чи пізніше "канадка", змогла спостерігати наше суспільство наче б ізбоку. В ранніх своїх картинах вона не вагалася навіть сатирично ілюструвати емігрантське життя і тим наражалася на критику, особливо серед земляків, в яких не було такої міри гумору, щоб без образи поглянути на себе у хвилястому карнавальному дзеркалі. Слід, однак, зрозуміти, що мисткиня завжди малувала зовсім щиро свій внутрішній світ та своє "роздвоєння".

Сьогодні хочу говорити тільки про останню виставку Наталки Гусар під назвою "Black Sea Blues", чи, як вона її назвала українською мовою, "Чорне Море Синє". (Чи, може, краще було б перекласти цю гру слів як "Синя хандра над Чорним морем"?). Мисткиня експонувала шість великих картин, виконаних олією після її перших відвідин України; тільки одна з них, "Guilt/Quilt" ("Прірва/Простирадло"), мальована до часу її подорожі.

Вона вибралася, як паломник у зромантизовану батьківщину предків, їхала шукати своєї ідентичності. Тут Наталка знову дуже сильно відчула свою двоїстість. З одного боку, була глибоко зворушена, відчувала щось рідне, розкопувала пахучою постіллю, лляними простирадлами, пуховими подушками (може, тому в цих картинах так часто відтворено розкинене полотно), але водночас була збентежена й загурбована безрадісною реальністю. Довгі роки комуністичного культурного гніту, зміни-

*Н.Гусар. "Чемний тигр",
полотно, олія, 224x137, 1995, (деталь)*

*Н.Гусар. "Чемний тигр",
полотно, олія, 224x137, 1995*

Н.Гусар. "Прирва/простирадло", полотно, олія, 218x274, 1992-1993

ли людину. Малярка в інтерв'ю з Deidre Nappa в журналі "Now" (9 — 19 березня 1995) каже: "Там заподіяно стільки болю й стільки шкоди, що я могла висловити це лише малюванням".

Наталка Гусар нічого не осуджує, тільки малює свій біль, намагається зрозуміти відмінність людей, яких зустрічала. У картинах вона відтворила Україну такою, якою вона її бачила, без рожевих окулярів. Вона твердить, що ці люди, яких зустрічала, і ця її безрадісність "ходили за нею" до часу, доки їх не поклала на полотно. І тут є і відповідь тим, які питають: "Чому Наталка Гусар в Україні не бачила й не малювала чогось гарного?" Може, мисткиня підсвідомо й шукала конфронтації: гарного й поганого, радості і смутку, "нас" і "їх"? Відомо, що бурхливі переживання часто сприяють творчості.

При обговоренні картин Наталки чомусь мені приходить на думку аналогія до творчості визначного сучасного письменника Валерія Шевчука, який у своїх повістях також не шукає "гарного", а часто без прикрас змальовує тих

земляків, яких знівечила система, такими, як їх бачить: бездушними, вульгарними, несвідомими. (Рання творчість мисткині, з сатирою на суспільство, більш схожа на прозу Юрія Андруховича).

У Наталки Гусар складний, комплексний вияв почувань. Її картини гіпнотизують глядача, непокоять, тривожать. У них є щось примарне. Зображення переливаються одне в одне, наче хмари, гнані вітром, і створюють складні, вишукані колажі реалістичних зображень. Peter Wilson пише у "Vancouver Sun" (8 травня 1995): "Попри те, що праці Гусар є переважані реалістичними образами і сама вона признається, що в неї є настирливе намагання виповнити кожний квадратний цаль полотна легкими до відчитання сюжетними деталями, вона не може терпіти того, щоб про неї думали як про розповідного, ілюстративного маляра".

Творчість мисткині перебуває під впливом постмодернізму, є вислідом хаосу в світі, непевності доби кінця ХХ століття, а частинно й відео-технологічної революції, яка принесла багатооб-

Н. Гусар. "Прірва/простирадло", полотно, олія, 218х274, 1992-1993, (деталь)

разність на екранах телевізії та в комп'ютерних іграх. Наталка підсвідомо пропускає реальність через призму уяви. Її творчість викликає асоціативний хід думок, тематичні пов'язання, галюцинаційні комбінації. Щоденна річ стає скринькою Пандори, з якої виливається бурхливий світ фантазії. Недарма канадські критики вважають її одною з найвизначніших сюрреалістів у країні. Рівночасно суперреалістичне зображення деталей щоденного вжитку свідчить, що в неї ще далі є нахил до "поп-арту".

Найбільша картина на виставці — "Pandora's Parcel to Ukraine" ("Пандорина посилка в Україну") — найкраще підсумовує непов'язаними клаптками зображень сумні й іноді гротескові враження Наталки з відвідин села, звідкіль походить її мати, та з інших місцевостей України. Там вона спостерігає обмежені можливості людей, часто малює біля постатей духів їхнього минулого чи майбутнього.

Похилий паркан і його продовження по краю стола, вкритого скатертиною, переділяє картину на дві частини. На стовпах настромлені слоїки й обтовчені відра, — так, як у давнину сушилися глечики. Там висить і ганчірка, яка пе-

ретворюється на безладно розкинені полотна, які оточують всю картину... За парканом товпляться, наче духи або порожні шкаралупи минулого, колишні апаратчики і страхополохи; один одягнений у советський мундир з відзнаками й орденами. Цю гнітючу громаду замикають, наче лапки в тексті, чоловік, що торгує валютою, і дешево розмальована жінка з погано фарбованим волоссям та цигаркою в зубах.

У центрі картини — жінка старшого віку з неприродно рудим волоссям (за словами мисткині, це портрет директорки фабрики черевиків, очевидно, ще зі старих кадрів). За нею її дух, тінь чи двійник уже всміхається і світить золотими зубами, які нагадали Наталці кукурудзяний качан. (Тому-то й у грудях жінки качан — замість серця). Біля директорки — її заступник, малий чоловік у великих черевиках, якого начальниця тримає за краватку, мов за поводок. У чоловічка обличчя маріонетки-черевомовця, а за ним тінь клоуна. На полотні, яке є продовженням суконки директорки, розкинені нововиготовлені черевики.

У правому нижньому куті відкрита посилка з Америки чи Канади. У ній —

Н. Гусар. "Посилка Пандори в Україну", полотно, олія, 224x274, 1993

уживані черевики, пуделка шоколаду у формі серця з американського свята св. Валентина, які вже явно не придатні для того, хто їх вислав. Це, мабуть, символ нещирих дарунків. Ця тема почуття нашої емігрантської вини, намагання легким способом відкупитися за те, що нам краще жити, змити якийсь незрозуміле почуття провини, повторюється й у інших картинах. З цієї пачки наче б висипалося полотно, яке вже не можна убагати назад. (Чи це скриня Пандори?). За скринєю — інші картонові коробки й великі торби, з якими, як Наталка каже, всі "возьяться" по Україні, наче з емоційним багажем. У неї враження, що сьогоднішня Україна — один великий базар...

У двох місцях картини — столи із залишками гостювання, яким завжди вітають родичів в Україні: тарілки, пляшки мінеральної води, чарки, накраєні помідори, сало і кавуни (Наталка каже, "соціалістично" порізані на малі скибки). Полотно на столах поморще-

не, а рука невидимої особи наче тягне скатерку додолу.

Найбільш трагічним є зображення дівчаток, з абсурдними "советськими" кокардами на вислих, мабуть, від радіації голівках. Біля них кульбаба, наче символ того, що діти ростуть дико. На личках у них — червона висипка у вигляді взору "Петриківки". Прикро дивитися, що діти — майбутнє народу, а на них уже печатка минулого... У кожній дівчинці інший вираз обличчя, але всі вони сумні і дивляться постарілими очима з докором нам у вічі. Їхні кокарди прив'язані до плоту: для них обмежені можливості в житті. Біля стіп однієї з дівчат виринає з полотна "дух прийдешнього": товстенка, неприваблива жінка.

У картині "Tom Heart" ("Розірване серце", або радше "Вирване серце") знову подібна тематика: відбутого гостювання, розсипаних дарунків, недоїдених страв. Все це наче зсувається з білої скатерті, яка пливе вниз густими складками. При столі дві жінки, схожі

між собою, однак із двох світів, горнутья одна до одної. У гості випечені руки з манікюром, біленькі зуби, а у місцевої жінки руки осмалені, спрацьовані, а на устах, напевно, щойно подарована, губна помада.

У горішній частині картини висить позбавлений смаку килимчик. Наталка Гусар була віддвна заінтригована кічем, і в сучасних українських селах вона його знайшла в повному розквіті. До кічу в неї "притягання-відпихнення". На килимчику зображений типовий для того роду "мистецтва" краєвид із оленями, що стоять у річці. Синя вода переливається вниз, аж до столу й у тарілку гості. Деяким оленям Наталка домалювала жіночі голови. Між столом і килимчиком виринають ще інші жіночі постаті, одна з них простягнула руки до привітання, другий хтось закрив очі, вона не хоче бачити того, що круг неї. На картині все замотане, все переливається одне в одне, відчувається якась безвихідь.

У правому горішньому куті — стандартний образ Матері Божої: голови вже не видно, а там, де мало бути серце, — порожнє місце...

Н.Гусар. "Посилка Пандори в Україну", полотно, олія, 224x274, 1993 (деталь)

Н.Гусар. "Посилка Пандори в Україну", полотно, олія, 224x274, 1993 (деталь)

*Н. Гусар. "Розірване серце",
полотно, олія, 224x137, 1994*

У Наталки Гусар є незвичайний талант прецизно, зовсім реалістично виконувати взори на тюлевих фіранках, на килимах та квітчастих хустках, які часто бачимо між дарунками.

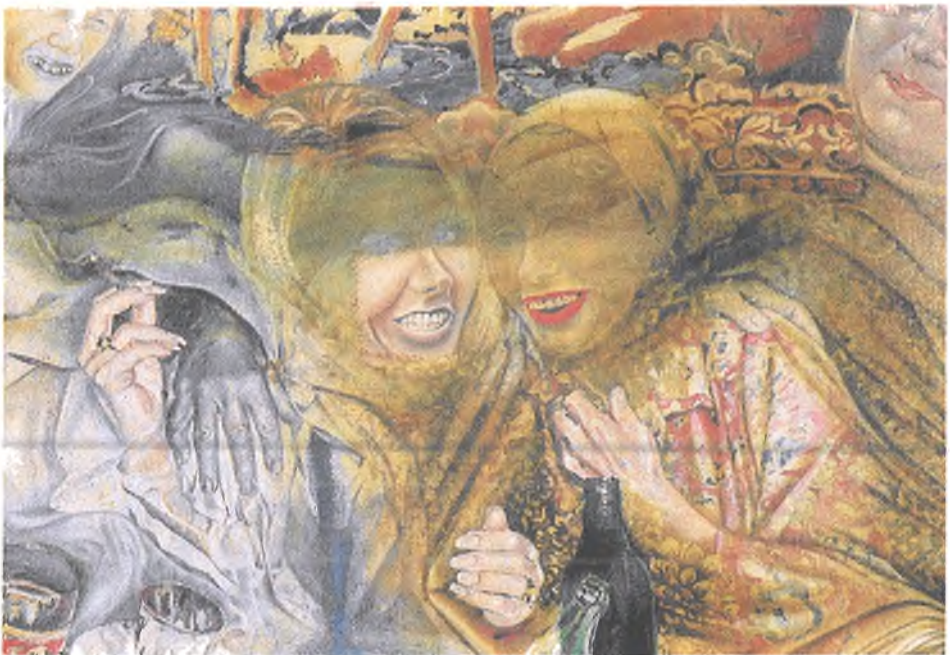
Така сама прецизність помітна у зображенні мертвої природи на картині "Odessa's Tears" ("Сльози Одеси"). Жінка (сама мисткиня?) завинена в простирадло з сюрреалістичними згинами, що дуже нагадує творчість Сальватора Далі, летить стрімголов сходами вниз до моря. На накритті біля її плечей узори руж, які переходять червоною плямою на рам'я жінки. Чи це натяк на рум'янець сексуального збудження? Мисткиня твердить, що у всіх її картинах є натяк на секс.

У морі, замість води, розкинуто товар місцевого виробу: клунки, різновзори накривала, іграшки, городина, півпорожній слюк вишень. Між тим виринає жінка в квітчастій хустині, схилена на руки, наче вона втомлена або плаче.

З лівого боку картини знаний кадр з фільму Айзенштайна — одеські сходи включно з дитячим візочком, що котиться вниз.

Картина викликає почуття смутку, розпачу. В розмові зі мною Наталка

Н. Гусар. "Розірване серце", полотно, олія, 224x137, 1994, (деталь)

Н. Гусар. "Сльози Одеси", полотно, олія, 224x137, 1995 (деталь)

сказала: "Все знищене, Чорне море повне сліз".

У картині "Tamed Tiger" ("Чемний тигр"; на мою думку, кращий переклад був би — "Приборканий тигр") помітний уже зовсім інший аспект роздвоєння Наталки Гусар. Бачимо її портрет, чомусь молодшою, повнішою, одна половина її фігури "нормальна", а друга виряджена ніби до садомазохістичного акту. Стоїть вона посеред безладно розкиненого простирадла, хусток і килимів, після якоїсь метушні. Відкриті двері дають можливість утечі і підкреслюють контраст яскравого світла й тіні. На фіранці біля вікна щотливі мережані віночки, а в глибині, в темній спальні, на стіні халтурний килимчик з ідеалізованим краєвидом і павами символізує іпозію раю, тоді, коли крутом все знедолене. Накривало ліжка з витканим чи мальованим тигром нагадує про те, що кіч — це також втеча від реальності.

Картина "Odalisque-at-Heart" ("Одаліска в своїй уяві") тематикою відмінна від інших картин. Тут уже бачимо гостру сатиру, як і в ранніх творах Наталки. Мисткиня глузує з емігрантки, яка відвідує Україну, яку там подивляють, величають і вона там є "кимось". Отож товстенька, нецікава жінка, одягнена в

Н. Гусар. "Сльози Одеси", полотно, олія, 224x137, 1995

наче б стрій одаліски, бачить себе у ролі екзотичної танцівниці. Вона стоїть на розкиненій постелі, а на стіні над вкритими тергимами, забрудненими тапетами висить килимчик з псевдоарабським кравидом...

Картина "Guilt/Quilt" ("Пріпрва/Простирадло", а може, радше "Простирадло й почуття вини") мальована ще до виїзду Наталки Гусар в Україну. У лівому горішньому куті полотна спить мисткиня і бачить усе, наче б у сні. Подібно, як у картині "Пандорина посилка в Україну", є тут люди чи духи якихось апаратчиків, перелякані діти, схожі на понівечених ляльок, харчі: ковбаси, неапетитна шинка й оселедці. Праворуч жінка, що тримає в зубах ляльку в народнім строї. Тут натяк на гравюру Гойї "Сатурн пожирає сина". Такі перегуквання з відомими мистецькими творами чи кадрами фільмів бачимо часто в нашій мисткині.

Посередині картини другий портрет Наталки Гусар (двійник, "друге я"?). Перед нею накрите рожевим сатином ліжко. Вона сидить на підвіконні, відхиляється назад, а чийсь руки наче б сягнули й до нутра. Ліворуч стелиться її дорога, викладена бруковим каменем. Далі мур. Внизу корабель пливе водою в невідомість, з одної темної печери в другу.

Виставка "Black Sea Blues" відбулася в Торонто в березні і квітні 1995 року, в приміщенні "Garnet Press". Далі вона буде перевезена до Ванкуверу, Едмонтону, Ріджайни, Саскатуну й інших міст Канади. Виставку супроводжує розкішна книжечка з кольоровими репродукціями всіх картин. Наталка Гусар znana вже в канадських мас-медіа, часто виступала на телевізії й радіо. Державна телестанція CBC-TV показала про неї півгодинний документальний фільм. У англомовних газетах були численні рецензії. Її картини знаходяться в деяких престижних галереях і колекціях. "Canadian Council Art Bank" придбав

"Одаліску", а Державна Галерія Канади має намір закупити "Пандорину посилку".

Канадські критики поставились дуже прихильно до цієї виставки. Кейт Тейлор у щоденній газеті "Globe and Mail" (18 березня 1995) пише: "Гусар ще може глузувати з кічу, який створила колізія культур, але в її творах є теж співчуття та почуття нашої спільної

*Н.Гусар. "Одаліска в своїй уяві",
полотно, олія, 224x137, 1994*

людської природи, чи жили б ми на Сході, чи на Заході, чи намагались би жити в обидвох світах". А далі: "Цими днями канадські мистецькі музеї не мають багато грошей на закуп картин, однак обидві картини — "Пандорина посилка в Україну" та "Сльози Одеси" — повинні висіти поруч праць визначних мистців, де вони демонстрували б типowo канадське зацікавлення "глобалізом".

ЗЛИДЕННА УКРАЇНА — ЦЕ НОНСЕНС

Інтерв'ю Івана Дзюби з Ярославом Солтисом

Ярослав Солтис — голова правління "Укрінбанку", одного з найпотужніших недержавних банків України, що здобув стійку добру репутацію у фінансових та підприємницьких колах не лише України, а й за її межами. Банк відомий також своєю спонсорською і меценатською діяльністю, підтримкою української культури. Ми попросили п. Ярослава Солтиса висловитися з приводу деяких проблем, що цікавлять наших читачів.

— *Пане Солтисе, насамперед хотілося б почути Вашу думку про нинішню фінансову й економічну ситуацію в Україні: адже це те, що найбільше тривожить і пригнічує її громадян та впливає понижуючим чином на всі сфери суспільства, на якість життя людей.*

— Фінансово-економічна ситуація надзвичайно тяжка, це для всіх очевидно. Але чому тяжка? Одні звинувачують "реформи", які більше декларувалися, ніж проводилися, другі — "вільні ціни", треті кивають на "розрив зв'язків", із Росією, звісно ж. А насправді, на мою думку, вся справа в тому, що протягом останніх п'яти років українська економіка залишилася наполовину (чи, може, на дві третини) соціалістичною, а наполовину (чи, може, на одну чверть) вимучувалася як ринкова. Підходи панують соціалістичні, а в той же час є структури, які працюють на ринкових засадах. Це, як правило, нові комерційні структури (малі підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю і т. ін.). У той же час державні підприємства не мають методів управління, сьогодні вони державні тільки в тому розумінні, що не мають реального і зацікавленого власника, держава випустила їх зі своїх рук, ніхто їх не контролює, не перевіряє прибутків, не міряє об'єми й ціни. Такі монстри, як "Запоріжсталь", "Криворіжсталь", "Київенерго", "Агротехсервіс", "Укрсільгосп", "Бласко", з-д "Арсенал", ХТЗ, Південмаш — це все номінально державні структури, які ні перед ким не звітують, ніким не контролюються, не зацікавлені в показі своїх прибутків і працюють самі на себе.

От така ситуація і призвела до того, що український бюджет напівпорожній, податки в Україні найвищі в світі (бо треба ж на той бюджет щось настигувати), і офіційний (не підпільний, не "тіньовий") виробник, якщо він совісний і законотворчий, фактично не має можливості розвиватися. А на трохи менші податки уряд не йде, бо каже: бюджет не сходиться. Але за таких умов він ніколи і не зійдеться.

— *Як Ви гадаєте, коли починалися реформи, точніше, коли почався злам старих структур, зокрема, централізованого управління, — чи не пропустилися якихось докорінних помилок, що тепер і даються взнаки?*

— Найбільшою помилкою було те, що ми 70 років прожили при "соціалізмі". Так це називалося. А фактично ми жили як у гуртожитку, чи як в армії, чи як у тюрмі. Для кожного був твердий розпорядок, кожен знав, що йому робити, що може бути, все планувалося й прогнозувалося; начальство все розподіляло і все полагоджувало. Це звільняло від необхідності думати, діяти, пропонувати, шукати, торгувати, продавати. В економіці для казенного виробника була благодать: у нього не було проблем з реалізацією, незалежно від асортименту, кількості і якості. Це був не його клопіт. Проблем з реалізацією в державі взагалі не було. Була одна проблема — купити. Все було дешеве і дефіцитне. Купити чоботи, купити квартиру, купити сталь, купити цемент, цеглу, купити ліс, купити ковбасу, м'ясо, купити рукавиці, купити труси, купити шкарпетки, купити дружині гарну кофту,

взуття, купити коробку цукерок на подарунок — усе було проблемою, навіть були періоди, коли не вистачало горілки, вина, борошна. У нормальному суспільстві цієї проблеми немає, є одна проблема в усіх: заробити гроші. А купити... Є проблеми у того, хто виробляє: хай він думає, як продати, тому що продавців багато. У ринковій системі немає проблеми: виробити. Є проблема: продати. Тому, коли настав ринок, у виробників, які не вміють торгувати, виникли проблеми — як продати.

Якби український уряд і парламент зрозуміли це ще тоді, на початку реформування, вони б не боролися з кооперативами. Єдиний, хто об'єднує виробника з покупцем, — це той посередник, якого в нас називають спекулянтом. Тільки він знає, що потрібно споживачу, що виробляється і що треба виробити. Він знає ціну, і ця ціна формується тільки на ринку. Ніхто не може змусити мене купити дорогі або неякісні товари і продукти. В усьому світі тільки покупець встановлює ціну. У нас же ціну встановлював не покупець і не продавець, а хтось невідомий десь у столичному кабінеті. Тому ніхто не міг нічого купити.

І от, замість захочувати кооперативно-торговельне посередництво, почали з ним боротися. Кажали: треба тільки виробляти. Мовляв, хто не виробляє очевидний продукт, той паразитує. А як виявляється, Україна дуже багато всього виробляла, і потрібного, і непотрібного. На душу населення цементу найбільше в світі, квадратних метрів тканини — найбільше в світі, металу — найбільше в світі, зерна — теж на душу населення не менше, ніж у найбільших аграрно розвинених країнах. Все у нас було. І все треба було доставати в чергах, через "блат", через родичів і знайомих, через записки тощо.

Якби не підрубали кооперативних торговельних посередників, вони б дали можливість розвинутися виробникові. Не розгледіли цих можливостей, не хотіли чекати, жили одним днем. Уявіть собі: ростуть велика верба і маленька груша. Верба хоч тінь дає, а що буде з тієї груші — хтозна. Не будемо чекати! І не стали чекати, зрубали молоденьку грушу, а залишили вербу і чекають, коли на вербі груші виростуть. Зрубали те, що могло б стати основою ринкової системи. Але мало зрубати, треба ж і викорчувати. Отож зразу ж наклали величезні податки — на всяк випадок, щоб не відросло, не проклонулося. І щоб "був бюджет".

А ми тоді могли років три перетерпіти (бо тоді ще були старі запаси) — і піднялися б. Адже українці — народ витривалий, і за умов бідності вони знаходять можливості виживання: маємо городи, а земля наша все родить — і картоплю, і цибулю, і моркву, і капусту, і хрін, і найсолодші в світі бураки, і найгіркішу в світі редьку.

Натомість у 1989 — 1990 роках через соціальну демагогію лівих і лівоцентристів ми завалили економіку, заточали ринок в Україні. Ми не пішли шляхом Хорватії, Словенії, Угорщини, Чехії, Польщі, Латвії, ми відстали від Росії і навіть від Молдови. Ми були лівіші за Росію. От і маємо результат. Тепер треба знову два-три роки терпіти, але вже за гірших умов.

— *Так Ви вважаєте, що в 1989 — 1990 роках у нас задатки ринку були?*

— Задатки ринку є в самій людині. У кожній людині. Маленька дитина каже: дай! Протягом життя людина весь час щось здобуває, привласнює, обростає майном, нарощує свій потенціал, створює цінності. І нічого не забере з собою в могилу. Чи то дім, чи то сад, чи авто, чи книжка, чи музей, чи підприємство — нікуди воно не дінеться, все залишиться у нас в Україні. Звичайно: якщо закон дозволить.

Сьогодні гроші в Україні не тримаються, витікають з України, бо українські закони не дозволяють українським громадянам мати в Україні капітал, майно, не дозволяють українським громадянам вкладати гроші в українську економіку. Більше того, поки що існують такі закони, що в Україні в кооперативних і комерційних магазинах не можна продавати українське борошно, українське зерно, український цукор, українське пиво, горілку, вино, м'ясо тощо — тільки імпортні продукти. Це мотивується необхідністю боротьби з організованою злочинністю. Але оце й була найорганізованіша злочинність — державна горе-торгівля в особі гастрономторгів, бакалейторгів, промторгів тощо. Усіх цих "найорганізованіших злочинців" ми

залишили на своїх місцях, а справжніх торгівців пустили по базарах, кіосках, на вулиці торгувати з коліна, з помідорного ящика, з асфальту... Державні магазини мають порожні прилавки, в них соціалістична безгосподарність, тому що нема власника-господаря, який би дбав про свою власність.

Перевернута економіка. Замість того, щоб брати податки з торгівлі, за землю, за приміщення — влаштують "пільги" за рахунок незрозуміло яких грошей. От і в Києві — можна було продати земельні ділянки для будівництва банків, магазинів, готелів, для розвитку ринкової інфраструктури, — так ні, столичний мер не дозволяє, весь час воює з "Макуланом", "Градобанком", з іншими фірмами, які хотіли зводити будинки на Бесарабці; театральний готель коло Національної опери скоро впаде; падає будинок, що був колись рестораном "Лейпціг". По декілька років стоять огорожені сотні будинків у середині Києва, не ремонтуються, а продажі потенційному власникові не можна. І таке — по всій Україні...

— *А яке Ваше ставлення до так званого "звільнення цін", про яке так багато говорилося протягом кількох років. Адже думки про нього існують різні. Одні вважають чи вважали його ключем до розв'язання всіх проблем, інші бачать у ньому причину шалених стрибків цін, ще хтось міркує, що не з цього слід було починати.*

— Без лібералізації цін не можна визначити справжню ціну. Найсправедливішим мірилом матеріального в усьому світі є гроші. Справедливу ціну в грошах може встановити тільки ринок. А ринок може діяти тільки на основі вільної гри цін. І чим швидше ми звільнимо ціни, тим швидше визнаємо, хто заробляє, а хто проїдає. І той, хто заробляє, за цих умов може багато заробляти. Кажуть: треба було спочатку навести порядок, а потім відпускати ціни. Це абсурд. Колись Голова Ради Міністрів СРСР Ніколай Іванович Рижков плакав: "Давайте наведем порядок, а потім введем ринок". Ну навіщо "вводити" ринок, якщо можна навести порядок і без нього? Але в тім-то й річ, що тільки ринок, і більше ніхто й ніщо не створить порядок.

Ще кажуть: "налаживать зв'язи с Россией". Що мається на увазі: "зв'язи с Россией"? Одержувати кирзові чоботи чи комбайни "Дон"? Що можна прогресивного запозичити в Росії для української економіки — за винятком технічно відсталих автомобілів, обладнання, зброї? Орієнтація на Росію — це орієнтація на вчорашній день світової економіки і технології. У той же час Україна змушена буде брати участь у зміцненні й охороні кордонів Росії (по периметру це більше 30 тисяч км.), фінансувати освоєння територій Росії — а це площа понад 20 млн. кв. км., — освоєння космічного простору тощо. Грандіозні витрати для нашого народу. Справжній власник буде налагоджувати зв'язки тільки з тими, хто робить дешевше і краще. "Форд", "Мерседес", "Опель", "Панасонік", "Рен-ксерокс", "Сіменс" "КРУШ", "Мігубісі", "Боїні" і т. подібні світові "чемпіони" технології — ось із ким треба налагоджувати зв'язки і з ким шукатиме зв'язків власник. А ні — то ми ще довго будемо в авоськах та в двопудових корзинах гниту картоплю носити. Нема чого відновлювати "старі зв'язки" з імперією. Імперія звикла забирати в нас сировину й знищувати її: випускати в космос, закидати на БАМ... Міфологія "зв'язків" — це козир політичних банкрутів та банкрутів економічних — тих нездатних директорів державних підприємств, які не вміють і не хочуть працювати по-новому, у яких ностальгія за колишнім їхнім лінивим жируванням. Сировину ж у Росії ми повинні купувати за світовими цінами. Ніякі "зв'язки" не зможуть Росію дарувати чи дешево продавати.

— *Але вернімося до питання про звільнення цін. Залишається сумнів: чи можлива справжня лібералізація цін за умов відсутності конкуренції, монополізму виробника, і чи не призведе вона до того, що монополіст диктуватиме ціни так само, як раніше їх диктувала держава?*

— Практично у нас немає монополістів. Немає жодного товару широкого попиту, який випускав би монополіст. Та й що таке: монополіст? Величезні монополісти у світі — "Пелсі-кола", "Кока-кола", "Мігубісі", "Шелл". І ніхто з ними не бореться. Нам би таких "монополістів". Ось немає української мінеральної води — ввозимо з усього світу, навіть зі спекотного Ізраїлю. Заходився б якийсь "монополіст" коло невичерпних українських джерел. Так ні ж, махнули рукою — привезуть нам з Австралії.

— *Але у сфері машинобудування, приладобудування...*

— Немає. Які й були — нині не працюють. Ось — майже стоять київські завод "Арсенал", "Ленінська Кузня", "Радар" — колишній "Комуніст". Не працюють. І багато інших по Україні не працюють. Бо на таких заводах дядьки, призначені ще Політбюро ЦК КПСС, обкомами і міськкомами. Багатьох із них підбирали за принципом: хоч і не найкращий, аби партійний, — і так воно до нуля майже дійшло. Зайняв посаду — і тепер як собака на снізі: і сам не може, і нікого не пускає. Народ ходить на роботу, як на панщину, за чотири мільйони купонів на місяць. Думають, що працюють. Думають, що ще щось повернеться. Нічого не повернеться. Треба шукати інші можливості. Виробляти потрібні товари. Для реалізації, а не для плану.

— *Але ж гинуть унікальні виробництва, втрачаються висококваліфіковані кадри, розминається професійна гідність, робітничі майстерність, зрештою — робітничі честь... Взяти хоча б Київський авіазавод — тисячі людей, які дорозжили своєю причетністю до такого престижного виробництва і серед яких були справжні віртуози своєї справи, з золотими руками, — тепер не мають до чого докласти рук...*

— Так, є виробництва, які гріх втрачати; їх повинна підтримувати держава, вкладаючи в них кошти. Але і вони повинні мати господаря, власника. Це насамперед кораблебудування, авіабудування, автомобілебудування, верстатобудування, зрештою, виробництво сталі — за нормальної технології. Але, з другого боку, — наші літаки найаварійніші в світі, і людина, яка має можливість вибирати, лігатиме "Боїнгом" або поїде наземним транспортом. Автомобілями також не можна пішпатися. Можливо, нам треба кооперуватися з найтехнологічнішими зарубіжними фірмами, скажімо, на наш фіюзеляж ставити боїнгівський мотор або ще якийсь. На наш корабель ставити, приміром, мерседесівський двигун. Питання оптимальності, доцільності, ефективності вирішує тільки власник, а не тимчасовий державний чиновник.

— *Ви говорили, що якби дати волю виробникові, то він шукав би собі партнерів у країнах з більш розвиненою технологією. Отже, якби ми справді дійшли до такого стану, щоб у виробництві вирішував виробник, то нам би економічна залежність від Росії не загрожувала?*

— Абсолютно. Нам навіть сьогодні економічна залежність не загрожує — вона створена штучно. От кажуть: Україна споживає багато газу. Як це так: виробництво в Україні катастрофічно впало, а споживання газу збільшилося. А це тому, що з цього газу роблять карбамід і продають за безцінь за кордон. І хтось на цьому наживається, а держава втрачає, платники податків втрачають. Сталь плавлять на експорт, вивозять безконтрольно.

Зібрали 38 мільйонів тонн зерна. Для споживання 52 мільйонам населення України вистачить 10 мільйонів тонн. А 28 залишається. Хай ми продали 20 мільйонів. Множимо на 150 тисяч доларів за тонну — маємо три мільярди. Тільки за зерно. Якщо ж продати не зерно, а борошно — буде п'ять мільярдів. Якщо переробити на макарони або печиво — буде 8 мільярдів. Якщо спирт на експорт з цього зерна — буде 10. До речі, про спирт. От де справді монополія — державна. Нібито державна. Бо хто в державі виробляє спирт? Виявляється, є модні організації, які наживаються на спирті, на монополії на алкоголь. А можна було б мати великий прибуток, поповнювати бюджет.

Далі. Україна може давати на експорт близько двох мільйонів тонн цукру. Світова ціна — 500 доларів за тонну, це ще мільярди доларів. А якщо виробити цукерки, та ще шоколадні, то можна заробити 3,5 мільярдів доларів.

Україна продукує 50 мільйонів тонн металу. Хай ми можемо експортувати 20. Множимо на 200 доларів — це ще п'ять мільярдів. Я не кажу вже про те, що виробити з цієї сталі коштів витратимо 10 — 20 млрд. дол.

От ми вже могли б мати від 10 до 30 мільярдів доларів — тільки за сировину. А де вони? Ми ждемо, щоб Міжнародний Банк дав нам 500 мільйонів доларів...

— *Невже це є таємницею за сімома печатями? Невже в керівництві не бачать цієї картини? Певно, не все так просто і є якісь серйозні перешкоди для такого вирішення проблем. Як Ви гадаєте?*

— Є таємниця. Власне, багато хто знає, але ж є негативне використання знань проти України. У 1993 р. і в 1994 р. спеціалісти знали, що не може долар коптувати стільки, скільки призначив уряд. Але він запровадив фіксований курс долара — і завдав тим непоправної шкоди Україні. Це був реальний злочин. От уявіть: ви продаєте 1 кг якогось товару, а приходять хтось, хто має владу, і каже: "Я люблю цей товар і хочу, щоб це був не кілограм, а десять грамів". Тобто бере кілограм, а платить за десять грамів. Ото вам і є "фіксований курс долара". У Мінфіні і Національному банку це знали і розуміли, але не могли пересилити впливових людей.

Або ще оте постійне: "Давайте дамо дотацію на збирання врожаю". Кому дотацію? "Давайте дамо колгоспам". Та колгоспи цих грошей не бачили і ніколи не бачитимуть. Гроші підуть насамперед у банки. А вже з банків розходиться по різних структурах, далеких від реального селянина. По яких? Мінсільгосп, Агротехсервіс, Укрдрукор, Макаронпром, Лікерогорілка, Бакалія і подібних. Сидять там метиковані дядьки, всі "свої" — "Петре, скільки тобі треба... ну, на комбайни "Дон" чи яка різниця..." І ніхто не цікавиться, що тих комбайнів "Дон" навіть сама Росія в себе не використовує.

— *Тут ми саме і перейшли до банківської справи. Чи можуть банки впливати — і в якому напрямку — на стан справ в Україні? Що таке нинішній недержавний банк; чим банки добрі і чим погані; в якому становищі вони сьогодні перебувають?*

— Українські банки почали розвиватися із здобуттям незалежності України. Раніше в Україні не було власних державних фінансових структур і не було державних кадрів для них, як не було і кадрів для повноцінної урядової адміністрації: всі кращі кадри регулярно забирали до Москви — там повно українських прізвищ. Ми не знали технології управління державою, економікою грошовими потоками. Державний Банк України був усього лиш конторою Державного Банку СРСР, то вона й була тільки виконавцем, не мала аналітичних функцій, не розробляла стратегію, не приймала самостійних рішень, не кажучи вже про такі великомасштабні маневри, як емісія, як управління грошовими потоками. Тому ми не могли так швидко розвинути банківські структури, як це зробили інші держави — Росія, Угорщина, Чехія, Польща...

Але тепер в Україні банківська система почала бурхливо розвиватися. Верховна Рада, уряд України, Національний банк у 1990 — 1993 рр. наробили багато помилок, зробили гіперінфляцію. На цій хвилі деякі з банкірів — захмеліли від швидкого успіху — почали "самостверджуватися" в найпримітивніший спосіб: обзаводитися просторими кабінетами, квартирами, "мерседесами", шикарними костюмами, шкіряними кріслами та іншими атрибутами. Через них у суспільстві, яке бачило насамперед це і не помічало конструктивної роботи банків, набула поширення думка про нечесні прибутки всіх банкірів взагалі. Від інфляції, від емісії, від підозрілих операцій — банки розжирили — і це правда. Але це стало можливим завдяки тим же соціальним демагогам. Це демагоги ініціювали інфляцію, піднімаючи зарплати, встановлюючи пільги, штучно стримуючи природний у таких випадках ріст цін. Що ж робити? Замість проводити антиінфляційну політику, вирішили — ударимо по банках! І вдарили. 1993 року впровадили закон про сплату банками 55 відсотків від прибутку. Так почали знищувати українські банки. У результаті — більшість українських банків сьогодні в неліквідному стані, майже банкрути. Існує криза неплатежів. У цьому році скаменулися — зменшили процент податку на прибуток до 30%. Але пізно скаменулися. Капітал уже був з'дений, переданий Мінфінові, який загнав його в соціальні програми, у сільське господарство, де його згноїли, перевели у гнилу картоплю, проросле зерно, пріле сіно, дохлих свиней. Так розвалили найринковішу частину нашої економіки. І сьогодні українські банки — не тільки ті, що недавно піднялися, а й навіть стабільні, найпотужніші, такі, як Промінвестбанк, Житлосоцбанк, "Україна", Ексімбанк, мають великі проблеми.

Як можна ставитися до банків і банкірів? Усі погоджуються, що немає держави без грошей. Гроші — це кров, а банки — серце економіки (можна так порівняти). Багато грошей, зростає тиск інфляції — хворіє економіка, мало грошей — настає

криза неплатежів — хворіє економіка. Треба щоб була норма. Як не буде в нас своїх банків, то в нас будуть діяти і розпоряджатися чужі, іноземні банки, а в світі банків багато.

— *Отже, ущемлення українських банків, розвал національної банкової системи — це й підірвання економічної незалежності України?*

— Так. Удар по банках — це удар по національних фінансах, по економіці. А місце порожнє не буде. Прийдуть до нас німецькі банки, англійські, швейцарські...

— *А російські?*

— І російські. Але російський капітал слабший, хоч і агресивний.

— *Але він ближче.*

— Так, ближче. Але капітал — це така категорія, що відстань для нього мало важить. Японський капітал — найстрашніший для "далекої" Америки, і в той же час він не загрожує "сусідньому" корейському. Тобто, капітал лізе туди, де є простір для його життя. Український простір, мені здається, приємний для німецького капіталу, для австрійського, французького, швейцарського; дуже швидко створюються їхні банки, і років через п'ять, можливо, сьогоднішні українські банкіри будуть відчиняти двері в приміщеннях німецьких банків (працювати швейцарами).

— *А проросійські настрої частини владних структур, частини підприємців, бізнесменів можуть відіграти свою роль?*

— Не скажу про урядовців чи ще когось, а от в українських банкірів і бізнесменів проросійських настроїв небагато. "Найнаціональнішою" частиною населення в будь-якому суспільстві завжди була буржуазія. Для українського підприємця найкращим найманим робітником є не пуерторіканець і не китаець, а українець. Чому? Тому що він знає звичаї, вдачу, можливості, мову українського робітника. І навпаки — український робітник має ту саму спільність з українським підприємцем, тому він для нього кращий, ніж підприємець китайський чи французький.

— *Чи не замало цього для соціальної гармонії та національної солідарності? Чи "профїт" не вносить своїх катастрофічних поправок? І чи не ідеалізуєте Ви "українську буржуазію", якої ще, може, й немає? Я не кажу вже про те, що великі сумніви викликає глибина її національного самоусвідомлення, її національна культурна орієнтація, та й мовою українською вона не дуже послуговується.*

— Але вона буде українською економіку! І по суті своїй вона є українською — навіть не говорячи українською мовою, не читаючи українських книжок, не співаючи українських пісень і не дивлячись українського телебачення.

— *Отже, під "українською буржуазією" Ви розумієте не тільки національно свідомих підприємців, а всіх, хто працює в Україні?*

— Всі, хто заробляє гроші для себе і для України, — вони і є свідомі українці, найцінніші громадяни держави (в прямому і переносному розумінні).

— *А як розібратися: він гроші заробляє для України чи для себе?*

— Не треба протиставляти себе державі, — якщо для себе і платить податки в бюджет, якщо не проїдає, а вкладає в економіку — то для України.

— *Існує поняття: колпрадорська буржуазія. Тобто зорієнтована на іноземний капітал, пристосована до колоніального статусу або схильна його прийняти. Отже: у світі є розрізнення між національною буржуазією і колпрадорською. Чи актуальне таке розрізнення в Україні?*

— Якщо українські закони змушуватимуть українських підприємців ховати гроші за кордоном, то буде й колпрадорська буржуазія. Сьогодні колпрадорською частиною українського суспільства значною мірою є директори великих державних підприємств. Особливо в таких галузях, як металургія, хімія, переробка нафти й газу. Вони змушені, не будучи власниками, ховати гроші за кордоном. Із величезними втратами для себе: їх там дурять, у них забирають гроші, але все-таки щось і для себе залишиться. А в Україні зовсім же ніяких шансів немає. Бо український закон не дозволяє українському громадянину зароблені гроші вкласти в Україні в українську ж промисловість. Ну, купить їжу, напої, одяг, взуття, авто, квартиру — а далі що? Завод він купити не може. Земля не продається. У той

же час і землю, і заводи українці можуть купувати за кордоном. Так що біда не в компраторській буржуазії, а в тому, що її створює або може створити.

Дія України досить мати п'ять відсотків людей з глибоким національним самоусвідомленням і чітким розумінням мети — вони навколо себе згуртують ще тридцять відсотків, а до них горнутимуться ще, і ці люди обстоюватимуть незалежність України і захистять її. Але якщо не буде української буржуазії, то ті п'ять відсотків, які б вони не були свідомі, сильні, енергійні, — нічого не зроблять проти іноземного капіталу, який уже буде не компраторським, а просто іноземним, чужим. Захистити від нього може національний капітал. Тільки власник може забезпечити населення і машинами, і продовольством, і літаками, і житлом. Тільки власник може дати продукцію, яка конкуруватиме і з японською, і з американською, і з китайською. Тільки власник, капіталіст, платячи податки, буде розвивати мистецтво, науку, культуру, освіту, спорт, оборону, медицину. Наймит не зможе розвивати все це, яким би свідомим він не був.

— *Розкажіть, будь ласка, конкретніше про Ваш банк: що він собою являє, в якому стані тепер, що йому заважає або сприяє в роботі.*

— Наш банк має 32 філіали по всій Україні. Капітал — 25 трильйонів карбованців (приблизно 150 мільйонів американських доларів) — це балансовий капітал. Прибутки за дев'ять місяців цього року 760 мільярдів карбованців (приблизно чотири мільйони доларів). Маємо зв'язки з багатьма банками світу. Обслуговуємо заводи і фабрики. Але основне в нас — приватний капітал: акціонерні товариства, малі підприємства, де є господар, який дбає про свої гроші, своє майно. Багато іноземних фірм відкривають у нас свої рахунки. Європейський банк реконструкції і розвитку та Світовий банк мають рахунки в нашому банку — це достатнє свідчення нашої репутації та довіри до нас. Представництва таких світових фірм, як "Форд", "Філіпс" і ще багато інших (а всього понад тисячу), також мають рахунки в нашому банку або в його філіалах.

Звичайно, є у нас проблеми. Найбільша — з неповерненням кредитів. Чому? Не кредитувати банк не може, це ж його призначення: він повинен кредитувати і підтримувати своїх клієнтів. І в той же час — подумайте! — наше законодавство не зобов'язує наших клієнтів повертати кредит. Ми, так би мовити, здані на добру волю наших клієнтів. А тут усяке буває. От, скажімо, такий собі державний завод — назвімо його "імени Червоного прапора" — бере поважний кредит. Минає час, і я нагадую директорів: повертай кредит, ти ж підписався. "Так, — каже, — я підписався, але мене завтра знімають з роботи". Завтра я йду до нового директора. А він: "Це попередній директор брав, я за це не відповідаю". Або навіть якщо залишається той самий директор — немає закону, який зобов'язував би його повертати кредит за певною процедурою. Бо то державне підприємство, яке не тільки не може перейти у приватну власність, але з якого взагалі не можна нічого реквізувати для приватного власника, навіть за борги, за неповернення кредиту чи за будь-яку шкоду. А з приватним підприємцем іще гірше. Узяв, приміром, кредит на виготовлення цегли, а потратив на "Мерседес". Ти його хочеш присовістити. А він: "Так, потратив на "Мерседес". І не мороч мені голови. Я люблю їздити на "Мерседесі". Що ти мені зробиш?" Шахрай — не той, що в Росії, а наш рідний шахрай, — і роби з ним що хочеш. "А надо было не давать!" — відповідь нашої прокуратури і нашого Міністерства внутрішніх справ. Тим усе і закінчується. Бо попереджають: "Писатимеш ще — тебе ж і посадимо: за те, що видав жуліку кредит". І це не порожня погроза: таке вже зробили з банком "Відродження", з деякими іншими банкірами.

От у таких умовах працюємо. Але враховуючи, що тільки в боротьбі і тільки за гранню середнього знаходиться успіх, — ми намагаємося цю грань переходити, налагоджувати стосунки зі свідомими громадянами, професіоналами у всіх сферах економіки, управління, контролю.

— *Отже, на перешкоді Вам стоять в основному недоліки законодавства?*

— Звичайно, законодавство. Воно грає на популізм. Кожен популіст, соціальний демагог хоче показати, що він може зробити велику зарплату, різні пільги, соціальні програми, низькі ціни і все дешеве або дармове. Кожен пробиває

закони про пільги. Але ж Верховна Рада повинна думати про те, звідки вона візьме кошти на ті пільги. Тільки з податків. А податки? Тільки з прибутків. А прибутки? Тільки з реалізації продукції. Не "товаропродувач" (мовою наших депутатів) створює прибуток, а той, хто продав товар, дає прибуток. Товар тільки тоді і стає товаром, коли його продано і куплено для споживання. Мільйон тонн зерна — то ще не товар. Тільки коли його продали на комбикормовий завод, свині його з'їли, коли м'ясо з тих свиней добре прокопчене, гарно запаковане в поліетиленовий пакет і хтось його купив, — ото вже реалізований товар. А якщо колгосп має п'ять тисяч гектарів чорнозему, то, вважайте, цієї землі на Україні ще немає. Бо вона дає тільки збитки, а не прибутки. У моїх батьків на селі сусідка, їй дев'яносто років, вона встигає і сіно в копиці скласти, і картоплю в погріб занести, і буряки вибрати на своїх 30 сотках. Батьки також, маючи за 75 років, встигають "упоратись" до холодів з городом (0,7 га). А голова колгоспу, маючи десяток тракторів і комбайнів, не встигає до 1 листопада зібрати урожай: "несподівано", бач, ударили морози в грудні, і все пропало. І мав він на увазі і ці буряки, і цю картоплю, — бо воно не його.

— *Але вернімося до Вашого банку. Якесь труднощі кадрові, кваліфікаційні Ви відчуваєте?*

— Це вже для нас у минулому. Тепер у нас налагоджена система зв'язків з нашими вузами, і ми добираємо собі перспективних випускників. Ті спеціалісти, які в нас працюють, проходять практику в Німеччині, Англії, Франції, Америці. Рівень наших спеціалістів загалом відповідає світовому. Єдине, в чому ми їм поступаємо, — інколи не знаємо деяких тонкощів, скажімо, "тонких" спекулятивних операцій з багатьма валютами, або коли валюта перераховується на метал, метал на інший метал і т. д. — такі багаточисельні операції ми робимо недостатньо кваліфіковано.

— *Запитання, як то кажуть, "на засипку": якби Ви були Міністром фінансів, що б Ви зробили?*

— У розмовах з президентами, міністрами фінансів не тільки я, а й інші банкіри і бізнесмени говорили: Україні потрібні нормальні податкові закони. Наш народ зазнав небачених втрат — війни, голодомор, тоталітаризм, Чорнобиль. З нашого народу — з виробників, бізнесменів, комерсантів — не можна більше так немилосердно тягти. Треба покласти мінімальні податки. Як це зробили сингапурці, корейці, тайванці, гонконгці та інші процвітаючі нації. Ми не дурніші і маємо не менше право на мінімальні податки. І щоб кожен українець, який уміє заробляти, міг заробити. І принаймні на перші п'ять років, поки ми ще тільки спінаємося на ноги, не треба робити такий бюджет, коли з кожних зароблених 100 відсотків карбованців забирають 70-90 %. Навіть Чингісхан брав тільки десятину... А якщо врахувати Фонд зайнятості, Чорнобильський податок, — то й усі 95 із 100. Вище керівництво повинне зрозуміти, що тільки зробивши податки розумними, ми повернемо українську валюту в Україну. І чужі долари, марки, єни прийдуть в Україну заробляти, а частину цього заробітку залишать в Україні. Це може бути 15, максимум 20 відсотків від прибутку — і ніяких інших податків. Але це дасть набагато більше, ніж ті 500 мільйонів доларів, які ми просимо у Міжнародного Валютного Фонду.

Виробництво падає — як його підняти? Створити сприятливі умови для виробника, для бізнесмена, щоб він не робив бізнес в Україні через офшорну фірму. Ніякі умовляння на капітал не діють. Долар реагує на законодавчий і податковий клімат, як крокодил на теплу воду. Наприклад, якщо ми поставимо агітаторів, щоб закликали крокодилів плисти в Дніпро, жити під мостом Патона, — вони не припливуть, бо вода холодна. І долари, як крокодили, — вони там, де їм тепло. Вони ховаються по Швейцаріях, по Ліхтенштейнах, Гонконгах: там їм добре. Тільки впала температура (підняли податок на прибуток з 20-30 відсотків до 50, скажімо), — долари тікають, як крокодили. Або відлітають, як журавлі. Наче тут і батьківщина, і все рідне, але... тікає туди, де тепло. А в нас уже сніг випав...

— *А немає тут якогось зачарованого кола? Адже в уряді не можуть цього не зрозуміти. Але, певно, тиснуть невідворотні обставини, треба затуляти дірки, треба*

виплатити заробітну платню шахтарям, щоб не страйкували, треба не зіврати то поєвну, то жнива і т. д. — весь час треба звідкись урвати, кудись кинутти, а до раціональної фінансової політики ніяк не дійдемо.

— Звичайно, і тиск обставин, і "зачароване коло" — все це є. У нас постійно: нема коли думати — треба працювати. Але краще робити так, як треба, ніж швидко — на один день знявши проблему, яка завтра повернеться ще грізніше. Кравчук говорив: немає часу, давайте швидше. Є час. Не треба поспішати. Якщо нашого часу не вистачить, — у наших дітей буде час.

Ми весь час зосереджуємося не на першопричині, а на побічних наслідках. Уявімо собі таке. На млині вода прорвала загату і витекла. Мірошник проспав, а прокинувся — нема води, кури ходять і щось клюють у намулі. Він схопив палицю і на них: "У-у, кляті, і так води нема, а ви ще п'єте!" І повбивав усіх курей. Отак і ми.

— *Вернімося ще до питання, яке ми вже почали зачіпати. Чи властиво представникам українського бізнесу національне самоусвідомлення, якого воно характеру; чи виходять вони у своїй діяльності з розуміння національних, державних інтересів, з імперативу України, — чи це стихія (бізнесова діяльність), де владарює практична потреба, глуха і сліпа до "вищих матерій"?*

— У всьому світі, як я вже казав, найбільш національно свідомою є буржуазія. І "найнаціоналістичнішими" державами є багаті держави. Японія — там націоналісти всі поспіль. Франція, Німеччина... Американці, як тільки щось — прапори підняли і гімн співають. Чому? Тому що вони багаті і горді своєю країною, пишсяються своїм прапором і гімном. Водночас не видно, щоб великий націоналізм був у Руанді, чи Аргентині, чи Мексиці. Є, звичайно, там націоналізм, але інакший, дріб'язковий. І з принижености, з образи, а не з гордості й задоволености. У бідних держав є інші проблеми — як вижити. І їхній націоналізм — націоналізм заздощів, а не гордості. Може, найбільші націоналісти — швейцарці: в одній країні три нації, майже не розмовляють між собою, а всі готові воювати за Швейцарію.

— *Вона у світі всяк є, але ж українська "буржуазія", якщо вона таки вже існує, — це щось інакше...*

— Всі українські комерсанти, яких я знаю, — це свідомі українські патріоти. Навіть якщо вони не розмовляють українською. Коли хотів "Твербуниверсалбанк" відкрити своє представництво в Україні, то всі комерційні банкіри виступили проти: бо той банк вивозитиме прибутки за межі України і працюватиме проти України.

— *Може, вони керувалися власною вигодою, а не інтересами України?*

— Якщо їхня вигода збігається з інтересами України, то називайте це як хочете, але це і є практичний, дійовий, будівничий патріотизм. Бо саме їхня діяльність створить українську економіку. А економіка дасть пошговх і національній свідомості, і культурі: бо ж ґрунт для них у нас є. І ота наша багатостраждальна мова. І мова буде, як піде економіка. З німцями говорять по-німецькому, з анґлійцями й американцями — по-анґлійському. Буде в нас економіка, як у німців, і бюджет — і з нами говоритимуть по-українському. Приїде і вчитиме українську мову — аж тирса сипатиметься. Он як в Ізраїлі: хочеш жити — вчи іврит. А жити в Ізраїлі хочеться. Багатьом. От і вчать. І оті п'ять відсотків свідомих українців прийдуть до влади, якщо буде добре життя в Україні. Якщо ми будемо горді, що їздимо на "Таврії" (не нинішній, а тій, що буде найкращою в світі: двигун 380 кінських сил, 12 циліндрів, подушка, кондиціонер, радіотелефон...). Коли зможемо сказати: "Це наш південмашівський трактор — найкращий у світі".

— *Ваша логіка здається мені трохи "зигзагоподібною", але я розумію Вашу думку так: потенціал національної свідомости і національний престиж зростатимуть разом із економікою.*

— Саме так.

— *Ніхто не стане заперечувати, що фундамент держави — економіка. Але цементує суспільну споруду національна культура в найширшому розумінні слова. Без повноцінної культури суспільство не є сформованим, вивершеним, воно залишається "недорозвиненим". І не має гарантії на історичне майбуття. Тому національна емансипованість усякого діяча, в тому числі й бізнесмена, найвиразніше виявляється в*

його ставленні до національної культури. І до культури взагалі. У розумінні її місця в суспільстві. Ваш погляд на взаємодію культури і економіки, їхній вплив одне на одне та на роль цієї взаємодії у розвитку суспільства, у будівництві держави, конкретно — незалежної України?

— Звичайно, культура цементує націю і є її обличчям перед усім світом. Але розвиток культури залежить від економіки, особливо в наш час, коли культура "подорожчала", тобто вимагає багато капіталовкладень. Що багатша держава, то більше вона може виділити коштів на культуру, не кажучи вже про позадержавні джерела. Бувають періоди, коли культура може розвиватися незалежно від економіки, але це нетривалі періоди, коли є якийсь запас міцності.

Водночас продукти культури, мистецтва, хоч і мають духовні виміри, впливають на духовне, але теж є товаром. Вони продаються. І треба навчитися продавати їх розумно, заробляти на них. Так роблять у всьому світі. А ми не вміємо. Чому квитки на якогось російського естрадного співака в Україні коштують 30 доларів, а на українського — копійки? Київська Опера — одна з найкращих у світі. На Заході квитки в Оперу коштують 30 — 50, а то й усі 100 доларів, а у нас — кілька центів. Це вражає іноземців. І навіть ображає. Бо багата людина вважає нижчим за свою гідність йти туди, де треба заплатити кілька центів. Чому б у нас в опері не встановити високі ціни на престижні місця — їх радо купуватимуть й іноземці, і дипломатичні представники, і наші бізнесмени, — а решту продавати за загальнодоступними цінами? Так можна знайти додаткові кошти на розвиток тієї ж Опері, та й усієї культури. Чому в нас немає такого товару, як якісні записи на касетах і компактдисках мільйонними тиражами Тараса Петриненка, Оксани Білозір, "Червоної Руги", "Кому вниз..."? Це і дало б величезну популярність українській пісні, вона б звучала і в сім'ї, і в авто, і десь на базарі з рундучка замість теперішніх чужомовних, — і водночас забезпечило б виручку, яку можна було б пустити на розвиток тієї ж культури. На жаль, уряд не надає належної уваги цій стороні розвитку культури в Україні.

Але для цього треба, щоб у культурі роль організаторів узяли на себе економічні менеджери, які б розумілися і на культурі, і на економіці, на "культурбизнесі". Їх треба знайти або навчити.

— *Будемо вважати, що ми лише побіжно торкнулися цього надзвичайно складного питання, яке, до речі, нині стало предметом обговорення в колах культурних діячів (на це звернено увагу і в проекті Концепції культурної політики, розробленої в Міністерстві культури України). Хотілося б ще почути Вашу думку про один аспект проблеми "культура і економіка", а саме: зворотний вплив культури на економіку. Певно, непрялий, а через моральний стан суспільства, через його інтелектуальний рівень, що впливає на якість діяльності в усіх сферах життя, зрештою — через культуру ставлення до праці та елементарну побутову поведінку.*

— Звичайно, такий зворотний вплив є і він багато важить. Тут у нас є непогані задатки — в освіті, в народній побутовій культурі, хоч вона останнім часом занепала: за умов тоталітаризму.

Але на мій погляд, українська культура, особливо література, мала і негативний вплив на українське суспільство.

— ???

— Українські письменники або не писали, або писали негативно про українських підприємців, комерсантів, багатіїв — "буржуазію". Немає жодного твору, де б показувалася підприємливість українця як позитивна риса. Як добрий — то бідний, а як багатий — то дурний і підлий. "Чия земля? — Калитчина". І таке воно, мовляв, безглузде, смішне... І за межу б'ються, ніби межа — то витівка, а не життя...

— *Мені здається, Ви спрощуєте. Зрештою, моральну присягливість до багатства не література вигадала, все це йшло від давньої фольклорної традиції, від народного світогляду, і це мало підстави в житті.*

— От-от, якби ми інакше ставилися до багатства, то були б господарями на своїй землі. А так наша доля — бути гарними пасічниками, вправними слосарями на послугах у чужих власників, підприємців, фінансистів; своїх не було, своїм то й негоже.

— *Морально вимогливий критичний аналіз багатства, його суті та його походження, його впливу на людину та на її стосунки з іншими людьми — то ціла велика традиція світової літератури.*

— Але ж письменники інших народів присвячували свої твори діяльності підприємців, фінансистів: Джек Лондон, Теодор Драйзер. І ці їхні герої не були недоумкуватими, а їхня діяльність безглуздою.

— *Але й ідилії там не було. Що ж до нашої літератури, то, певно, українська дійсність того часу ще не давала великого матеріалу: адже українське підприємство тільки народжувалося.*

Однак можна зрозуміти Ваше неприйняття негативного (і, скажімо, спримітивованого) стереотипу підприємливої людини-українця. У нинішнього покоління українських підприємців буде історичний шанс спростувати цей стереотип. Усе від них залежатиме. Побачимо, на що вони годні. Поки що симпатій у суспільстві до них небагато. Тим часом ознайомте, будь ласка, наших читачів з тим, що робить Ваш банк для підтримки української культури.

— Наш банк подає велику допомогу у виробництві культурної і мистецької продукції — в першу чергу тієї, яку вважаємо корисною і прибутковою. Наприклад, ми профінансували видання "Азбуки для малюків", "Читанки", деяких підручників, у т. ч. по фінансах; видали велику карту України; забезпечили видання ілюстрованого Шевченкового "Кобзаря". Ми спонсорували деякі концерти; допомагаємо газетам і журналам, наприклад, журналові "Україна". Ми допомагали "Червоній Руті", хоч вона нас підвела: не повертає боргу. Виділяємо кошти і на деякі телепрограми, радіопрограми, газети.

А загалом стараємося допомагати тим, хто вміє працювати, заробляти гроші. Так просто розкидатися датками — нема чого.

— *Ви слушно посилаєтеся на розуміння речей у світі. Але ж у світі визнано, що на деяких речах і не можна, і неприпустимо заробляти гроші. Скажімо, є елітарні, авангардні, експериментальні види мистецтва або спеціальні видання (наукові, мистецькі), які не дають прибутків — їх утримує або держава, або якісь інституції, або меценати й спонсори. Це вже справа не фінансової, а моральної, інтелектуальної чи ще якоїсь доцільності з огляду на престиж і образ своєї країни. Зрештою ж, моральний, інтелектуальний, культурний потенціал суспільства прямо впливає на всю якість життя, в тому числі і на економіку.*

— Ми це теж беремо до уваги. Але не терпимо тих нахаб, які прагнуть на цьому спекулювати.

— *Викликає подив і обурення ставлення нашої держави до спонсорської і меценатської діяльності.*

— Так, у нас її не тільки не заохочують, а й обставляють майже нездоланими перешкодами у вигляді драконівських податків. Все, що ми даємо на медицину, культуру, спорт, треба ще перемножити на трійку — з огляду на податки: держава собі відгрібає.

— *В Україні є й інші банки та фонди, які схильні до спонсорства, меценатства. Але їхня діяльність, наскільки можна судити, великою мірою хаотична, вибір буває випадковий. Чи не час, по-перше, якимось об'єднатися в цій діяльності, координувати її (може, і створити якийсь координаційний центр), а по-друге, із самих діячів культури, митців створити щось на зразок Експертної Ради, яка б виробляла пропозиції для спрямування спонсорських коштів, їх раціонального використання?*

— До цього в Україні ще не дійшлося. Але щодо нашого банку, то у нас є спільні програми з деякими іншими банками та фондами. Постійно ми співпрацюємо з "Градобанком", з "Відродженням" — це наші однодумці в розумінні патріотичної діяльності. На жаль, банк "Відродження" опинився у тяжкому становищі, а його голову правління заарештовано за неадекватним звинуваченням. На жаль, його ніхто не захищає — навіть із тих, кому він допомагав. Рівень свідомості і в багатьох людей мистецтва невисокий: взяти гроші — і прощайте. Я вже згадував про "Червону Руту"...

— *І останнє: кілька слів про Ваш спосіб життя, особисті зацікавлення тощо. Про себе.*

— На роботі я щодня до 8 — 9-ї вечора. Так що немає часу займатися собою. Хіба що намагаюся вранці бігати — хвилин 30-40. Є дружина, двоє дітей, але я їх майже не бачу. Йду на роботу — ще сплять, повертаюся — вже сплять. Думаю ще років п'ять так працювати, а потім треба буде змінити стиль життя: довго так не витримаєш.

...Оце в неділю їздив до батьків — вони в Чернігівській області. Батькові 80 років, матері — 74. На пенсії, але по господарству працюють. Сестра працює в школі. Село забите соціалізмом. Земля пропадає. Ніхто в колгосп не вірить. Ну, доярки ходять, крадуть молоко, комбікорм. Корови дають по півтора літра, худі як гроби, тільки копита і роги, по животи в багні. Свині аж свігяться. Голова колгоспу ходить у кожусі і каже: "Ну, зрозумій, один я тільки стережу, а всі крадуть. Що робити?" — "Роздай землю". — "Не можна. Народ скаже: роздав землю. Проклянуть..."

Районне начальство ходить на паради. Стоїть Ленін метрів зо п'ять заввишки, показує рукою в бік Білорусії. Постійно в районі сходки комуністів: "Дайош соціалізм", "Дайош Советский Союз!" Народ забитий, не знає, що робити, кого бити, кого захищати, за кого голос віддавати. Перед виборами завезуть гречки — голосуйте за голову колгоспу, за голову сільради, за районних і обласних начальників. Так і обирають — райраду, облраду, Верховну Раду... В основному голів колгоспів...

— *Так що відвідини батьківщини оптимізму не додають?*

— Чому ж? Є дещо й оптимістичне. Земля очистилася: менше труїти стали, нема грошей на хімікати, бензином і соляркою менше заливають. Люди мають по гектару підсобного господарства. Плуг, граблі, коса — первісно-общинний лад. Законів немає. Тільки хто створить ферму — набігає податкова інспекція і давай задати. Всі тільки й дивляться — здерти. Є в районі приватний сирзавод, приватний хлібзавод, декілька десятків малих підприємств — так замучили: по десять "перевірок" на місяць. І кожному дай. Якби тих заводів і ферм була тисяча — вони б якось домовилися, об'єдналися, разом свої інтереси б захищали. А так їх одиниці, а решта... Голови колгоспів понабирали цукру, крохмалю, спирту — і сидять. Кожен колгосп ще взмозі прогледувати голову, його заступників і трьох-чотирьох їхніх наближених. А там ще — рай- і облادміністрації, сільгосптехніка, облгаз, санепідемстанція і безліч іншого начальства, і всі ж разом і на полювання, і на підгодівлю, і все таке...

— *Так де ж той оптимізм?*

— Де? А ось. Є переміни. Казенних фондів уже немає. Тільки старе дотріпують. Уже з'являються приватні структури. Хоч вони ще й слабенькі, але поступово і начальство перекупують. Ось почав діяти приватний хлібзавод: хліб трохи дорожчий, але всі його купують, бо може стояти десять днів, а казенний на другий день кисне.

Тобто: старе безперспективне, а нове хоч і тяжко, та пробивається. Навіть у такій "глибинці".

— Пане Ярославе, дякую Вам за цікаву розмову. Певно, не всі Ваші міркування викличуть однакову реакцію у наших читачів, а де в чому можна було б і заперечити Вам. Кожен із нас дивиться на світ зі своєї особливої життєвої та професійної позиції і бачить певні його сторони, під певним кутом зору. Цілісна картина складається із сукупності, із динаміки таких ракурсів. У цьому випадку цікаво і повчально ознайомитися з поглядами та ментальністю, навіть емоційними реакціями одного з "нових українців", досвідченого і успішного практика в тій сфері, яка є незвичною і водночас такою важливою для українського суспільства. Ваші колеги, люди Вашого кола поки що залишаються невідомими і загадковими для українського загалу, що породжує багато припущень, домислів і міфів. Огож дуже важливо, щоб вони "розкривалися" не лише як діяльні, а й як мислячі (коли такими є) особистості і щоб їхній інтелектуальний потенціал (коли такий є) ставав активним складником загальнонаціональної духовної енергії. А з другого ж боку — щоб і суспільність могла вести з ними діалог і впливати на них, на їхні ціннісні орієнтації та громадську поведінку.

Іван ГНАТЮК

СТЕЖКИ-ДОРОГИ

VIII

Моя постійна тяга до підпільної діяльності не пропала марно: я в Крем'янці близько зійшовся з В. В., який допоміг мені зв'язатися з керівником проводу Почаївського регіону. Перша зустріч відбулася місячної ночі десь зразу після жнив у чистому полі. Ми обидва стояли в тіні під якоюсь копицею, пильно приглядаючись, звідки появляються повстанці: при місячному світлі їх можна було побачити здалеку. Як ми не приглядалися — вони безшелесно, наче з-під землі, виникли перед нами, зайшовши з одного й другого боку умовленої для зустрічі копиці. Привіталися міцними потисками рук і відрекомендувалися: районний провідник "Кулик" та трохи вищий зростом за нього його заступник "Швед". Обидва у літній військовій уніформі, з російськими автоматами ППШ, обвішані круглими дисками з набоями та гранатами, — зразу кидалася у вічі їхня готовність до найнесподіванішої небезпеки. Говорили пошепки. Вони вже були знайомі з моїми поетичними спробами — радили писати й передавати їм свої вірші та інформації. Дали нам для розповсюдження кілька пачок підпільної літератури (листівки, брошури) й попросили мене написати звіт про наше педучилище — відповісти на письмові запитання врученого мені "Квестіонару". Попрощалися теж міцними потисками рук і так само несподівано зникли, як і появилися, хоч ми помітили, що за іншими копицями недалеко стояли їхні бойовики.

Був у мене друг-однодумець Василь Теслюк, родом з Млиновець, хоч його можна було бачити й на бутинському хуторі, де він часом перебував у своїх рідних, і в Бакотах чи в Хотовиці, не раз по кілька днів жив і в мене, — вірнішого друга в житті мені, здається, не доводилося мати, хоч вірних друзів мав і нині маю таких, яких без найменшого сумніву можна назвати справжніми побратимами. Воно й не дивно — ми були зовсім молодими, не потовчені життям і людською нещирістю та лукавством. Тяжка доля судилася йому ще з дитинства: його батька, якого чомусь називали "Калиною" (може то було його підпільне псевдо?) посадили ще перші совіти, а маму з ним, маленьким, вивезли в "не столь отдаленные места" на спецпоселення. Під час війни Бог допоміг їм усім трьом вирватися з неволі і знову зійтися у своїй хаті. Але ненадовго: вороги не простили "Калині" того, що він ідейно свідомий українець, — десь у сорокових роках замордували його й повісили мертвого, як повідали люди, догори ногами. Василь знав про те і не міг не піти слідами свого, знаного в навколишніх селах, батька. Ще до моєї зустрічі з почаївським підпільним проводом я був зв'язаний з молодим вишневецьким підпільником, який працював перукарем. Пригадую, як одного разу я мав іти на зустріч з ним до Вишнівця, і Василь Теслюк, що саме жив у мене, заявив, що теж має йти до Вишнівця з таємним дорученням. Як завжди, ми не казали, до кого саме йдемо, — підпільна таємниця була для нас найсвятішим законом: ми були друзями, але й підпільниками, які про таємну справу могли говорити лише тоді, коли в цьому була організаційна потреба. Йдемо разом до самого центру, ось і перукарня, куди я йду на призначену зустріч, але як заходити, коли Василь поруч? Як же викрутитися з тієї халепи? Кажу: "Ти, Василю, йди по своїй справі, а я зайду поголитися (хоч до того дня ще не голився ні разу)". Василь глянув на мене і розсміявся:

Продовження. Початок у ч. 7-8, 9, 10.

— Зайдемо разом до перукарні, бо й мені треба у ній поголитися.

Підпільник-перукар, почувши про нашу конспіративність, був задоволений з того, що ми обидва такі нерозливводи, а підпільні таємниці бережемо, як мертві.

Не раз доводилося переживати й очевидні небезпеки, в яких лише психологічна витримка допомагала нам не розгубитися і тим самим врятувати своє життя. Якоюсь ми обидва з важкими наплечниками, набитими підпільною літературою, зупинили на крем'янецькій дорозі вантажну автомашину й попросили водія підкинути нас до Вишнівця. Почувши дозвіл, ми, зраділі, не помітили, що за кермом сидів чоловік у військовій куфайці, — швиденько видерлися іззаду на кузов, накритий спеціально для перевозки людей брезентом, і лише тоді побачили, що потрапили в лігвище оперативників. На втечу серед білого дня чи на якісь роздуми не було й секунди часу — все вирішило наше "привіт, хлопці!" й нещодобні молодечі усмішки. У мене під верхнім одягом за поясом був наган, а в кишені Василя — граната "репанка", як ми її називали. На всякий випадок вона могла врятувати нас від рук оперативників, звичайно, ціною нашого і їхнього життя: запобіжника в гранаті можна було витягти просто в кишені, а наган у такому становищі був, мабуть, непотрібний. Першої ж миті ми порозумілися й попрощалися поглядами, продовжуючи грати свої рятівні ролі. Вигадували всілякі любовні пригоди і то я, то Василь (прости, Господи!) розповідали нашим супутникам, які часто переривали їх дружнім реготом. Так ми доїхали до Вишнівця й попросили зупинити машину. Хтось спереду постукав у віконце кабіни — і машина зупинилася.

— Ех, шкода, що вже виходять такі гарні хлопці! — сказав котрийсь із них російському, і всі хором побажали нам, а ми їм, звичайно, щасливої дороги. Коли вантажівка з оперативниками поїхала і ми пройшли з п'ятдесят метрів боковою доріжкою — як нас обох почало щось трусити, ніби з простуди; ми йшли мовчки, як німі. Тільки зуби цокотіли.

Не знаю, чи ніці, після всього пережитого, міг би я проявити таку витримку, як проявляв, бувало, у ранній молодості, коли ще й психіка була стійкою, і за плечима не малюся такого гіркого життєвого досвіду. От хоч би взяти інший випадок... Ранесенько, ще до сходу сонця, повертаюся додому після нічної зустрічі з районним проводом, як завжди, маючи повну теку підпільної літератури, раптом у Таражі виходять з-під мосту п'ять чи шість оперативників, що, видно, цілу ніч просиділи в засаді, зупиняють мене й запитують, куди так рано вибрався? Почувши, що я вчора був у гостях у приятеля й повертаюся додому, та перевіривши моє посвідчення, видане дирекцією Крем'янецького педучилища, ніби між іншим один з них запитує:

— А що там у потрфелі — може, антирадянські листівки?

Я тут же рішучим жестом відчиняю теку й підніошу йому під самі очі:

— Так листівки! — кажу ображено. — Дивіться!

Капітан, що кинув ту репліку, відсторонює теку рукою, мовляв, нема тут на що дивитися — можу йти собі. Але я гнівно випалюю:

— Ну то не треба розкидатися такими словами — може, вони когось ображають!

— Іди-іди, й не говори багато! — владно наказує мені йти й не забирати в них часу. Повертаюся (кинули щуку в річку!) й манджаю собі в напрямку Кочержинського лісу.

Але найнебезпечніший момент пережив я тоді, коли писав організаційний звіт і не помітив, як до хати зайшла група оперативників та рядових солдатів. Кинули поглядом по стінах майже нічим не обставленої хати, заглянули у ванькир, де над плиткою з горщиками поралася мати й коло неї вовтузилося троє малесеньких дітей: Оля, Степанко й однорічний син Гані — Федько, потім посідали на лаву й закурили, а я, кивнувши на їхнє "здрасуйте" головою, продовжував писати звіт, не припиняючи своєї писанини навіть тоді, коли один з них нахилився над моїм правим плечем і став читати написане. Ні одна жилочка на моєму лиці не здригнулася — писав, аж перо скрипіло (тоді кулькових ручок ще не було). Видно, той солдат з мого звіту нічого не второпав, бо мовчки відійшов і теж сів, закуривши, на лаві поруч з іншими солдатами. Я ще хвилинку-другу пописав,

поволі згорнув зошита, перекинувся з ними кількома словами, постояв і спокійно, взявши звіт пішов у ванькир, переглянувся з білою, як смерть, мамою (вона, бідна, знала, що я пишу, і стояла ні жива, ні мертва) і кинув його у полум'я відчиненої грубки.

Подібних прикладів душевної витримки в нашій молодості траплялося чимало — всіх не описати, але й щойно згадані свідчать про ту смертельну небезпеку, в якій нам доводилося жити й боротися. Я взяв собі псевдо Іван Недоля, ніби наперед знав, що мене в житті чекає; підписував ним не тільки звіти й інформації, але й свої вірші, наївно вважаючи їх потрібними в нашій національно-визвольній боротьбі. Якби не було тієї наївності — може, й давно вже покинув би своє віршування і не знав би тих солодких мрій та тяжких переживань, які ще й нині, буває, зігрівають та мучать мою душу.

Ще наприкінці минулого навчального року до мене, першокурсника, несміливого й більш ніж скромно одягнутого в тіснуватий костюмчик із позалатуваними ліктями (добре, що хоч такого, поношеного, вдалося матері без примірки купити на ярмарку), звернувся з якимось проханням випускник нашого педучилища В. С. Більшої приємності для мене годі було й придумати. Він завжди був шикарно одягнутий: ходив у чорному — з лацканами — френчі, що припасовано лежав на ньому, в галіфе зеленого кольору, як правило — в білій сорочці з краваткою, начищених до блиску чоботях, яких не скидав, мабуть, і при тридцятиградусній спеці, — такий собі колоритний панок з чорними вусиками й широкими дбайливо пригладженими бровами. Зовнішнім виглядом він зразу кидався в очі, а приємним голосом і вмінням вести розмову просто зачаровував. Само собою зрозуміло, що я з першого знайомства довірливо потягся до нього й широко сприйняв його несподівану прихильність до мене.

Після канікул він так само радо зустрічався зі мною, підтримував наше приятелювання, не зважаючи на те, що вже навчався в учительському інституті; правда, ніколи не запрошував до себе у гості й не казав, де він мешкає, може й тому, що я не виявляв надмірної цікавості до його особистого життя. Ми говорили про своє навчання, ділилися враженнями про художні твори, інколи делікатно, не виявляючи особливого зацікавлення, обговорювали політичні події, зокрема про часті похорони оперативників. Мені здалося, що він так само, як і всі люди, сприймає ті похорони без переживання і жалю, принаймні ніколи не казав чогось поганого про наших повстанців. Десь тоді я натякнув йому про свою підпільну роботу, не розповідаючи нічого конкретного про неї, і, безумовно, не згадуючи нічийого імені чи псевда. У свою чергу він розповів мені про відкриті комсомольські збори в їхньому інституті, на яких буквально була поставлена вимога, щоб усі студенти вступили до комсомольської організації; похвалився, що й він виступив на тих зборах, заявивши, чому в газетних оголошеннях про прийом студентів не було сказано, що в Крем'янецькому учительському інституті можуть навчатися тільки комсомольці. Я щиро позаздрив його сміливості і через два дні сам виступив з подібною заявою на таких же зборах у нашому педучилищі. У залі була мертва тиша — ніхто не аплодував і не дивився на мене, — всі присутні, поопускавши голови, сиділи мовчки, лише комсорг педучилища Васильєв, недавній лейтенант-фронтовик, виступив з різкою критикою проти мене, назвавши мене українським буржуазним націоналістом. Як невдовзі виявилось, В. С. на комсомольських зборах в учительському інституті не виступав — то була його заздалегідь продумана провокація проти мене.

Я малював заголовки до нашої стінгазети і як староста класу відповідав за її випуск, отож, через декілька днів після мого виступу на зборах, завпед Чорній попросив мене прийти, пообідавши, після лекцій і намалювати газетний заголовок чергового випуску. На обід я, звичайно, не пішов — звик же й по півтора дні не мати рісочки в роті: як поснідаю часом у п'ятницю, то аж в суботу вдома повечеряю, — хлібні карточки маю, а грошей купити хліба нема, — за домашню роботу матері ж їх не платити. Сів собі за стіл і малою заголовок. Десь через півтори-дві години прийшов і Чорній до класу. Подивився на мою роботу й став

розпитувати мене про нашу сім'ю, про батька, що загинув на фронті, про господарку й таке інше. Надворі почало смеркати. Я вже намалював заголовка і намірявся йти додому, а він все розпитує та, проходячись по класу, раз по раз у вікно заглядає. Нарешті відпустив мене, а сам чогось ще затримався. Коли я збіг сходами в темний вестибюль — побачив на освітленому балконі знайомого лейтенанта Могилевського і кількох автоматників. Я зразу здогадався, що вони прийшли по мене — круто повернувся, зайшов до першого-ліпшого класу (на мое щастя, двері були незамкнуті в ньому) і, відчинивши вікно, вистрибнув надвір з протилежного боку від училища. Значить, завпед Чорній був не хто інший, як прислужник державної безпеки, хоч тоді кожний другий був її прислужником. Я того ж вечора, на всякий випадок, попередив хлопців — Барабаша, Кондратенка й Королюка (ми всі четверо наймали спільне помешкання), що в нас може бути трус і щоб вони до всього були готові, сказав і те, що мене сьогодні чи завтра заарештують (я вже був попереджений про те, що В. С. таки провокатор).

Ніч минула спокійно і я, взявши підручники й зошити, пішов, як завжди, на заняття. Чорній читав у нашому класі історію, але вдавав, що нічого не знає про вчорашній випадок. Нічим про нього і я не нагадував. Того дня я чомусь сам-один після лекцій повертався стежкою через садок додому й не зоглядівся, як Могилевський, вийшовши з-за кушів, перетнув мені дорогу і сказав, щоб я, не оглядаючись і не зупиняючись ні з ким на розмову, йшов просто в управління МГБ. Я пішов попереду й, коли звернув на потрібну вулицю, побачив, що за Могилевським ідуть два автоматники. Ішов камінним пішоходом, дивився на Божий світ, на гору Божу з руїнами колишньої фортеці і поглядом прощався з ними, з рідним краєм, з молодістю — знав, що більше їх не побачу. Пам'ятаючи про попередні арешти, страшні катування, був певний, що живим із рук чекістів мені вже не вийти. І раптом на самому розі високого муру, яким була огорожена територія колишнього лицю Юліуша Словацького з усіма забудовами й парком, гострою кулею просвердлила мою голову думка — втекти! Права нога ще спокійно ступила з того боку муру, де ми йшли ланцюжком, а ліва, звернувши за ріг, вже побігла. Я сам не стямився, як це сталося — рвонув на самому розі, не думаючи ні про Могилевського з автоматниками, ні про смерть, — кинувся стрімголов направо у якусь браму, перебіг двір і, перестрибнувши невисокий підмурівок, вибіг у парк і щодуху помчав ним уверх по нападаному осінньому листі. Викинув чорнильницю, що ніс у лівій руці, а купку підручників із зошитами під правою пахвою тримав чомусь так міцно, як дорогоцінний скарб, і біг — біг — біг, не звернувши увагу на двометровий мур у кінці парку: доторкнувся кінчиком лівої руки до його гребеня — і тільки мигнув через нього. Далі видерся обривистими кручами й пішов польовими стежками та узліссями додому, обминаючи проїжджі дороги і села. Коли я потім приїжджав до Крем'янця, як не намагався подолати той двометровий мур — розганявся, стрибав, чіплявся за нього обома руками — нічого не вийшло, — не було за плечима погоні, то й не було сили перестрибнути його.

Пізно вночі добрався додому, але на подвір'я не йшов — ліг недалечко у борозні і довго прислухався до нічної тиші. Емгебісти могли ж мене випередити, засісти в хаті й чекати, коли я сам прийду й знову потраплю у їхні руки. Не доведи нікому так обережно підходити до рідного двору, як я тоді підходив, точніше — підповзав на ліктях, підтягуючи ноги, щоб хтось сторонній не міг мене помітити. Мати з дітьми вже давно спала, але зразу схопилася — тільки я тихесенько постукав у шибку. Не засвічуючи каганця, зготувала мені щось повечеряти та вузлика з харчами на дорогу. Я чув, як вона ковтає спазми й тремтячим шелпотом повторює одне й те саме: "що ж тепер буде, Господоньку?" — Надіялася, що вивчуся на вчителя, сам буду якимось жити й Олю та Степанка допоможу їй вивести в люди — і ось може востаннє бачить мене. Важка провина перед нею пекла мою душу, але я ні в чому не міг каятися — знав, що так мусить бути. Ганя з чоловіком, що спали окремо в комірчині, не чули нічого. Похапцем повечерявши, я став на коліна, помолився, поцілував маму в обидві руки, а вона мене, схиленого, — в голову (плакати не могла, щоб дітей не побудити), поблагословила, не знаючи — на життя

чи на смерть, дала якусь теплішу одежину й вузлика з хлібом, пригорнула до грудей і тільки схлипувала, коли я, поцілувавши батьківського порога, сторожко відчинив двері й пішов світ за очі у темряву ночі.

П'ять тижнів прожив я у тривожній невизначеності: ночував то у чийхось копицях, не забраних з поля, то закрадався в чужі стодоли й переховувався у них від цілого світу, а то — в когось із нашої родини, де й запасався харчами; кілька разів їздив до Крем'янця, забігав на своє помешкання до хлопців; зустрічався з районним проводом за Почаєвим, думав зовсім перейти на нелегальне становище, але провід не дав на те згоди, добре знаючи що криївка — то могила, у якій живцем поховані чекають своєї смерті; радив мені за всяку ціну продовжувати навчання, не зважаючи на те, що я прагнув боротися зі зброєю в руках і віддати своє життя за волю України. Вже тепер, недавно, я написав невеличкого вірша про той час і про своє заповітне прагнення:

Кривий танок воєнних лихоліть,
Тривожні думи й сни про Україну,
І на її жертovníк — доброхіть
Життя за волю віддане взаміну.

То був мій світ стихії-боротьби,
Я жив наосліп, зібраний і впертий,
Як божевільний, прагнучи, аби
У тому танці власти — і померти.

Чого тільки не передумав я за тих п'ять тижнів — хотілося вчитися й шкода було родини, матері; про себе не думав — був щомиті насторожі й готовий на самопожертву. А що мати за той час передумала — один Бог відає. Така невизначеність, непевність кожного кроку здавалася просто нестерпною — будь-що-будь, треба було шукати якогось виходу з неї. Я мав при собі матрикула (був же старостою групи) — своєрідну книжечку-свідоцтво з оцінками за навчання, які виставлялися щосеместру, завірені вчительськими підписами й печаткою директора, — написав заяву й автобіографію і подав до Бродівського педагогічного училища, придумавши якусь причину, чому саме не зміг продовжувати навчання в Крем'янці: як відмінника й тут прийняли мене без ніяких екзаменів чи попереднього опитування. Сподівався, наївний, що в сусідній області, може, не знайдуть мене крем'янецькі органи МГБ та їхній лейтенант Могилевський.

За три тижні мого навчання у Бродівському педучилищі я встиг лише познайомитися з однокурсниками та декотрими викладачами, розв'язати й пояснити цілому класові геометричну задачу, з якою не могла собі дати ради вчителька математики; встиг отримати кілька "п'ятірок" з різних предметів та одну "двійку" з німецької мови (те, що я не вчився у шостому і сьомому класах німецької мови, не засвоїв її як слід, залишило тяжку тінь у моїх споминах про фрагментарне, з довгими перервами, навчання), — чогось цікавого з тих трьох тижнів у моїй пам'яті не відбилося. Зате донині бережу в серці доброту сімейства Петра Лози, в якого я за незначну плату наймав помешкання. І господар, і його дружина, й діти прийняли мене, як рідного, навіть на Святого Миколая уранці я знайшов під своєю подушкою такі ж подарунки, які познаходили і їхні малолітні діти. Жили вони у Старих Бродях, біля самої залізничної колії, і тепер, коли тільки не проїжджаю поїздом повз їхню хату, жадібно дивлюся у вагонне вікно і болісно згадую тих три тижні, пережитих у їхній добрій, дружній родині. Вони були переселенцями з-під Перемишля, часто згадували рідне село, — може, й тому з такою теплотою душевною поставилися до мене. Чув я, що Петро Лоза вже знайшов собі домівку на тому світі, а його дружина з дітьми й онуками живуть у тій самій хаті, де й мені колись було суджено трішечки пожити.

Отож, через три тижні, саме в неділю (була гарна санна дорога) приїхали до мене мати з Танасом — Ганиним чоловіком, привезли мені харчі й плату за помешкання та сумну звістку про те, що заарештували підпільну організацію у

Млинівцях. Та звістка дуже стривожила мене: я знав хлопців тієї організації, був зв'язковим і до певної міри представником Почаївського районного проводу, приносив нелегальну літературу, яку вони розповсюджували серед населення, передавав інструкції вищого проводу тощо. Наші зустрічі відбувалися в керівника організації Шмигельського (ім'я його не запам'яталося), з яким познайомив мене Василь Теслок. Десь з півроку проіснувала та сільська молодіжна організація — і вже провал: Шмигельський потрапив до рук емгебістів і, кажуть, на допитах засипав усіх її членів, у тому числі — й Василя, якому вони безпосередньо були підпорядковані в терені. Шмигельський кілька разів бачив мене, але не знав ні мого прізвища, ні звідки я і де перебуваю, тому й не зміг мене видати.

Переночували ми всі троє в одній кімнаті, майже цілу ніч проговорили: мати, вражена звісткою про арешти у Млинівцях, дуже переживала за мене, а мені серце краялося за неї. Домовилися, що мати з Танасом поїдуть додому після обіду, коли я повернуся з училища. Чомусь мені так не хотілося їх покидати в хаті і йти на заняття. Вже взявся за клямку, а ніяк не можу натиснути її — руки опускаються; оглянувся — мати сидить на лаві й не зводить сумного погляду з мене, — хотів усміхнутися їй, але так і не зміг. Надворі був холодний ранок 27 грудня 1948 року — сніг скрипів під ногами й вітер з морозом обпікав обличчя. Півтора кілометра дороги до училища я майже пробіг, аби зігрітися трохи. На останній перерві заходить до нашого класу завпед (на жаль, прізвища не пам'ятаю), і, показуючи пальцем на мене та ще на двох моїх одноокласників, каже: "Вдягніться і йдіть зі мною — допоможете переставити шафу". Ми швиденько вдягнулися й виходимо, але він завертає мене взяти кашкета; всі четверо спускаємося сходами у якусь порожню кімнату й тільки встигли переставити шафу на інше місце — як пролунав дзвінок на лекції. Завпед відпустив обох хлопців і сам пішов з нами, а мені звелів зібрати розсіпане на підлозі насіння. Я за хвилинку впорався з ним і вибігаю в порожній коридор — лекції вже почалися, але перед самими сходами перестриває мене якийсь дебелий незнайомиць й зупиняє; звертаю вбік, щоб обійти його, але він хапає мене лівою рукою за груди, а правою наводить на мене пістолета...

От і все — кінець моему навчанню. Завпед і в Бродях зіграв юдину роль, прислужившись до мого підступного арешту. Той арешт поставив крапку у моїй молодості — почалася чорна смуга каторжної неволі. Не знаю, ким був той дебелий незнайомиць в цивільному одязі, — він лише склав коротенького протокола, власне, записав мої біографічні дані і, викликавши по телефону двох міліціонерів, розпорядився завести мене до КПЗ — камери попереднього затримання, набитої неголеними й пригніченими селянами, яких посадили за несвоєчасну здачу контингенту та за відмову написати вступні заяви до колгоспу. Цілу ніч я не сплющив ока — думав про маму, про те горе, що я приніс їй своїм арештом. Був певний, що більше її не побачу і не зможу спокутувати перед нею своєї тяжкої провини. Наступного дня отримав передачу за маминим підписом і, тамуючи сльози, подумки попрощався з нею: прийхала, щоб ще раз побачити мене перед розлукою.

IX

Міліціонер, що припровадив мене з КПЗ і на хвилинку був зайшов до того самого кабінету, в якому вчора дебелий незнайомиць склав коротенького протокола на мене, вийшов з нього (я стояв у коридорі під охороною другого міліціонера), відчинив двері і звелів мені заходити, але тільки я переступив порога — як лейтенант Могилевський ще у дверях потягся розчепреною п'ятірнею руки до мого обличчя, ніби намірився видряпати очі. Я зненацька подався назад і мимоволі вигукнув:

— Тю-тю, здурів!

— Ну, тепер ти від мене вже не втечеш! — люто просичав, опустивши руку, мій супротивник.

— А то ще буде видно, — відповів я задержувато й побачив, як у кінці чималенького кабінету підвівся за письмовим столом високий середнього віку

чоловік у зеленій гімнастерці, підперезаний широким ремнем з перехресною португезею, зміряв мене гострим поглядом і, ніби карбуючи кожне слово, повагом промовив:

— Не знаю, може, від лейтенанта Могилевського ти й міг би втекти, але від мене не втечеш: я досвідчений чекіст.

Тут у свою чергу я вже його зміряв очима: загрубіле вольове лице з ледь посивілими скронями й низькими дугастими бровами та помітним, зо два дні неголеним заростом, з рівним грубуватим носом і закругленою роздвоєною бородою та загостреними вилицями, — він видався мені чимось схожим на батька, і я простодушно, хоч і дещо зухвалим тоном, як не раз, бувало, батькові, зізнався:

— Так, від вас трудно буде втекти, але попробую.

Він посміхнувся й жестом руки запропонував мені сісти перед столом на приготовленому стільці, видно, для довшої розмови. То був, як виявилось, слідчий капітан Кравченко.

Увечері, дочекавшись пасажирського поїзда "Львів — Москва" на залізничній станції "Броди" і взявши якісь посадочні квитанції (може, проїзні квитки — не знаю), ми всі троє вийшли на посадку. Перон був битком набитий людьми, обвішаними всякими клунками. Освітлення на електричних стовпах погасло. У темряві люди товпилися, наступаючи одне одному на ноги та штовхаючись в боки. Лейтенант Могилевський з квитками пробирався наперед, а капітан Кравченко, зрібіши під пахвою моє пальто, здавалося, до самого тіла, міцно тримав його лівою рукою і непомітно в тісному натовпі для стороннього ока підпихав мене чимось твердим (чи не револьвером — як мені здалося) у плечі — провадив за Могилевським так, щоб у випадку моєї втечі кулею прошити на місці.

У вагонному тамбурі він пустив мене, і ми, як звичайні пасажери, зайшли до купе й зайняли місця коло столика: я з одного боку, а вони обидва навпроти мене. У повоєнну розруху всі вагони були загальними, в тому числі й пасажирські та купейні. Ліворуч мене присіла якась молодиця, а біля неї та моїх супровідників — інші пасажери. Після того стовпотворіння, що коїлося перед вагонами, всі їхали мовчки — відсапувалися. Але через деякий час молодиця, видно, була балакучою, звернулася до мене як до найближчого сусіда:

— Ви далеко їдете?

— До Москви.

— Що, навчаєтеся там чи, може, в якійсь іншій справі? — поцікавилася.

— Їду в гості до дядька, — пожартував я, чуючи духом, що цікава молодиця на тому не заспокоїться.

— А ваш дядько, що, живе у Москві чи служить?

— І живе, і служить, — відповідаю, глянувши на своїх охоронців, — його знають у цілому світі.

— Хто ж він? — вже насправді зацікавилася молодиця й рвучко вся повернулася до мене.

— Товариш Сталін!

— Замовчи! — різко втрутився капітан Кравченко в нашу розмову, й налякана молодиця, здогадавшись, хто я, підхопилася й прожогом вискочила з купе. Інші пасажери залишилися на місці, але ніхто з них більше не промовив ні слова.

Десь коло півночі ми вийшли з поїзда на станції "Дубно" і зайшли до її приміщення, точніше — до приготовлених для нас двох невеличких суміжних кімнаток. В одній з них вже була простелена солома на долівці, де мені зразу звеліти лягти й відпочивати. Біля мене приліг і Могилевський, а капітан Кравченко майже в самих дверях другої кімнати вмовився з книжкою на стільці й, читаючи, сторожував мій "відпочинок". Я ж не покидав думки про втечу: кілька разів просився у своїх потребах надвір, але після котрогось разу, коли Кравченко промовисто дав мені зрозуміти, що з моєї затії нічого не вийде, покинув цю думку і став обмірковувати "сценарій" моєї приналежності до підпільної організації. Проте, щоб розповідати правду, не могло бути й мови, бо тоді я мусив би назвати своїх спільників, тобто зрадити їх, а мені стократно легше було померти, ніж стати

зрадником. Хіба я в дитинстві не прагнув піти за Христа чи за народ на муки? Ось і трапилася нагода здійснити те святе прагнення.

Я приблизно знав усе те, що про мене міг донести емгебістам В. С., і на тій основі став будувати вигадку своєї підпільної праці; продумав усе до найменших подробиць, запам'ятав кожну вигадану фразу, щоб не допустити жодної помилки у своєму зізнанні. З тією правдоподібною вигадкою я зжився, наче з достовірною дійсністю, правду мав розповісти лише про свої стосунки з В. С., щоб таким чином обманути слідчих і змусити їх повірити у мою вигадку...

Десь по обіді наступного дня ми дочекалися тягарового поїзда, що йшов до Крем'янця, але всі його вагони були відкриті, так звані "площадки", — їхати на них узимку мої охоронці не наважилися: посадили мене в самому куточку паровозної кабіни й самі посідали поруч — місця на лаві вистачило й для нас і для обох машиністів.

Не доїжджаючи Смиги, на якомусь підйомі залізничної колії поблизу темного смерекового лісу паровоз, чмихаючи, став уповільнювати хід. Відсвіт надвечірнього сонця через відчинені двері кабіни ніжно доторкнувся до мого обличчя — на душі потепліло. Я задивився у прямокутник широких дверей, де було видно панораму зимового лісу і декількаметрову смугу засніженого поля.

— Яка краса! — мимоволі вирвалося в мене. Кравченко умгукнув і ствердно кивнув головою. Біль, що тієї краси мені вже більше не бачити, тужно стиснув серце. Поїзд шов черепаховим ходом... "А що, якби стрибнути і... Охоронці ж без автоматів, лише з револьверами..." Серце сіпнулося й почало несамовито битися. Я нахилився вперед, милуючись зимовим краєвидом, і повторив ще раз: "Яка краса! Боже!" Поволеньки підвівся й ніби мимохіть, придивляючись, ступив крок до відчинених дверей...

— Сиди-сиди! Насолоджуйся природою з місця! — що ж, капітан Кравченко справді досвідчений чекіст — його не обдуриш... Я мовчки сів і, схиливши голову, втупився очима в пащу паровозної печі, що пожирала кидане машиністами кам'яне вугілля, — на зимову красу більше не дивився: навіщо ранити серце?..

Ще було видно, коли ми приїхали на Крем'янецьку станцію. До відчепленого й загнаного на глуху колію паровоза майже впритул підійшла вантажна машина, і ми просто з паровозної кабіни пересіли у її кузов. Я ще не встиг присісти на припасовану між бортами лавку — як мої супровідники тут же накрили мене з голови до ніг якоюсь брезентовою плащ-накидкою, зробивши з мене своєрідну копичку. Так, накритого, й провезли через ціле місто, щоб ніхто ні мене, ні я когось не побачив.

У кабінеті капітана Кравченка мене вже чекало кілька крем'янецьких оперативників: то ж вони, мабуть, послали на станцію бортову автомашину за нами. Кравченко привітався з ними, кивнув у мій бік головою — ось він, мовляв, який, полюбуйтеся, — сів за письмовий стіл і зразу взявся за допит. Після трафаретних запитань: прізвище, рік народження, домашня адреса тощо, ретельно все позаписувавши, поставив конкретну вимогу:

— Ну, а тепер сам розкажи все про себе.

Насторожені оперативники не зводили з мене зацікавлених поглядів, сподіваючись, певно, побачити мою розгубленість чи затягість, а може, й чекаючи нагоди, щоб кинутися на мене і давно засвоєними засобами вибивати моє зізнання.

Стомлений майже цілодобовим та ще й таким незручним переїздом, голодний, я стояв у мішкуватому пальті і напружено думав, з чого і як почати свою розповідь. Думки блискавично — одна за одною — миготіли перед очима, шукаючи того першого слова, яке б мало визначити хід і тяжкого слідства, й, можливо, моєї долі. Ніхто не порушував німої зосередженості — у слідчому кабінеті було тихо, наче в поховальному склепі. Кравченко, примруживши очі, вдивлявся в мене пронизливим поглядом і вічікувально постукував по столі пальцями, тримаючи напоготові ручку, щоб заповнювати протокол. Моє мовчання виціджувало з нього останні краплі терпіння, але слідчий досвід тримав його нетерпець — мов коня за поводі. На столі перед ним голосно цокотів старий будильник, нагадуючи мені й

причасним оперативникам, що час не чекає і що хтось мусить-таки порушити напружену тишу.

— Що, будеш так мовчати до ранку? — зрадив свою натреновану витримку Кравченко. — Розповідай — скільки можна чекати?

— Вас, напевно, цікавить моя підпільна робота в ОУН? — мовби щось само собою відоме, запитав я у свою чергу, відзначивши в думці, що слідчі такої приголомшливої одвертості від своєї жертви не сподівалися.

— Так-так, саме про ту роботу й хочемо почути від тебе, — приховавши миттєве розгублення, притакнув слідчий Кравченко й задоволено додавив: — бач, який ти тямущий!

Поволі, щоб не зникуватися й не заплутатися у вигаданій історії своєї підпільної діяльності, я почав розповідати про те, як несподівано в рідному селі зустрівся раз увечері з кількома озброєними хлопцями, які назвали себе повстанцями, як вони розговорилися зі мною і, довідавшись, що я навчаюся в Крем'янецькому педагогічному училищі, запропонували мені написати звіт про нього, так званий "Квестіонар", прислухатися й занотовувати в ньому, що розповідають слухачі училища про совітську владу; дали для розповсюдження підпільні листівки та призначили час і місце наступної зустрічі. Я зізнався, що листівки розповсюджував і "Квестіонар", підписавшись псевдом "Недоля", передав повстанцям (слідчий, звичайно, називав їх бандитами), не приховував і своїх розмов з В. С., розповів, що натякав йому про свою приналежність до підпільної організації і що було б добре, якби і він погодився підтримувати її. Коли розповідав про свої стосунки з ним, знаючи, що В. С. зв'язаний з органами МГБ, пильно стежив за поглядом Кравченка — як він реагуватиме на те зізнання, але "досвідчений чекіст" був непроникний, — усе вислуховував і заносив до протоколу.

Дещо з моєї вигаданої розповіді справді збіглося з дійсними фактами, — я переніс лише місце зустрічі з повстанцями на двадцять з лишком кілометрів, щоб не видати В. В., який мене познайомив з ними; нічого не сказав і про млиновецьку організацію, члени якої вже були заарештовані й сиділи в Почасві. Не проговорився й про Василя Теслока, — взагалі не назвав жодного прізвища, крім В. С., хоч і з ним за моїм свідченням вів лише розмови, а не конкретні протизаконні справи.

Ніхто не втручався в мою розповідь і не перебивав мене жодним словом, і тільки після того, як я вигорився, Кравченко кілька разів махнув перед собою долонею, зашварготів щось незрозумілою мовою і потім, підставивши другу долоню долоню, ляснув. Я стенув плечима, мовляв, не розумію його витівки. Він знову примружив очі, глянув лукаво на мене і пояснив:

— То грузинське прислів'я, яке каже, що скільки не махай однією долонею — ляску не буде, а підставив другу — і ось, бачиш, ляснуло. Що то за організація, якщо вона складається тільки з однієї особи, — невже ти думаєш, що я повірю у твою вигадку? — підійшов до мене, взяв двома пальцями за підборіддя, підвів мою голову, закинувши її злегка назад, і довго свердлов гострим поглядом розширені очі, намагаючись вичитати в них те, що я у своїй розповіді приховав од нього. Але, видно, не прочитав у них нічого — повернувся й, одягаючи шинелю, багатозначно застеріг мене: — Постойш ніч, то, може, надумаєшся, що треба говорити. Ну, я пішов, — займися ним, товаришу Коблеков!

Товариш Коблеков довго зі мною не панькався, вимагаючи називати прізвища своїх спільників, і, "щоб розв'язати мені язика", — як сам процідив крізь стиснуті зуби, — зразу вдався до найпевнішого засобу добиватися потрібного зізнання: я не встиг гикнути — як удар важким кулаком під груди спер мені дух, і стіни кабінету, похитуючись, закрутилися навколо мене. Другий удар — і я вже на долівці, — добре, що досвід попередніх арештів звинув мене їжачком — і носачи кількох пар чобіт не добралися до найвразливіших місць мого тіла. Вранці наступного дня "досвідчений чекіст" Кравченко — і той здивувався, побачивши, як я за ніч змінився: все обличчя — в синцях і саднах, губи — попухлі й потріскані, і всюди —

на голові й на одежі — сліди засохлої крові; моє пальто валялося в кутку кабінету, а Коблеков сидів за столом, розкинувшись, і смалячи одну за одною сигарети, не зводив з мене садистського погляду. Я ж ледве тримався на ногах, змордований і виснажений страшною безсонною ніччю; особливо боліли лікті, побиті нізкою поламаного табурета.

Приготувавши письмове приладдя, Кравченко всівся за столом і ніби з давнім знайомим повів зовсім іншим руслом слідчу розмову зі мною: спокійним притишеним тоном став розпитувати мене про моє дитинство, про батька, що на війні загинув, про навчання у сільській школі та в училищі; оглянув обидва мої матрикули — крем'янецький і бродівський, відзначив між іншим і те, що у бродівському, підробленому, матрикулі я поставив собі децю оцінки за перший курс, ніж були насправді; нарешті дійшов до найболючішого питання про мою матір, про те горе, яке я приніс їй своїм арештом, докоряв мені за синівську бездушність до неї, — доторкнувся до найінтимніших почуттів моєї душі, намагаючись розжалобити мене, розслабити мою волю і скористатися тією слабкістю у своїх слідчих намірах. У кабінеті більше не було нікого, лише в суміжній кімнаті за відчиненими дверима чулося монотонне поцокування друкарської машинки. Я почув, як мені зі згадкою про нещасну матір підкочується клубок жалю до горла — невже слідчий своєю хитрістю видушить сльози в мене? Ні, не дам йому торжествувати над моєю слабкістю! Я здригнувся і з вродженою чи набутою в дитинстві затятістю сказав, щоб він краще подумав про свою матір: чи простила б вона йому те нелюдське знущання і глум над безборонною жертвою? Мої очі, видно, спалахнули таким гнівом, що Кравченко не стримався — вискочив із-за стола і з усієї сили вдарив мене в голову. Збитий з ніг, я звинувся в клубок і застиг, певний, що тепер вже моя перемога — я у своїй стихії: силою не виб'є з мене нічого. Мабуть, і він те збагнув — гримнув: "подимайсь!" і продовжував допит.

Уже другу добу я не мав у роті ні рісочки; нестерпно мучила й спрага, просто не міг поворухнути пересохлим язиком, щоб вимовити слово. На всі питання слідчого десь раз у годину чи й рідше повторював глухо: "Води!". Так продовжувалося майже до самого вечора, аж поки після котрогось ледь чутного мого хрипоту не вибігла із сусідньої кімнати машиністка й не подала мені повну кварту, зроблену з гарматної гльзи, води. Кравченко кинувся, щоб зупинити її, але машиністка рішучо обминула його і з гнівом одрізала:

— Я більше не можу так працювати — я жива людина, а не камінна статуя!

Я вхопив кварту і за одним подихом випив її до денця.

— Ну, тепер говори — вже напився! — думав скористатися тією нагодою слідчий, але я спокійно, подякувавши машиністці за воду, заперечив йому:

— Хто дав мені напитися — з тим я й говоритиму...

Друга ніч допитів нічим не відрізнялася від першої: слідство з мене знімав той же Коблеков з допомогою своєї підпільної компанії, застосовуючи ті самі методи, що й минулої ночі. Я зятято мовчав, добре знаючи, що, коли до першого зізнання добавлю хоч слово, то вибиватимуть з мене всяку правду й неправду, здатні й на смерть забити.

На третій день допитів я почув, що сили мене покидають — кварта води вгамувала спрагу, але не надовго; їсти не хотілося, хіба щось смоктало під ложечкою. Ноги тяжіли й нили, видно, понабрякали: слідчі мінялися, а я, крім тих чорних моментів, коли намагалися вибити з мене зізнання, стояв же на одному місці, — не давали ні сісти, ні об щось обіпертися. Не просив більш води й не обзивався, коли слідчий звертався до мене. Десь о третій годині по обіді зайшов до кабінету начальник управління — невисокого зросту, худорлявий, з явним вираженням іудейської зовнішності, — поцікавився, чи й далі замовчую імена своїх спільників, і, почувши, що не назвав ні одного, пропік мене лютим поглядом і процідив гаркаво:

— Якщо до дванадцятої години ночі не заговорить — розстріляти!

— Слухаю, товаришу підполковнику! — виструнчився Кравченко.

Виходячи з кабінету, той підполковник так врзав мене твердим кулаком у голову, аж у вухах задзвеніло — не зчувся, як опинився на підлозі. На тому, власне,

попереднє слідство й закінчилося. Кравченко повернув до мене циферблат настільного будильника, щоб я міг бачити, як час мого розстрілу невмолимо зближається, завів дзвінка на дванадцятю годину, а сам занурився у якусь книжку, зрідка піднімаючи очі від неї, щоб нагадати мені про годинника.

Мало що запам'яталось мені з того тривожного чекання півночі: тілесне виснаження притуплювало переживання моєї душі, перед очима стояв лиш образ матері, змученої тяжкою долею і тим горем, що я принесу їй своєю смертю. У голові щось важко гуло, а після восьмої години вечора почало мене нудити і чим ближче до півночі, тим ця нудота все більше і більше мучила. Як не дивно, але й тоді я не боявся смерті — після тих мук, що переніс на допитах, збайдужів до самого себе: хотілося впасти й не чути нічого. І тільки стукіт годинника нагадував мені про життя, що зникає, як марево, — нудота ставала просто нестерпною — добре, що був голодний, а то б...

Коли будильник пробив дванадцятю — я почув, як холод пішов поза плечі; Кравченко натиснув якусь кнопку — й до кабінету зайшло два конвоїри.

— Ну, пішли! — звернувся до мене й накинув собі шинелю наопашки. Усі четверо вийшли чорним ходом на дворище, зайшли до якогось гаражу чи стайні і, відчинивши ляду, спустилися в темне підземелля. Я, майже нічого не тямлячи, йшов за конвоїром, що присвічував ручним ліхтариком, а Кравченко з його товаришем шли за мною. Так пройшли кілька метрів і зупилися перед глухою стіною. Конвоїр з ліхтариком пропустив мене наперед і освітвив стіну, що відбивала мою тінь. Не пам'ятаю, чи то Кравченко щось сказав до мене, чи мені причулося — я почув тільки, як пролунав постріл і все тіло в мене затерпло. Дивно: чому я не падаю? Знову, здається, сказав щось Кравченко... Другий постріл під самим вухом... Не падаю... Ага! То вони лякають мене!.. Круто повертаюся і, перейшовши на "ти" до нього, гукаю:

— Стріляй!

Кравченко засміявся й зухвало упік мене:

— О ні, так легко ти не відбудешся — пішли назад!

До ранку протримали мене в кутку маленького коридорчика перед слідчою кімнатою, а вранці після того, як я пообмивав кров і більш-менш привів себе та одягу в нібито людський вигляд, дали мені в присутності прокурора попідписувати кожну сторінку складеного протоколу, завели через дорогу до слідчої тюрми, загородженої суцільною дощаною загородою з колючим дротом зверху, і замкнули у квадратному "боксі", в якому я міг тільки стояти, зіпершись об стінку, чи присісти навпочіпки так, що плечима впирався об задню стіну, а зігнутими коліньми — об передню. Не знаю, за що мене замкнули в тій душогубці і скільки діб я в ній простояв, лише пригадую, що десь через тиждень, здається, дали мені передачу з дому і незабаром після того перевели до першої камери, що містилася на другому поверсі...

Рівно через сорок літ після тих подій — у вісімдесят дев'ятому році, готуючи до друку збірку віршів "Нове літочислення", я з художником Олександром Дугановим, що ілюстрував її, заходили до приміщення тієї тюрми, переобладнаної на житловий будинок, і на першій обкладинці книжки він помістив фотографію, на якій видно мене, нинішнього, у відчинених дверях тієї душогубки, а перед моїми ногами на долівці — обрис ляди, що веде до підземелля, яке ми теж оглянули, й художник сфотографував мене в ньому для книжки. Кажуть, кого смгебісти заводили в те кам'яне підземелля — той живим з нього вже не виходив.

Мешканці будинку-тюрми розповідали нам, що коли вони поселилися в ньому, з того підземелля щонаочі доносилися людські стогони — не давали їм спати, аж поки вони не запросили священика відправили в ньому панахиду за упокій безіменних жертв більшовицького терору. Після тієї панахиди людські стогони в підземеллі припинилися, але кістки десь наче з-під землі появлялися ще дуже довго: зберуть і винесуть та закопають на цвинтарі всі до одної, а через кілька місяців заходять до підземелля — і знову десь у куті під стіною бачать то кінчки гомілки, що пробивається з-під землі, то щелепу з повиламуваними зубами, то

засохлі кісточки людських пальців. Люди скаржилися, що бояться жити в тій колишній тюрмі і що їхні благання ніяк не можуть достукатися до скам'янілих сердець міського керівництва, щоб воно дало їм інші помешкання — визволило їх від того страху і мук, що вони переносять у колишній страшний в'язниці.

... 20 січня 1949 року начальник слідчої групи капітан Безщасний склав обвинувачення, в якому стверджував, що він, "пересмотрев следственный материал по делу 7426 и принял во внимание, что Гнатюк Иван Федорович основательно изобличается в том, что он, являясь студентом, состоял членом ОУН, исполнял обязанности информатора районного Провода указанной организации под псевдонимом "Недоля". Собирал и передавал в письменной форме бандитам ОУН сведения разведывательного характера. По заданию бандитов распространял оуновские листовки. Вовлекал новых членов в ОУНовскую организацию и агитировал студентов против вступления в комсомол. Руководствуясь ст.ст. 126 и 127 УПК УССР, привлек Гнатюк Ивана Федоровича к обвинению по ст.ст. 54 — 1"а" и 54 — II УК УССР.

Следователь Бессчастнов".

Х

Перша камера — невеличка подовгаста кімнатка — площею десь чотири на два метра, з дерев'яною "парашою" в кутку біля дверей та півметровим виступом широкого димохідного колодязя, що йшов із нижньої камери на горище, і з одним загратованим та закритим дерев'яним "козирком" віконцем, через яке ми могли бачити лише вузький прямокутник неба вгорі, — показала мені темним склепом-гробівцем, у якому сидять живцем поховані люди. Повітря було важким і затхлим — нічим було дихати; в'язні щільно один коло одного сиділи на своїх вузликках попід всіма стінами, а кількоро з них навпереміну проходжувалося подовгастим замкнутим колом посередині камери, щоб хоч трішечки порозминати засиджені ноги. Часом двох здоровіших з них брали за кінці рядно чи коцка й, натягнувши, махали ним уверх-вниз, обвіваючи шгучним подихом вітру тих, що сиділи попід стінами. Якби не запах з "параші", то, може, повітря не було б таким застоємним і спертим, — коли вперше за мною замкнулися обковані бляхою двері — мені так забило дихання, що аж в очах потемніло. У такій малесенькій камері до мене сиділо вже тридцять два чоловіки — я став тридцять третім. Спали в тій тісноті "валетами", досягаючи ногами один одному до самого підборіддя, і всі на одному боці — на правому або на лівому: якщо переверталися — то всі разом, — ніхто не міг лягти на інший бік чи на спину: не було місця.

Кажуть, що новачків у тюремних камерах кладуть спати біля самої "параші", — такий вже неписаний закон для в'язнів, — але мені дали місце посередині — у ряду старожилів, — може, тому, що після тяжких допитів і довгого перебування в "боксі" на мене було страшно глянути — був до півсмерті збитий і виснажений. До речі, Різдво тисяча дев'ясот сорок дев'ятого року я святкував у тому "боксі" навстоячки; колядував лише подумки і теж — навстоячки. Разом з трьома добами тяжких допитів мені майже два тижні тоді ні на хвилинку не дали на чомусь присісти чи прилягти, — хіба нині можна дивуватися, чому мені так нестерпно, особливо на різку зміну погоди, болять ноги?.. А були ж іще довгі роки каторги на Колімі та важкої роботи на так званій волі..

Тим часом життя в'язнів у нашій камері протікало без особливих змін і подій — одноманітно. Щодня й щоночі когось викликали на допити — й одні поверталися раді, що того разу обійшлося без добре знаних "методів слідства", інші, ледве дихаючи, сідали на своєму клунку під стіною (лягати вдень категорично заборонялося) й мовчки сиділи, втупивши безтямні очі в якусь точку на протилежній стіні чи в свої думи; ще інші — важко стогнали або розповідали, як їх катували слідчі. Але їхні розповіді нікого з нас уже не дивували, бо майже кожний сам перейшов через пекло такого слідства з "пристрастями". Іноді, щоб якось полегшити свої муки, ми навіть жартували чи розповідали давно знані й забуті

анекдоти. Не раз, бувало, захоплені такими розвагами, переступали межі пристойности, що мене боляче вражало, приголомшувало: я думав, що всі ми справді політичні в'язні, які повинні жити лише святою національною ідеєю, повинні підтримувати один одного незламною стійкістю духу й особистим прикладом життя, де б воно не було — в боротьбі чи в неволі. Але людські природи бувають усякі, тим більше в таких страшних обставинах, зрештою серед політичних в'язнів було чимало просто випадкових жертв, а то й звичайнісіньких карних злочинців. Я ще не знав тоді того зла, що довелося потім пізнати й пережити за довгі роки неволі.

У камері не було ні книжок, ні газет: в'язні не повинні були знати, що діється у світі; за огризок олівця карали їх нещадно. Голосно говорити теж було заборонено — в камері мала бути мертва тиша, бо інакше черговий наглядач садовив порушника тюремного режиму в карцер. Навіть з крихітними шашками, зробленими з розмоченої м'якушки хліба, треба було ховатися, ніби з якоюсь небезпечною зброєю. Все було продумано до найменших дрібниць, аби ще більш нестерпним зробити мученицьке життя в'язнів. Але ми, проте, навчилися жити й у тих жадливих умовах: то хтось один розповідав сюжети давно прочитаних романів, то цікаві бувальщини чи легенди, а всі мовчки слухали, забуваючи свою долю; то, як малі діти, придумували якісь ігри й зосереджувалися на них, — чим могли, розраджували себе, рахуючи на пальцях дні, тижні, місяці довгого слідства й чекання трибуналу та його задалегідь заготовленого вирок. Чи не найпильніше, все-таки, стежили наглядачі за тим, щоб у в'язниці не було чути співу: спів у їхньому розумінні — це заклик до непокори, до бунту. Може, вони й не помилялися у його могутності — саме пісня довгими роками живила наш дух у боротьбі за волю, з піснею на устах гинули й повстанці, часто навіть — мученицькою смертю, як Іван Синдецький, наприклад. Будь-чия спроба заспівати в камері — проймала тюремників шаленою люттю й тривогою, зразу застосовувалася найтяжча кара до всіх в'язнів, незалежно, чи хтось один співав, чи більше. Але ж усім відомо, що заборонений плід — найсолодший... З нами сидів мало чим помітний чоловік, який просто не міг жити без пісні; дуже шкодує, що не запам'ятав його імені, зате донині бачу його перед собою — могутнього, середнього зросту і віку, з мужнім костистим обличчям, бачу, як він, присівши навпочіпки, пошепки співає; я виразно й нині чую той надзвичайний і такий мелодійний, болочий голос шепоту, що, здавалося, розривав його співучу душу й моторошно пронизував нас, пробирив, наче мороз, поза плечі, до кісточок. Слухаючи його стримуваний спів, ми затерпали в німій напрузі й невимовному переживанні. А він співав пошепки, надриваючись, на повний голос свого душевного болу:

А чаєчка в'ється, об дорогу б'ється:
— Верніть мої чаєнята, бо кров з мене летється!

Не раз мені потім доводилося слухати цю пісню в найкращому виконанні знаменитих співаків, але ні один з них такого потрясаючого враження, як той безіменний в'язень у тюремній камері, не справив на мене. Такий спів справді здатний підняти людський дух не тільки на відчайдушний спротив, а й на безоглядний вчинок чи й на смерть.

Може, саме й він, той спів, збунтував мене — душа запрагла волі, і я став думати про втечу; подумки перебирив усякі можливості, поки не зупинився на тому, щоб у масивному колодязі димоходу з пооблуплюваною шпукатуркою, під якою було видно щілини між цеглинами, продовбати чимось діру і видертися через димохід на похилий дах, а там, розігнавшись, можна перестрибнути значно нижчу за нього дощату загороду з рядами колючого дроту, що стояла десь за півметра від тюремної стіни, і під покровом ночі та сніжної віхоли шукати свого щастя. Прикинув, з ким би поділитися своїм задумом, підбираючи спільника, я зупинився на Шимчукові із Шумська. Він був на кільканадцять років старший за мене, нижче середнього зросту, худорлявий, з хитруватими очима й загостреною борідкою,

що робило його чимось схожим на лиса. Шимчук одразу підтримав мій намір, і ми почали готуватися до втечі.

Уночі, коли всі в'язні спали, ми тихесенько поодривали в чоботях підкови: по дві — у мене та в Шпири, звичайно, за його згодою, і по одній — у двох інших в'язнів; з великим зусиллям повипростовували їх, запихаючи кінцями у замки на ґратах; з одного боку тих повипростовуваних підків понамотували й міцно поприв'язували нитками стрічки взуттєвих онуч, поробивши з них своєрідні руків'я, а з другого — позагострювали на деннях горшків та гладущиків, і таким чином виготовили шість гострих коліїв — можна було ними й стінку димоходу проколувати, і боронитися, — залишилося тільки дочекатися нічної віхоли і — пробиватися на волю.

І та ніч настала. Хуга вовчицею билася об "козилок" заграбованого вікна, несамовито вила в димоході, піднімала, здавалося, дах над нашими головами, намагаючись розвалити в'язницю. Такий гул стояв надворі, що в камері можна було гвалтувати — ніхто, мабуть, не почув би. Кращої нагоди для втечі — годі й придумати. Я шепнув Шимчукові: "Берімося за роботу", — і він згідливо кивнув головою. Десь коло десятої години вечора чи й пізніше піднімаємо в підлозі відірвану дошку, під якою були сховані колії, і я починаю колупати стіну димоходу. В'язні, побачивши мій намір, розгубилися й принишкли. Хтось із старших віком підійшов до мене й настійливо став радити мені покинути ту затію. Завагався й Шимчук. А коли побачив, що я вже виколупав дві цеглини, кинувся умовляти мене перенести задуману втечу на завтра, бо сьогодні, мовляв, тяжкий день. Я не допитувався, чому той день тяжкий саме нині, й, продовжуючи свою роботу, заперечив йому:

— Завтра буде тяжчий!

Шимчук схопив мене за руку й не давав колупати димоходу, а хтось підійшов до дверей, погрожуючи мені, що покличе наглядача до мене. Я побачив, що залишився сам-один, без підтримки, і що ті болягузи справді не дадуть мені втекти, с'як-так позакладав виїняті цеглини, зібрав і висипав у "парашу" пооблуплювану шпукатурку, сховав колії під одірвану дошку й мовчки зайняв своє місце на тюремній долівці.

У гірких роздумах і напруженому чеканні кари за спробу тюремної втечі минула мені довга безсонна ніч. Наступного дня після сніданку й чергової перевірки вивели нас на прогулянку, а Когута (здається, так його звали) викликали на допит. Ті прогулянки були такі короточасні, що ми навіть не встигали хапнути свіжого повітря, але того разу нас тримали надворі дуже довго; дехто цокотів з холоду зубами і каювся, що не вдягнувся тепліше. Нарешті завели нас до камери — ми не впізнали її: всі наші речі й продукти лежали впереміш на одній купі, — сухарі, коржики, махорка, шарпетки, зубний порошок, — годі було знайти щось своє у тому безладді; одірвана дошка в підлозі вже була прибита цвяхами з великими головками, — отже, колії знайдені, горшки й гладущик, на яких ми їх загострювали, забрані. Когут, який був з нами всього-навсього два чи три дні, назад не повернувся, — не було сумніву, що він — підкидний сексот і видав усе, що діялося в нашій камері. Тільки ми почали розбирати купу того безладдя — як відчинилася "кормушка" (віконце у дверях, через яке подавали нам передачі), і Шимчука викликали на слідство. До самої ночі ми розбирали й складали свої речі та продукти, чекаючи, коли він повернеться, одначе дочекалися аж наступного ранку: тільки зайшов — сів біля дверей під стіною і, як дитина, заплакав, хлипаючи й розповідаючи, як Безшасний цілу ніч страшенно мордував його. Про капітана Безшасного, начальника слідчої групи, і про те, як він тяжко знущався над в'язнями, ми вже не раз чули й тепер болісно співчували Шимчукові, що, трохи заспокоївшись, ледве стримував схлипування і стогони.

Але наглядач, відчинивши "кормушку", запитав, хто на "Г", і, коли я назвав своє прізвище, дав команду:

— Виходь без речей!

Серце в мене тьохнуло — й замерло: "Господи! Невже й мене викликає Безшасний?" Заходжу в чергову кімнату старшого тюремника й зустрічаюся по-

глядом з худорлявим капітаном, який у книзі занотованих в'язнів, що беруть слідчі на допити, ставить своє прізвище: Безшасний... На столі в його кабінеті, бачу, лежать наші колії і стоять горшки та гладущик, на яких ми їх загострювали.

— Чия то робота? — різко запитує Безшасний.

— Моя, — відповідаю і беру всю вину на себе: кажу правду, в чийх чоботях пообривав підкови, як їх повипростував і позагострював, — звичайно, все робив потайки, вночі, коли всі спали, а намагався втекти тому, що всяка жива істота прагне волі. Тут він схопив за вінця гладущика й замахнувся, щоб ударити мене, але не встиг: почувся стукіт у двері — й до кабінету зайшов чоловік у чорній прокурорській уніформі, підполковник Бидок, — як мені запам'яталося, — і, подавши слідчому руку, зразу повів розмову про мене:

— Знаєте, товаришу капітан, я оце йшов до вас і думав про нього, — тут він кивком голови показав у мій бік, — син бідняка, батько загинув на фронті, здібний учень та й вірші вправно складає, — погляньте на нього: хіба він може бути нашим ворогом? Ніколи не повірю. Заплутався хлопець і може пропасти.

Я здивовано глянув на нього й примружив очі: ага, він хоче взяти мене на хитроїц! Такого випадку, щоб когось випустили звідси, ще не траплялося, принаймні я не чув про таке диво. Безшасний стелав плечима й продовжив його думку:

— Що ж, ви прокурор — вам видніше, — я й сам так думаю: класового ворога в ньому — не бачу. Якщо ви кажете його відпустити — не заперечую.

Я стояв і позиркував, як зацьковане звіря, то на одного, то на другого, не знаючи, чому вони затіяли ту гру зі мною. Безшасний тим часом відсунув шухляду в письмовому столі, дістав якісь документи (я ще не знав, що то мій паспорт) і звернувся до мене:

— Отже, Іване, ти зараз підеш додому, провідаєш матір і через день-два повернешся до свого педучилища, — Броди тобі непотрібні, — тільки не кажи нікому, де ти був і що з тобою трапилося; скажеш, що хворіла мати чи щось інше придумаєш, — їди й учися та не дурій більше. Візьми свого паспорта й матрикула, — гляди ж, нікому — ні слова!

Що ж мені залишилося робити? Взяв документи, подякував і, вдаючи, що повірив їм, повертаюся й поволеньки роблю кілька кроків до виходу. Але тут, ніби щось пригадавши, Безшасний зупиняє мене:

— Зачекай хвилиночку! Я ось подумав собі: той "Кулик" буде й далі заплутувати хлопців таких, як ти, буде калічити їхні долі, — то, може, ти краще скажи, де він ховається, щоб оберегти його майбутні жертви.

Я спокійно вислухав його, повернувся, поклав на стіл свої документи й, усміхнувшись, сказав:

— Не будемо гратися в кінки-мишки — знімайте слідство.

Вони обидва трішки знігилися й тут же засміялися, а прокурор промимрив:

— Не хочеш іти на волю, то й не треба, — то твоя справа. — Попрошався з Безшасним і вийшов.

Та придумана гра у хитрість врятувала мене від гніву Безшасного, — він після неї наче переродився: запропонував мені сісти, став звертатися до мене на "ви" й ні разу не підвищив голосу, — склав чималенького протокола, дав мені, як було заведено, розписатися на кожній сторінці й перед вечором відпровадив мене до в'язниці.

Дивні бувають метаморфози — чи не правда?

Та малозначна спроба до втечі, видно, неабияк схвилювала емгебістську пильність, бо через кілька днів після неї провідав нашу камеру гість аж із самого Києва; ким він був — не знаю: звичайний чоловік років п'ятдесяти, одягнений у військову куфайку, без ніяких відзнак і погонів, зовнішнім виглядом міг нагадувати водія вантажівки чи робітника якогось військового підприємства; просто зайшов до камери з цілим тюремним почтом, привітався й, коли наглядач поставив нас посеред неї в колону, той чоловік назвав моє прізвище і спитав, чи не збираюся знову тікати. Я надто розв'язно як для в'язня та ще й з недавньої провинкою усміхнувся й розвів руками по обидва боки:

— З ким, з отією компанією? — Він провів по всіх нас поглядом і теж усміхнувся, не сказавши нічого. А наша компанія була, справді, як на добір: після нездійсненої втечі більшості в'язнів попереводили з нашої камери в інші, а на їхнє місце привели зовсім немічних та калік, серед яких спільника до втечі не міг би й сам Кармелок підібрати. Далі столичний представник запитав, чи не маємо якихось скарг або претензій до тюремної адміністрації, — і знову чомусь саме я знайшовся, що йому відповісти:

— Не маємо ні скарг, ні претензій, хіба прохання до вас: поділіть нас оселедцем, якого нам дали на сніданок.

— Яким оселедцем? — здивувався він з мого незрозумілого прохання.

Я взяв за хвостик оселедця й безцеремонно подав йому:

— Прошу, поділіть на тридцять три особи (кількість в'язнів у нашій камері після недавнього обміну не змінилася).

— Як, один оселедець на всіх?

— Так, на тридцять три особи. Ісус Христос п'ятьма буханками хліба, як написано в Біблії, нагодував п'ять тисяч ізраїльтян, але ж між нами Христа немає.

Він зрозумів мою притчу і передав оселедця начальнику в'язниці; той знітився, поглянув сюди-туди і віддав його черговому офіцерові, а останній у свою чергу — наглядачеві, що стояв у дверях нашої камери. Всі — і ми, й тюремна обслуга — розгублено замовкли, а я (і треба ж такою потіхою вродитися!) знову звернувся з проханням до нашого високого гостя:

— Якщо ви такі добрі, то, будьте ласкаві, ще поділіть нас і сьогоднішньою пайкою цукру, — сказав з неприхованим глумом і подав йому з чверть шклянки того цукру. Він змінився на лиці, різко повернувся до начальника в'язниці й передав йому шклянку з цукром, яка пройшла той самісінький шлях, що й оселедець, і опинилася за порогом у руках наглядача.

На цьому наша розмова з київським представником закінчилася; всі по одному, як і зайшли до камери, мовчки вийшли, а ми залишилися в чеканні розправи за мою справді кари гідну витівку. Але, як не дивно, тюремна обслуга нам про той випадок потім навіть не нагадувала, — і тут мені пощастило...

Дні минали — й настав час вирішального слідства. Викликав мене на нього старший лейтенант Горбачов. У його кабінеті було холодніше, здавалося, ніж надворі. Кахлева піч — задубіла. У такій холоднечі, звичайно, ніхто не міг би всидіти. Слідчий простодушню запропонував піти на тюремний двір — заготовити дров і запалити в печі. На простому козлі, збитому з дерев'яних відрізків, ми на пару порізали кілька полін і я без ніякого злого наміру взявся рубати дрова, але він скрикнув: "Ти що, здурів?!" — вихопив у мене сокиру і сам став рубати. На моє зауваження, чому він боїться довірити мені ту роботу, адже двір обставлений сторожовими вишками з охоронцями, щиро зізнався:

— Я не боюся, але якби хтось побачив, що я дозволив тобі взяти сокиру, мені б не поздоровилося.

Через якийсь час у кабінеті потеплішало — і Горбачов узявся за слідство. Знову пішли ті самі запитання і ті ж відповіді, що вже не раз доводилося мені чути й відповідати на них. Горбачов так провадив слідство, наче вів собі з кимось звичайну розмову. Я також спокійно відповідав йому завченими фразами, іноді слово у слово повторюючи попередні зізнання. Нарешті він дістав із шухляди якісь позшивані листки паперу і запропонував мені глянути на них: то був мій рукопис, залитий чияюсь кров'ю, "Квестіонар", що я минулого року передав Почаївському районному прововоді; дав оглянути фотографію, на якій під кам'яною стіною сиділо чотири мертвих повстанці зі зброєю, — я придивився і пізнав у них "Кулика", "Шведа" і Василя Теслюка; четвертий був мені невідомий. Добре, що я в ту мить сидів на стільці, бо, якби стояв, то міг би, мабуть, упасти: в очах потемніло і світ мені закружився. Найболючіше потрясла мене звістка про смерть Василя Теслюка, мого найвірнішого побратима, який за двадцять літ свого віку вже стільки намучився, напереживався — і ось сидить, чимось підпертий під муром, неживий, як і його бойові друзі, сидить, востаннє тримаючи вкладену в його мертві руки

зброю. Душа його вже, мабуть, знайшла на тому світі свого батька, що так само, як і він, саможертвовно віддав життя за волю України... Я повернув "Квестіонара" й фотографію і, приховавши своє потрясіння, продовжував давати відповіді на запитання слідчого. Два дні після того слідства я ні до кого не обзивався — думав про тих святих лицарів, що самі собі, за словами Горбачова, заподіяли смерть у схроні, а третього дня увечері щось зі мною сталося; і, як потім розповідали в'язні, я довго мучився у страшній непритомності; викликали тюремного лікаря, він зробив мені при наглядачеві кілька заштриків і вийшов з камери лиш тоді, коли я заспокоївся й заснув. Після того випадку я втратив сон: бувало, по два-три місяці майже зосім не спав, так продовжувалося двадцять два роки. То була страшна мука: цілими ночами нестерпно хотілося заснути — і не могли склепити очей, що самі собою злипалися й пекли, наче піском позасипувані; подумки сотні разів проказувати Отченаш, до безконечного числа рахувати чи довгими годинами повторювати одне й те саме: я буду спати... я буду спати... я буду спати... аби силоміць примусити себе хоч на хвилинку здрімнути, — і все марно й марно, ніч у ніч, тижнями, місяцями, роками. Ні, тієї муки ніякими словами не передати — не доведи, Боже, нікому переносити таке безсоння! З літами я, проте, звик до нього і відведени на сон години спокійно пролежував у ліжку, щось собі думав, згадував, а вранці, як і всі люди, вставав і брався за роботу, — моє тіло, хоч і в безсонні, але за ніч трохи відпочивало. Людина може до всього звикнути і все пережити.

Наприкінці вісімдесятих років я був у рідному селі й довідався, що звістка про смерть Василя тоді зразу облетіла околиці, тільки його матері ніхто про це не наважився сказати — вивезли в Сибір її з вірою, що син живий і що вона колись його побачить. Добре, що сусіди не сказали їй тієї страшної правди, аж поки на схилі віку не повернулася з висилки і не дізналася про неї. Недавно, теж на схилі віку, я написав невеличкого вірша з присвятою:

Пам'яті Василя Теслюка

Час — тягар, узятий на рамена,
Йду — неначе здійнятий з хреста:
Вже твоя могила безіменна
Гострим терням в серці зароста.

Ти не міг змиритися і в тихій
Непокорі вмерти на хресті, —
Кулею, потрапивши в безвихідь,
Сам поставив крапку у житті.

Розписався пострілом з пістоля —
Переможець страху й небуття, —
Ти довів тим пострілом, що воля
В боротьбі — дорожча за життя.

Я весь вік до тебе з мовчазною
Тугою йду, як пільгрим:
Може, й смерть, що стежила за мною,
Зупинив ти пострілом своїм...

Наступні допити зводилися лише до наших стосунків: слідчий домагався мого зізнання в тому, що я з Василем був зв'язаний, разом з ним займався підпільною діяльністю; я ж наполегливо і вперто стверджував, що ми були просто знайомі, принагідно зустрічалися в селі на музиках чи вечорниціях. Мене тривожило, звідки слідчий дізнався про наші взаємини, адже ми так суворо дотримувалися підпільної конспірації. Саме тоді привезли етап заарештованих з Пючаєва. Я почув якийсь рух під вікном нашої камери, вхопився руками за ґрати, підтягнувся і крізь щілину у віконному "козирку" побачив кільканадцять хлопців, серед яких упізнав декого з

членів млиновецької організації, в їхньому гурті — й Шмигельського, що видав на допитах своїх друзів і їхнього керівника — мого побратима Василя Теслюка. Я просив Бога, щоб той Шмигельський не потрапив до нашої камери, не впізнав мене і не сказав, що я приїжджав до нього як зв'язковий Почаївського районного проводу: дуже боявся бути зарахованим до їхньої групи, адже групова справа свідчила про те, що хтось не витримав допитів і видав цілу групу чи організацію. Крім того, могли б завернути моє слідство і таки добиватися нових зізнань, передовсім — у виявленні співників.

Відчинилися двері — й до нашої камери впустили... Шмигельського. Я вдав, що не пізнав його й не звернув на нього ніякої уваги. Так минуло кілька днів. Аж одного вечора він присів коло мене й запитав пошепки:

— Ви пізнаєте мене?

Я заперечливо похитав головою й хотів на тому припинити нашу розмову, але після того, як він ще раз тихіше нагадав мені, що я приїжджав до нього, привозив нелегальну літературу та інструкції районного проводу, я зрозумів, що так легко його не скараскаюся, і теж пошепки, з притиском, попередив: якщо він, не дай Боже, пише комусь про мене, то живим з цієї тюрми не вийде, хоч би й попросився до будь-якої іншої камери, бо в них, мовляв, сидять мої друзі, що й тут скарають за зраду. Шмигельський пообіцяв мені зберегти в таємниці наші підпільні зустрічі і свого слова дотримав: слідчий так і не добився мого правдивого зізнання.

Тридцять першого безрезня сорок дев'ятого року він востане викликав мене вже не на слідство, а на юридичне оформлення двохсоті статті про закінчення слідства й передачу моєї справи до військового трибуналу; показав мені ще кілька примірників мого "Квєстiонару", передрукованого на цигарковому папері (я зрозумів, що оперативники знову десь натрапили на повстанську криївку), уточнив деякі місця протоколу, так ні разу не змінивши тону слідства — виваженого, спокійного, тихого, що мене до певної міри дивувало і радувало.

Нашу розмову перервав несподіваний, як мені здалося, прихід лейтенанта Могилевського, якого я за час перебування у крем'янецькій в'язниці ніколи не бачив; привітався з моїм слідчим і з підкресленою байдужістю звернув увагу на мене:

— А, давній знайомий! — присів на вільному стільці і став читати нотації за мій необдуманий вибір життя; дорікнув мені, що без потреби втік восени минулого року від нього: мовляв, він хотів просто поговорити зі мною — "навіть був замовив у їдальні обід для мене"; картав націоналістів, які "заплутали мене у свої сіті", а коли перейшов до відвертої пропаганди того "щастя, що принесла совітська влада нашому народові", зокрема й мені, "бідному сільському хлопцеві, перед яким були відкриті всі життєві дороги", слідчий Горбачов не стерпів і обірвав його:

— Перестаньте, товаришу лейтенант: Гнатюк, — ідейно переконаний націоналіст, — він вас, може, й перевиховав би, але ви його — ніколи!

Могилевський почервонів і ображено вийшов.

Я тільки встиг поставити у протоколі свої підписи — як до кабінету зайшов начальник оперативної групи капітан Єрмолаєв. То був тип вродженого чекіста — навіть вигляд свідчив про його катівське заняття: присадкуватий, грубий, кавуняста голова, здавалося, стояла просто на могутніх раменах — без шиї; ніс — м'ясистий, приплюснутий, з глибокими ніздрями, що помітно роздувалися при сопінні; губи — великі й обвислі, а лице якесь безживне, наче після важкого перепою. Зайшов не привітавшись — як німий; у темно-синьому галіфе й зеленій підперезаній гімнастерці, в чоботях, без кашкета, — зразу видно, що був десь у сусідньому кабінеті. Розписавшись у протоколі про те, що ознайомлений із двохсотю статтею, я ще не встиг сісти і стояв, коли зайшов Єрмолаєв, посеред кімнати. Він мовчки змірив мене маленькими, як у щура, очима й, важко посапуючи носом, став чомусь ходити навколо мене і приглядатися; я ж, повертаючи головою справа наліво, супроводжував його здивованим поглядом і чекав, чим та сцена закінчиться. Десь після сьомого чи восьмого кола Єрмолаєв зупинився справа і, стиснувши кулаки, почав гострими суглобами зігнутих великих

пальців ніби навиліг промацувати й лоскотати мої груди й плечі. Я спробував усміхнутися, але він так боляче здавив мене своїми натренованими кулаками, що я від різкого болю не зміг встояти і звалився на підлогу та зразу ж звинувся "б'ячком", здогадавшись, що той катюга робитиме. А він був таки, мабуть, напідпитку, бо з такою несамовитою люттям садив мене тупими носачами куди попало, задихавшись, як у важкій роботі, бив і бив, не проронивши жодного слова (не знаю, як тоді не втратив притомности, — заціпивши зуби, зібраний, мов у смертельному поединку, теж мовчав, думаючи: заб'є чи ні?), аж поки він не натіпався мною і мовчки не вийшов, гримнувши дверима.

Горбачов підбіг до мене, допоміг мені встати і по-своєму, глухо поспівчував мені:

— Ну, от і все, Іване...

Так закінчилися мої тримісячні допити і слідство. У тій самій камері дочекався я засідання військового трибуналу. Не знаю, як інші в'язні, але я чекав його з нетерпінням, сподіваючись, що після винесення вироку, мені стане легше, ніж у слідчій тюрмі, де й читати, й нормально говорити заборонялося, — ми справді були наче живцем поховані у задушливій темній камері. Вели на суд мене одного та ще й закованого в наручники чотири конвоїри з бойовими автоматами напоготові. Зустрічні люди зглядалися на мене як на великого злочинця чи мученика, — залежно, хто і як ставився до совітської влади. Я йшов з піднесеною головою, чудесенький, що, здавалося, можна батогом перетяти, моє обличчя від чотиримісячного конання без повітря і сонця було таке біле, наче вирізьблене з крейди; йшов і розглядався містом, перемовляючись поглядом з перехожими, що мовчки виражали своє зацікавлення і співчуття до мене, — був такий духовно піднесений, врочистий, ніби мене вели не на засідання трибуналу, а до шлюбу.

Засідав трибунал — знаменита трійка — за давнім більшовицьким сценарієм, без прокурора й адвоката. Головував старший лейтенант юстиції Василишин, а його помічниками ("засідателями") були ще дві досить молоді й привабливі жінки — Бабенко й Руденко, як зазначено у вироку. Молодша з них, Бабенко, не зводила з мене погляду, часом ледь помітно усміхалася і, здавалося, щиро мені співчувала. Василишин і Руденко теж, як мені показалося, не надто вороже ставилися до мене: моя справа була така ясна й чітка, що вони зі мною не мали ніякої замороки, — може, й тому всі троє були такими благодушними і врівноваженими. На засідання трибуналу були запрошені двоє свідків: комсорг педучилища Васильєв і вихователька нашої групи Тетяна Василівна Синярова, яка викладала в нас фізику. Васильєв зразу так войовничо, по-більшовицькому накинувся на мене, що я не стерпів і пообіцяв розквитатися з ним, як тільки виїду на волю. Ми обидва затіяли таку галасливу суперечку, що голова трибуналу був змушений рішуче присадити його й наказати йому вийти із залу. Я був задоволений хоч із такої дрібязкової перемоги. Тетяна Василівна, навпаки, розгубилася й, ковтаючи сльози, не могла говорити; коли їй показали мій "Квестіонар", залитий кров'ю, і запитали, чи пізнає мій почерк, вона зовсім розплакалася й спромоглася вимовити лиш одне слово — "Не знаю". На тому їхнє свідчення й закінчилося. Я сподівався, що проти мене буде свідчити й В. С., який у моїй слідчій справі чи не найчастіше згадувався і був у ній єдиною названою конкретною особою, але вершители моєї долі його на суд не запросили, — що ж, таких осіб, як він, слідчі органи не виявляють.

Після невеликої перерви зачитали мені вирок, якого я сприйняв як щось малозначне для мене, від останнього слова відмовився — кому його було виголошувати: членом трибуналу чи конвоїрам, що пильнували мене? За мене те слово сказала Бабенко: "Не переживайте — ви ще молодий, трохи посидите, а там, дивись, може, достроково звільнять вас..." Її співчуття видалося мені недоречним і я запально вигукнув:

— Не треба мені чиєїсь ласки, — я думаю про долю України, а не про те, чи виїду на волю!

(Закінчення у наступному числі)

ПРО АВТОРІВ

Галина КРУК — молода поетеса; живе у Львові.

Борис НЕЧЕРДА — поет і прозаїк, автор численних книг. Живе і працює в Одесі.

Володимир БАРАН — кандидат історичних наук, завідувач кафедрою історії слов'янських народів Волинського державного університету імени Лесі Українки.

Микола ХОЛОДНИЙ — поет-шістдесятник, автор віршів, які розповсюджувались у самвидаві, кількох поетичних книг, численних статей.

Максим СТІХА — поет, перекладач. Кандидат фізико-математичних наук. Живе і працює в Києві.

Ліда ПАЛІЙ — поетеса, прозаїк. Голова Об'єднання українських письменників "Слово". Лауреат премії імени Павла Тичини. Живе в Торонто (Канада).

Іван ГНАТЮК — поет, автор багатьох книг. Був репресований за часів комуністичного режиму. Живе і працює на Львівщині.

Григорій ГРАБОВИЧ — професор Гарвардського університету (Бостон, США). Літературознавець, автор численних наукових праць.

Тарас МАРУСИК — есеїст, поет, автор численних публікацій у періодиці.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ "СУЧАСНОСТІ"

Сердечно дякуємо нашому представникові у Сполучених Штатах Америки пані Ірені Білевич за безкорисливу, благородну працю задля поширення "Сучасности" серед людей, спраглих до українського слова, незалежної української думки в царині політики, науки й культури.

Хай щастить Вам, пані Ірено, і надалі примножувати число постійних читачів і симпатиків нашого часопису.

Підписано до друку 25.10.95. Формат 70x108 1/16. Папір книжково-журнальний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 14,7. Умовн. фарбовідб. 16,8. Обл.-вид.арк. 14,2. Зам.№ 0116510. Тираж 2900.

Свідоцтво: серія КВ, №349, видане Держкомвидавом України 29.12.1993 р.
Надруковано на комбінаті друку видавництва "Преса України".
252047, м.Київ, просп. Перемоги, 50.

Редакція “Сучасности”

від щирого серця та від імени читачів і шанувальників журналу дякує Українській Кредитовій Спільноті “Самопоміч” Нью-Йорка за щедрю спонсорську пожертву на пресовий фонд часопису. Ця підтримка особливо цінна тим, що здійснена у нелегкий кризовий час для видавничої справи в Україні назагал і для “Сучасности” зокрема.

Подяка Вам і пошанівок, дорогі співвітчизники в США!

Шановний передплатнику!

Якщо Ви ще не залагодили справу з передплатою нашого часопису на наступний 1996 рік, то просимо це зробити вже нині. Від цього залежатиме вчасний і регулярний його вихід упродовж наступного року.

Бажка економічна ситуація в Україні позначилася, на жаль, і на становищі періодики – непередбачуване, постійне й багатократне підвищення цін на папір, поліграфічні та поштові послуги поставило українські газети й журнали на межу згортання, а то й припинення діяльності... За цих умов лише Ваша підтримка, вчасне поновлення передплати може врятувати наш часопис.

Журнал “Сучасність”, як і раніше, друкуватиме на своїх сторінках новинки на літературній ниві та в образотворчому мистецтві, відображатиме складний і суперечливий процес творення молодої Української держави, займатиме чітку і незалежну позицію у відродженні українського духу і національної ідеї.

Редакція часопису сердечно дякує всім нашим друзям і симпатикам, котрі завжди були з нами, поділяючи наші проблеми, радіючи з наших успіхів, підтримуючи нас у скруті, розуміючи роль і значення українського слова у житті рідного народу і рідної держави.

Редакція “Сучасности”

СУЧАСНІСТЬ

**ЧИТАЙТЕ
У НАСТУПНОМУ
ЧИСЛІ**

Євген СВЕРСТЮК
Іван КАЛИНИЧЕНКО
Василь Стус
у віддаленнях
і наближеннях

Дмитро НАЛИВАЙКО
"Історичні есе"
Івана Лисяка-Рудницького

Віктор ЗАРУБА
Знищення київської школи
науковців

Мойсей ФІШБЕЙН
Вірші й переклади